

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 9 1889

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

1889 № 9

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

Երև

1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ ԱԻԵՏԻՔ.	1285	Հողալին խնդիրը Անդրկովկասում:
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ ԼԵՌՈՆ	1300	Միտի ճանապարհ (բանաստեղծութ.):
3 ԼԵՐ.	1301	Կորածներ (վէպ):
4 ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՅ ԱՐՇԱՆՈՅՍ	1346	Պօղոս (բանաստեղծութ.):
5 ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ	1347	Խե Կարապետ (վերջ):
6 ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՅ ԱՐՇԱՆՈՅՍ	1409	Մի՛ զարմանար (բանաստեղծութ.):
7 ՀԱՅՆԷ-ԻՅ՝ ԱՐԹԻԼԵԱՆ	1410	Երգեր (բանաստեղծութ.):
8 ՏԵՐ-ՄԻՐԱՐԵԱՆՅ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ	1412	Ուսումնարանական գիտելիքներ:
9 ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ ԼԵՌՈՆ	1428	Այց Թիսրբայ-Հալատաանին (չար.):
10 ԲԱՆՈՒՎԵԱՆՅ ԶԱՐԳ-ԲԵԼԿ.	1449	Նուր Լ. Մանուկեանցին (բանաստ.):
11 ՆԱԻՍՈՆ-ԻՅ՝ ԲԱՆՈՒՎԵԱՆՅ Զ.	1450	Եթէ սիրում ես... (բանաստեղծ.):
12 ԲԺՇԷ ԳՐ. Տ.-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ (ՎԷԼ)	1452	Մանուկների հիւանդութիւնները:
13 Լ. Ս.	1459	Գրախօսութիւն. — «Գաւիթիկ Մհեր»:
14 Մ. ԱՍ.	1463	«Ռուչան և Հիւրիդար»:
15 ԼՈՒՍԻՆԻ	1467	Ամառայ Քրօնիկ:
16 Շ.	1474	Քաղաքական Տետութիւն:
17 ԽՄԻ.	1485	«Մուրճ»-ի նամակադրութիւնը:

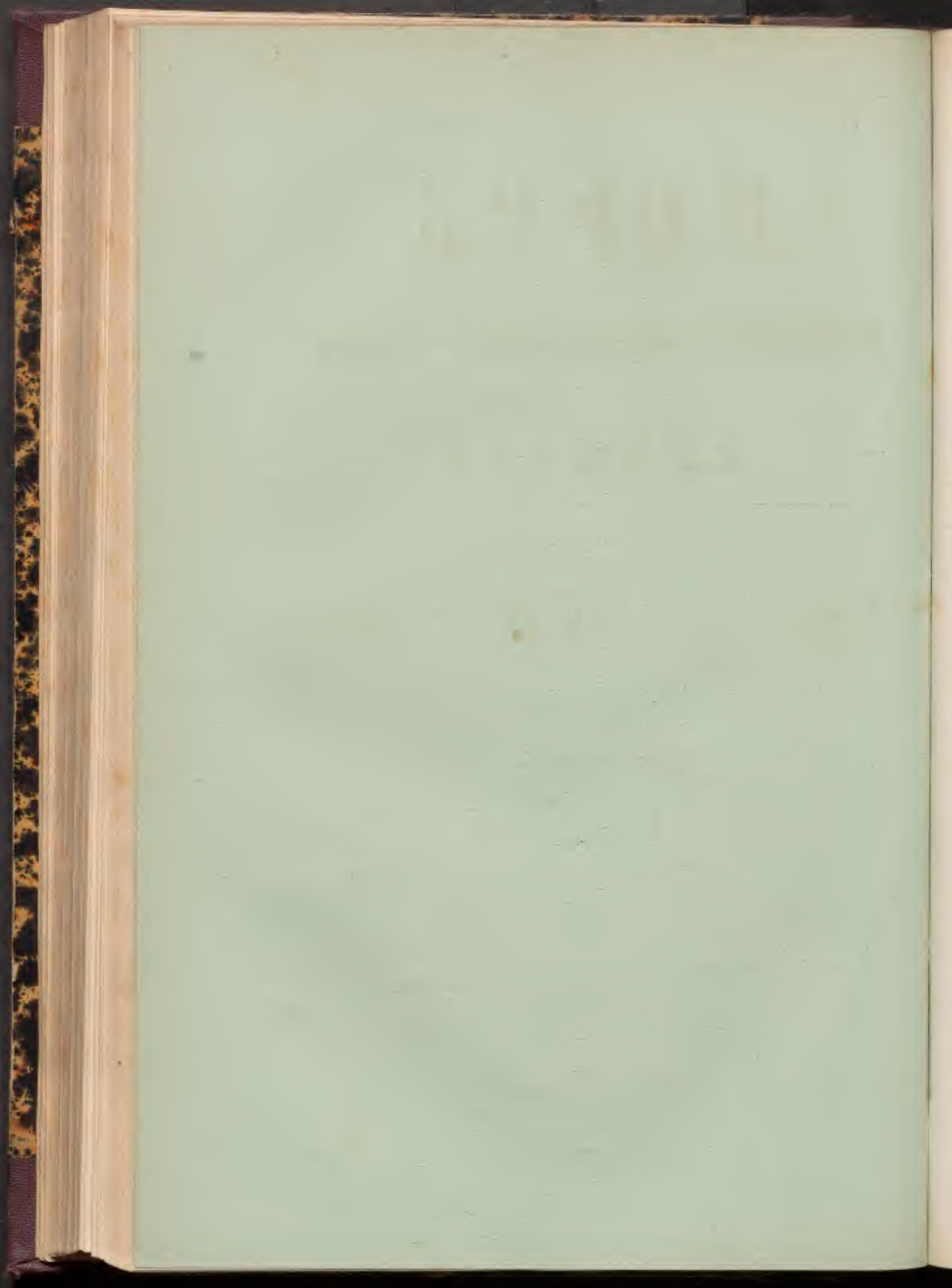
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Կ. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

Типография М. Д. Ротшианда, на Гол. просп. соб. д. № 41.

1889

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 9 1889

Ս Ե Պ Տ Ե Մ Բ Ե Ր

1889 № 9

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

1889

Дозволено цензурою Тифлисъ. 12-го Августа, 1889 года.

Типографія М. Д. Ротинянца на Гол. просп. домъ № 41.

ՀՈՂԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Բոլորովին անկասկած է, որ մեր երկրի ամենաառաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող խնդիրների շարքում պէտք է դասեն նոքա, որոնք վերաբերում են հողի սեպհականութեան, տիրապետութեան, հողից և ջրից օգտւելու իրաւունքներին մեր երկրի գիւղական ազգաբնակութեան կողմից:

Այն բոլորը, ինչ վերաբերում է հողից օգտւելու իրաւունքներին, կազմում է այն, ինչ արդէն պատմութիւնից նւիրադործւած ազրարական կամ հողային խնդրի անունն է ստացել:

Հողային խնդիրը, բոլոր լուսաւորւած և յառաջադիմութեան շաւղի վերայ կանգնած ազգերի և պետութիւնների կեանքում, կազմել է քաղաքական, սօցիալական և տնտեսական զարգացման ղրժւար լուծելի հանգուցներից ամենակարեւորը: Հողային պայմանների օրէնսդրական կերպով կանոնաւորելու տարիները ամեն երկրում, ամեն մի պետութեան մէջ և ամեն ազգի համար՝ կազմել են նոյն այդ երկիրների, պետութիւնների և ազգերի պատմութեան մեծ էպօքները: Հռովմայեցոց ազրարական խնդիրները նոցա քաղաքական պատմութեան էջերի մէջ կարեւորագոյն տեղն են բռնում և մինչև անգամ միջնակարգ դպրոցների պատմութեան դասերին՝ մանուկներին յիշեցնում են Լիցինիուսի և Պրագքեան եղբայրների անունները՝ կից ազրարական կատաղի կռիւների հետ: Այն ազգերի պատմութիւնները, որոնք հետազօտւած են և գրւած, եւրոպացի ազգերի Միջին կուլւած դարերի պատմութիւնները, անհասկանալի կը լինէին առանց հողային հանգամանքների նոր կազմակերպութեան բացատրութեան: Մեզ աւելի մօտ ժամանակները, այն, ինչ կուլւում է նորագոյն դար, սկսեց յառաջադէմ ազգերի համար հողային կնճռոտ, բարդ, նոյն

իսկ վտանգաւոր խնդրի հրապարակ հանելովը և լուծելովը: Դորա համար պահանջւեց մի ամբողջ գրականութիւն, մի ամբողջ նոր սերունդ, ընդունակ այդ խնդիրները բարձր տեսակետից ըմբռնելու և, վերջապէս, տէրութիւնների բուռն միջամտութիւնը՝ կարող և հեղինակաւոր ձեռքով անքակտելի համարւած հին կապերը քակելու, բացելու և նորը շինելու, նոր կազմակերպութիւն ստեղծելու համար:

Նոր հասարակութիւնները, այն, ինչ անուանուում է դարուս ոգին—իրանց ծնունդը առնում են հողային օրէնքների և նոցա հետ սերտ կապւած հասարակական կարգերի փոփոխելուց: Դոցա ամենքի մայրն է Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը 1789 թւականի, որի ուժգին զարկերից սթափւեց Եւրոպան և որի ոգին մտաւ ու կերպարանափոխեց և՛ կարգ և՛ սովորութիւններ և՛ զաղափարներ: Այդ թւականին, օգոստոսի 4-ի գիշերը, որի մեծ յիշատակն է տօնւում այս տարի Պարիզում չնաշխարհիկաշխարհահանդէսով, մեծակրչիւս բեֆորմների շարքում հրատարակւեցին սկզբունքներ, որոնց զօրութիւնով վերացւեց զիւղացիների ճորտութիւնը, հողը ազատւեց կապանքներից՝ դառնալով մշակողների և պետութեան սեպհականութիւն, զիւղացին ազատւեց այն կապանքներից, որոնցով դարերը կապել էին նորան հողի և հողատէրերի հետ, ազատւեց մենաշնորհւած դասակարգերի իշխանութիւնից. և այդ ազատութիւնը կայանում էր նորանում, որ զիւղացին այնուհետև ճանաչւեց հպատակ միայն և միմիայն պետութեան: Դորանով է որ նա ձեռք բերեց քաղաքացիութիւն և դորանով իսկ՝ քաղաքացիական ամեն տեսակ իրաւունքներ, մի խօսքով՝ ազատութիւն:

Բայց այն, ինչ Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը կատարեց մի գիշերում, նոյնը կատարւեց բոլոր եւրոպական երկիրներում 19-րդ դարու ընթացքում, սկսած ներկայ դարուս առաջին տասնեակից, կամաց-կամաց, առանց մեծ ցնցումների: Դերմանիայում, Աւստրիայում, Ռուսիայում, Իտալիայում և այլն, հողային նոր կազմակերպութիւնը պետական ամենաառաջնակարգ խնդիրն էր դարուս առաջին քաւորդում. նա էր կազմում կենդրոնը բոլոր սօցիալական խնդիրների:

Նման շարժման հետեւեց Ռուսիան՝ բարձրացնելով ճորտութեան

վերացման և զիւղացիական հողատիրութեան խնդիրները, մինչև որ հողային խնդիրը հասունացաւ մինչ պետական ամենաառաջնակարգ խնդրի աստիճանը և, վերջապէս, իւր արժանաւոր լուծումն ստացաւ 1861 թւականի փետրւարի 19-ի առ միշտ յիշելի օրւայ օրէնքով, որի հրատարակումը նոր էպօք բացեց Ռուսիայի ներքին կեանքի և առհասարակ Ռուսիայի նոր հասարակական կեանքի համար:

Ռուսիայում տիրապետող գաղափարները զիւղացու, ազնւական կալւածատիրութեան և հողի տիրապետութեան և սեպհականութեան մասին—թէ փետրւարի 19-ից տասնեակ տարիներ առաջ և թէ այդ թւականից դէպք՝ իրանց անմիջական ազդեցութիւնը ունեցան Կովկասի և յատկապէս Անդրկովկասի, դորա հետ ուրեմն մեր երկրի հայկական-թուրքական նահանգների հողային խնդիրների վերայ: Այն օրէնքները, որ տրեւ ինչ հողային պայմանները Անդրկովկասում կանոնաւորելու համար, արդիւնք ինչ երկու տեսակ հոսանքների, որոնք տիրապետող էին Ռուսիայի կառավարչական շրջաններում: Դոցանից մէկը՝ բուն ռուսական հայեացքն էր, միւսը՝ նոր եւրոպական հայեացքն էր. և այդ երկու իրար հակասող հայեացքները իրանց ներկայացուցիչները ունեցան, բարձր կառավարչական շրջաններում, մեր երկրի հողային օրէնքները մշակելիս: Ընդհանուր եւրոպական հոսանքը այդպիսով միջոց դուռ և Ռուսիայի միջոցով իւր ալիքները ծփել նաև Անդրկովկասի եզրերը և դորանով իսկ Անդրկովկասի հողային խնդիրը կապել ընդհանուր եւրոպական պատմութեան հետ:

Բայց արդեօք Կովկասում և յատկապէս Անդրկովկասում, որը մեր սրտին աւելի մօտ է, հողային խնդիրը լուծւել է նոյն սրինգիսներով, նոյն ձևերով, որպէս սկզբում Փրանսիայում, ապա Եւրոպայի միւս երկիրներում և վերջերս Ռուսիայում: Պատասխանը սա է: Մեր երկրի այն մասում, որտեղ հողային հանգամանքները, զիւղացու դրութիւնը, հողատերերի դասակարգը նման էին եւրոպականին և ռուսականին, — այնտեղ նաև հողային բեֆօրմը նման օրէնքներով կատարւեց: Իսկ Վրաստանը, որտեղ կար ճորտութիւն, նման ռուսականին և որտեղ կար կալւածատիրութիւն, նման ռուսականին: Բայց մեր երկրի բոլոր մնացած նահանգներում, որտեղ դասա-

կարգերը և հողատիրութիւնը ներկայացնում էին ուրիշ պատկեր, այդտեղ հողային խնդիրը և դոցա հետ կից հողային ընթերցումները հետևեցին այլ սկզբունքների, մէկը միւսին հակասող, անհաստատ, զրեթէ առանց որոշ ծրագրի, առանց կատարեալ գիտակցութեան, որպէս մի մութ աշխարհում, ուր միայն շօշափելով կարելի է մի որ և իցէ ճանապարհ գտնել:

Գիւղական կամ հողային այդ ընթերցումների էութիւնը մենք մի այլ անգամ կը ներկայացնենք մեր ընթերցողներին. բայց մի առժամանակ կանգ առնենք մի հանգամանքի վերայ, որի հասարակական կարեւորութիւնը ամենքը կը զգան:

Ահա այդ խոշոր հանգամանքը: — Նրբ մի որ և իցէ կարգի ընթերցումներ մտցնում են մի երկրում, նամանաւանդ ընթերցումներ, որոնք հիմնադրապէս կերպով յեղափոխում են հասարակական կարգը և շօշափում մարդու կարեւոր իրաւունքները, փոփոխում զանազան դասակարգերի աւանդական փոխադարձ յարաբերութիւնները, այդ դէպքերում, ամեն երկրում, որտեղ կայ հասարակաց կարծիք, որտեղ կայ կատարեալ գիտակցութիւն լինելիք ընթերցումների համար, — այդ ընթերցումների նախապատրաստողը լինում է ինքը հասարակութիւնը, որի լուսաւոր ներկայացուցիչն է մամուլը: Ահա թէ ինչպէս Փրանսիական հողային և նորա հետ կից ուրիշ կարեւոր ընթերցումները կապուած են ոչ միայն 1789 թւականի Ազգային ժողովի ներկայացուցիչների անունների հետ, այլ և 18 -րդ դարու Փիլոսոֆայական, դրական և նորաբողբոջ քաղաքա-տնտեսական գրականութեան և նոցա երկարաշար փալուն ներկայացուցիչների անունների հետ: Դոցա ջանքերովն է, որ լինելիք ընթերցումների ոգին, այսպէս ասած, դուրս կարգւեց ամբողջի քողով ծածկւած մրմունջներից, և տրեց նրանց կենդանութիւն նաև բարձր հասարակութեան և կառավարչական շրջաններում, դառնալով նոյն ինքը «հասարակական խղճմտանք»: Նոյնը կատարւեց նաև Գերմանիայում, Աւստրիայում, թէպէտ և այդ երկիրներում կառավարիչները հասարակաց կարծիքից աւելի առաջ գնացին: Ռուսիայում, 1861 թ. 19 փետրւարի մեծ օրէնքից առաջ, դրականութիւնը նախապատրաստել էր հասարակաց կարծիքը այդ մեծ

րեֆորմները ընդունելու համար: Նոյն այդ գրականութիւնն է՝ պուր-
լիցիստական, քաղաքա-անտեսական և գրական, որ հասարակական
կազմակերպութեան նոր իդէալներ ստեղծեց, ստեղծեց մի նոր սե-
րունդ, որից և դուրս եկան ապագայ ռեֆորմի ծրագիրը մշակողներ,
երբ արդէն վաղուց և անդադար յայտնւած զաղափարները դար-
ձան ընդհանուր, մտան կառավարչական շրջանները և, շնորհիւ կայսր
Ալեքսանդր II.-ի, ստացան պետական օրէնքի ոյժ և զօրութիւն:

Բայց այդպէ՞ս էր արդեօք մեզանում, Կովկասում, մասնաւորա-
պէս Անդրկովկասում և այն էլ հայկական-թուրքական նահանգնե-
րում, երբ հողատիրութիւնը կանոնաւորելու խնդիրը տեղական
բարձր կառավարչութեան ուշադրութիւնը գրաւեց և երբ, բառաս-
նական թւականներից սկսած, կենդրոնական կայսերական կառավա-
րութիւնը օրէնքներ սահմանեց մեր երկրի հողատիրութեան վերա-
բերեալ: Պատասխանու — Ոչ, ոչ և ոչ: Մի այնպիսի ժամանակ, երբ
վճռոււմ էին մեր երկրի ազգաբնակչութեան կենսական շահերին ա-
մենամօտ խնդիրները հողի սեպականութեան, տիրապետութեան և
օգտուելու իրաւունքների խնդիրները, հողատիրական և ոչ-հողատի-
րական, բայց երկրագործ գիւղացի ազգաբնակչութեան իրար հետ
ունենալիք յարաբերութիւնների արդարեւ ծանրակշիռ, գրեթէ մահի
և կեանքի խնդիրները, — այդ ժամանակ մեզանում հասարակական
կարծիք ասած բանը քնած էր, քնած խորը մթութեան մէջ: Եւ
ոչ միայն հասարակական կարծիք չը կար, այլ չը կային հասարա-
կութիւնից դուրս եկած անհատներ անդամ, որոնք մեր երկրի հո-
ղային հանգամանքները ուսումնասիրութեան առարկայ դարձրած
լինէին և, որպէս այդպիսիներ, պաշտպան հանդիսանալին գիւղա-
կան ազգաբնակչութեան ամենքի սրտին մօտ շահերին:

Մեզանում հողային խնդիր կար միայն կառավարչական շրջան-
ների մէջ, բայց նա չը կար մասսայի ինքնաճանաչութեան մէջ: Այն
օրէնքները, որ տրւեցին հողատիրութեան նկատմամբ, օրէնքները
1818, 1841, 1846, 1847 կամ 1852, 1861, 1867 և 1870
թւականներին, դոքա բղխած չէին ոչ գիւղացիների պահանջ-
մունքներից և ոչ էլ արդիւնք էին հասունացած հասարակաց
կարծիքի: Հայկական-թուրքական նահանգների նկատմամբ, հողա-
յին հանգամանքները ճանաչելու, բայց մանաւանդ նոցա վերա-

ստեղծելու ու կանոնաւորութիւն տալու խնդիրը յարուցեցին կառավարչական շրջանների մէջ: Հողային պայմանները վատ էին, անկանոն, և մութը. մասսան այդ զգում էր, դիտէր. բաց նա, քաղաքացիական զղացումից զուրկացր մասսան, չը դիտէր թէ զորանից կարող էր խնդիր ծագել: Ուրեմն խնդիր ծագեցնելու բոլոր անհրաժեշտ պայմանները կաղին, բաց խնդիրը ինքը չը կար մասսայի ինքնաձանաչութեան մէջ: Ահա՛ ինչու մենք կարող ենք պնդել, որ այն օրէնքները որ տրեցին հայկական-թուրքական նահանգներին հողատիրութեան վերաբերեալ, հողային բեֆօրմները ոչ թէ մասսայի պահանջն էր, այլ տէրութեան: Հողատիրութեան վերաբերեալ բազմաթիւ խնդիրների մասին մեզանում չը կար ոչ միայն հասունացած, այլ և առհասարակ ոչ մի հասարակաց կարծիք: Կատարւած բեֆօրմները արդիւնք էին տէրութեան բոլորովին հասկանալի, իրաւացի և բնական պահանջին՝ մի այնպիսի խնդիր, որպիսին է հողի խնդիրը, պարզւած, կանոնաւորւած և, վերջապէս, մի որ և է օրէնսդրական կարգի տակ մտցրած տեսնել:

Այն ժամանակից ի վեր, այն է 1841-ից, երբ ուսաց կառավարութիւնը մտցրեց քաղաքացիական կառավարչութիւնը Անդրկովկասում, բնականաբար պէտք զգացեց նաև հողատիրութիւնը հաստատել օրէնսդրական կերպով: Այդ մի պահանջ է, որ ամեն մի բարեկարգ տէրութիւն պէտք է զգար, որովհետև անժանօթ հանգամանքների մէջ երկիր կառավարել և զործունէութիւն սկսել անհնարին է մի սեռութեան համար, որը ուզում է դիտակցութիւն մտցնել կառավարչական գործի մէջ:

Բաց մեր մատնանիշ արած հանգամանքը սա է, որ կառավարութեան այդ ցանկալի բեֆօրմների զործի համար տեղային ազդաբնակութիւնը ոչ մի օգնութիւն չ'արաւ կառավարութեան: Խնդիրը ուսումնասիրելու համար, կառավարութիւնը չէր կարող դիմել ոչ տեղային գրականութեան և ոչ էլ տեղային մարդկանց, որոնք յայտնի և հեղինակաւոր կարծիք կարող լինէին յայտնել տեղային հանգամանքների մասին: Այլ կայ և ոչ էլ կար մեզանում, այդ ժամանակները, հասարակական կարծիքի մի որ և է կարեւոր և հեղինակաւոր օրգան, որը ունենար որոշ քաղաքականութիւն, որոշ սկզբունքներ և իւր հեղինակութիւնով տար կառավարչական դործին որ և է ուղ-

ղութիւն՝ առանց փաստաբանների մնացած ազգաբնակութեան մեծամասնութեան շահերի օգտին:

Ահա ինչու, երբ հողային բեֆօրմները մտցնում էին մեր երկրում, նոցա էութեան և բնաւորութեան մասին ոչ ոք ոչինչ չը գիտէր, և նոյն իսկ կառավարութիւնը, որի միակ նախաձեռնութիւնով և զրդւեցին ու յարուցեցին և քննեցին ու օրէնքի տակ մտցըրւեցին այդ խնդիրները, ինքն ևս որոշ ծրագիր չ'ունէր բեֆօրմներ մտցնելու ժամանակ: Բոլոր վիճաբանութիւնները, որ տեղի ունեցան թէ ստորին և թէ բարձրագոյն կառավարչական շրջաններում մեր երկրում հողային բեֆօրմները մտցնելու համար, մնացին անյայտ ընդհանրութիւնից, և ոչ միայն ընդհանրութիւնից, այլ և նոյն իսկ մեր երկրի ինտելիգենտ դասակարգից: Բայց փաստ է, որ այն ինտելիգենտ դասակարգն էլ չը կար մեզանում, որին մատչելի լինէին այդքան առաջնակարգ բեֆօրմների բարձր պետական նշանակութիւնը:

Դորա մէջ է թաղնւած այն տարօրինակ երևոյթի զաղտնիքը՝ թէ ինչու հողային բեֆօրմները ամեն առաջագէմ երկրում կազմում են առ միշտ յիշելի թւականներ, մինչդեռ մեզանում հողային օրէնքները, որ տրւեցին այս դարու ընթացքում, ռուսաց տիրապետութիւնից յետոյ, այդ օրէնքները, ասում ենք, մասսայի ճանաչութեան մէջ ոչ միայն պատմական էպօքների տպաւորութիւնը չ'են թողած, այլ նոյն իսկ լուսաւոր դասակարգից մնացած են զրեթէ անյայտ: Դա մի փաստ է, անհերքելի փաստ, որ Անդրկովկասեան հողային օրէնքների, ուրեմն և հողային խնդիրների հետ մեր նոյն իսկ ընթերցող հասարակութիւնը ծանօթութիւն չ'ունի, իսկ շատերը, շատ շատերը չը գիտեն անգամ թէ այդպիսի օրէնքներ կան և թէ ինչումն են նոքա կայանում:

Ի՞նչ է մեր ասածը: Մեր ասածը այն է, որ հողային օրէնքները, որ տրւեցին հայկական-թուրքական նահանգների համար, չը բղիտեցին ոչ մի ընդհանուր հոսանքից և չը հիմնւեցին զրական-ուսումնական հետազօտութիւնների վերայ. գիւղացիները չ'ունեցան տեղական օրգաններ իրանց դատը պաշտպանելու համար, և եթէ, որպէս մենք ներքեւ կը տեսնենք, ունեցան իրանց դատը զօրեղ կերպով պաշտպանողներ, այդ վերջիններն էլ նոյն բարձր կառավարչական

շրջաններին էին, և ինչ դոքա արել են յօգուտ հողային բարեկարգութեան, յօգուտ երկրիս բարձր շահերին, այդ բոլորի համար մենք պարտական ենք նոցա բարձր մարդկայնութեան, նոցա ուրոյն ըմբռնողութեան պետական շահերի, բայց ոչ մեր հասարակաց կարծիքի ոյժին: Այդ ոյժը չը կար:

Բայց բանը սորանումն է, որ հողային օրէնքները մեր երկրի վերաբերեալ, հիմնւած լինելով լոկ կառավարչական կարգադրութիւնների վերայ, չ'ունին այն անդրդւելիութեան յատկանիշները, որոնցով բնատրոշուած են Ռուսիայի և Արեւմտեան Եւրոպայի հողային օրէնքները: Այս վերջին երկիրներում հողային ընթերցումները, կրելով պատմական բնաւորութիւն, կրում են նաև յարատւութեան կնիքը, և նոցա փոփոխելու համար կամ հարկաւոր է որ ժամանակը բոլոր ներկայ հանգամանքները փոփոխէ և կամ պէտք է բռնի կործանումն բոլոր ներկայ հասարակական պայմանների. իսկ դորա համար պէտք է, որ կառավարութիւնները վճռեն պատերազմ յայտնել բոլոր այժմ իշխող գաղափարների դէմ:

Այդ աստիճանի անդրդւելիութեան դրոշմը չեն կրում Անդրկովկասեան հողային օրէնքները, որոնք, կրկնում ենք, պատմական զօրեղ հոսանքների արդիւնք չեն ներկայացնում, և կրում են շատ թէքիչ քաղաքական օրէնքների բնաւորութիւն: Տւած լինելով աւելի քաղաքական հաշիւներով, այդ օրէնքները մեծ արմատներ չ'ունին հողի մէջ և վերափոխելիութեան անհամեմատ աւելի մատչելի են, քան յիշւած երկիրների հողային օրէնքները: Ահա ինչու մենք իրաւունք ունինք յայտնելու մի այսպիսի միտք. մեղանում կայ դեռ ևս հողային խնդիր, չը նայած որ արդէն երկուերեք ընթերցումներ ենք անցկացրել, մինչդեռ Արեւմտեան Եւրոպայում, բացի Իրլանդիայից, և Ռուսիայում այդպիսի խնդիր այս րոպէին չը կայ և դեռ երկար ժամանակ չի լինելու, եթէ միայն հողային խնդրի գաղափարի հետ չը կապենք ամեն մի նոր խնդիր դիւղացիական կեանքից: Ռուսիայում, օրինակ, կայ մինչ օրս էլ գելւղացիական խնդիր, բայց չը կայ «հողային, ագրարական խնդիր» խօսքիս նեղ նշանակութեամբ: Իսկ մեր խօսքը բռն հողային խնդրի մասին է:

Իսկ եթէ այդ այդպէս է, եթէ ճիշդ է որ հողային ընթերցումները չը ջանք մեղանում դեռ ևս վերջացրած չէ և որ կառավարչական շրջանները այս

րոպէին զբաղւած են գոյութիւն ունեցող օրէնքների շատ թէ քիչ հիմնաւոր փոփոխութիւնների ծրագրով, 40-ական, 50-ական, 60-ական և 70-ական թւականներից շատ է տարբեր արդեօք մեր ներկայ սերունդների ձեռնհասութիւնը՝ այժմ՝ քննւող խնդիրների մէջ միջամտել և իւրովսանն կատարել իրանց պարտականութիւնը՝ հողային այժմ առկա խնդիրների լուծելուն օգնելու համար։ Այս րոպէին եթէ տէրութիւնը ուղենալու լինի դիմել տեղական հասարակաց կարծիքին, ասենք՝ գրականութեան, մամուլին, իմանալու համար նախկին օրէնքների թերութիւնները, արդեօք նա կը դառնի՞ որ և է պատասխան այդ հարցին։

Ամեն օրէնսդրութեան մէջ կայ մի ոգի, մի նպատակ, մի ուղղութիւն։ Կա՞յ արդեօք մեզանում մշակւած, լաւ մշակւած մի ուղղութիւն, որը իւր ներկայացուցիչները ունենայ հասարակութեան և մամուլի մէջ և որի հետ օրէնսդիրները պարտաւորութիւն զգան կամ բարոյապէս հարկադրւած լինեն «հաշիւ տեսնել» հողային օրէնքները վերաքննելիս, որպէս այդ անում է կառավարութիւնը ամեն անգամ, երբ նա մի խնդիր, նախ քան իւր ձեռք առնելը, մամուլի կողմից յարուցւած, քննւած և մշակւած է տեսնում։

Պատասխանը մեր ընթերցողները արդէն գուշակեցին։ Հողային խնդիրները մեզանում խօսակցութեան առարկայ չեն ոչ ընկերութիւնների մէջ և ոչ մամուլի մէջ։ Կատակները պէտք է թողած։ Այն, ինչ ժամանակ առ ժամանակ մեր հայոց թերթերի մէջ լոյս է տեսնում հողային խնդիր խորագրով, դոքա իսկապէս չեն շօշափում հողային խնդիրը. իսկ երբեմն անշնորհքների ձեռքով մինչև անգամ այդ խորագրով յօդւածներում հերքւում է խնդրի գոյութիւնն անգամ։

Մի-մի անգամ, արդարև, փորձեր եղան խնդրին լուրջ ու պատշաճ ուղղութիւն տալու, բայց յաջողութիւն չ'ունեցան. ընդհանրութեան ուշադրութիւնը դրցանով չ'արթնացաւ, խնդիրը մոռացւեց, փորձերը մնացին առանձնացած։

Բայց միմիայն հայկական մամուլի ուշադրութեան առնելը մի խնդրի մէջ, որը հանրա-կովկասեան խնդիր է, անարդարացի է։ Այդպիսի ընդհանուր խնդիրներում, մանաւանդ ուսաց մամուլը, կոչւած է նշանաւոր դեր կատարելու։ Հանգամանքները այնպէս են, որ ինչ

ուղղութիւն որ կարողանայ տալ հայկական մամուլը մեր խնդրին, ընդհանրութեան ուշադրութեանը պէտք է հասնէ նոյն ռուսաց մամուլի միջոցով: Բայց ռուսաց տեղական մամուլը այդ խնդրում կարող է գործել նաև անկախ հայկական մամուլից, որովհետև ոչ-հայկական գրողների համար խնդիրը նոյնչափ թանգ է և կամ պէտք է լինի, որքան և հայերի համար: Եւ մենք աւելին կ'ասենք. եթէ այդ խնդրով կան զբաղւած մարդիկ, եթէ կան բաւականաչափ հետաքրքրութիւն ունեցողներ այդպիսի առաջնակարգ խնդիրների համար, -- դոքա մեր հայկական շարքերումը չեն: Ցաւալի է, բայց իրողութիւն է այդ:

Հողային խնդիրները բազմաթիւ են: Գոցա ճանաչելու համար մենք պէտք է դիմենք անցեալին, որովհետև այժմ իշխող հողատիրութեան պայմանները այս դարում զանազան տարիներում մտցրած հողային բեֆօրմների արդիւնք են: Բայց ահա՛ մի դժւարութիւն: Հայկական-թուրքական նահանգների հողային պայմանները ամենուրեք միատեսակ չեն: Նոքա իրարից տարբեր պատմութիւններ ունին: Բայց մեր նպատակը չէ այստեղ ամեն մի հանգամանքի սկզբնապատճառները քննել. ինչ ծագումն էլ որ նոքա ունենան, բոլորը այժմ ենթարկւած են ռուսաց օրէնսդրութեան, որը նրանց շատ թէ քիչ միատեսակ կերպարանք է տւել: Հէնց այդ օրէնսդրութեան պատմութեան մէջն է, որ մենք դռնում ենք հողային խնդրի մի քանի տարրերը և առկալի մնացած կէտերը, թէպէտ և խնդիրներ կան, որոնք դուրս են ներկայ օրէնսդրութիւնից և որոնց համար ուրիշ տեսակ ուսումնասիրութիւնների պէտք է դիմել:

Հողային պայմանները, սեպհականութեան և նորանից օգտւելու իրաւունքները մեզանում տարբեր տեսակների են: Կան սեպհական և տէրունական կոչւած հողեր և կան կալւածատիրական կոչւած հողեր և, դոցա համեմատ, կան սեպհականատէր գիւղացիներ, տէրունական կոչւած գիւղացիներ և կալւածատիրական կոչւած գիւղացիներ. էլ չենք խօսում մի քանի այլ կատեգորիաների մասին, որոնք ընդհանուրից առանձին դիրք են բռնում:

Մեր դիտաւորութիւնը չէ մի հատիկ յօդաճում սպառել այն բոլոր խնդիրները, որոնք կապւած են այդքան տարբեր կատեգորիաների զիւղական հողատիրութեան պայմանների հետ: Դոցանից իւրաքանչիւրը պահանջում է խորաղնին քննութիւն, բաղմանողմանի ուսումնասիրութիւն: Մեր ջանքը սա կը լինի՝ բացել հողային խնդրի ուսումնասիրութեան էրան, դարձնել այդ խնդիրը հայկական դրականութեան սեպհականութիւն, միջոց տալով, որ ընթերցող հասարակութիւնը մտերմանայ այն խնդիրների հետ, որոնք մեր ազգաբնակչութեան մեծագոյն և ամենահետաքրքրական մասի վիճակին է վերաբերում:

Անդրկովկասի նահանգները ամենից առաջ պէտք է, վարչական տեսակէտից, բաժանել երկուսի. — նահանգների, ուր հողերը կառավարւում են քաղաքացիական օրէնքներով և նահանգների, ուր հողերը դուրս են սովորական վարչութիւնների ձեռնհասութիւնից: Այս վերջիններին պատկանում են՝ Զաքաթալի, Դաղստանի, Կարսի ու Բաթումի շրջանները, որոնց նկատմամբ ընդհանուր հողային օրէնքները զօրութիւն չ'ունին և որոնք դուրս են պետական հողերի միջնորդութեան ձեռնհասութիւնից: Այդ տեղերում տիրապետում են բացառիկ օրէնքներ: Իսկ ուր մտած է կանոնաւորութիւն հողերի նըկատմամբ և հողերը ենթարկւած են որոշ օրէնքների դոքա են՝ Քիֆլիսի, Փութայիսի, Նրեանի, Գանձակի և Բաքուայ նահանգները:

Այդ նահանգներում գոյութիւն ունի երեք տեսակ հողատիրութիւն: Նրկրիս հողերի մի մեծ մասը պետութեան սեպհականութիւն է, մի նմանապէս խոշոր մասը՝ կալաճատէր դասակարգի սեպհականութիւն, իսկ համեմատապէս մի փոքրիկ մասը՝ զիւղացիների սեպհականութիւն է:

Համեմատ այդ երեք կարգի սեպհականութեան, զիւղացիները կենում են կամ պետական հողերի վերայ կամ՝ կալաճատէրերի և կամ սեպհական հողերի վերայ:

Այն զիւղացիները, որոնք կենում են պետական հողերի և կալաճատէրերի հողերի վերայ, ձանաչւած են, որպէս պետական զիւղացիներ (государственные крестьяне): Բաց անխտիր կերպով նոքա

այդ անունով չեն կոչուում սովորական լեզուով և նոյն իսկ գրականութեան ու պաշտօնական թղթերի մէջ: Պետական ընդունւած է անուանել միմիայն այն գիւղացիներին, որոնք կենում են պետական սեպհականութիւն համարուող հողերի վերայ: Գօսու դարսու եւնի կամ այլապէս՝ կազեօնի գիւղացիներ ասւած ժամանակ, պէտք է այդ գիւղացիներին հասկանալ, թէպէտ և, կրկնում ենք, օրէնսդրութեան առջև թէ այդ և թէ միւս գիւղացիները հաւասարապէս պետական գիւղացիներ են ճանաչւած: Այդ միւս գիւղացիները, նոքա ուրեմն, որոնք բնակւում են ազնւական կալածատէրերի հողերի վերայ, սովորական լեզուով կոչւում են կալւածատիրական գիւղացիներ, վլադէյլչեսկիե կրեստիեա'նե (владѣльческіе крестьяне):

Որ այդ երկու կարգի գիւղացիները, որոնց սովորական լեզուն տարբեր անուններ է տալիս, հաւասարապէս պետական գիւղացիներ են, — այդ երբէք մոռանալու չէ: «Պետական գիւղացի» խօսքի հետ կապւած է գիւղացու որոշ զիրքի գաղափարը: Սրէնսդիրն է ուզեցել, որ կալւածատիրական գիւղացիներն ևս կոչեն պետական գիւղացիներ, ուզելով դորանով ասել, թէ այդ գիւղացիները կալւածատէրերի ճորտերը չեն, այլ ազատ գիւղացիներ են, որ նոքա նոյն դիրքն են բռնում օրէնքի առջև, որպէս պետական հողերի վերայ բնակողները: Այժմ, երբ ճորտութիւնը վերացւած է Ռուսիայում և Կովկասի այն տեղերում, ուր նա զոյնութիւն ունէր, այժմ, ասում ենք, երբ ազատ և ոչ-ազատ խօսքերը այն նշանակութիւնը չ'ունին, ինչ նոքա ունէին ճորտութեան ժամանակները, — «կալւածատիրական գիւղացիներ» խօսքն էլ կորցրել է իւր, այսպէս ասած, քաղաքական նշանակութիւնը: Բայց և այնպէս այդ բացատրութիւնը հարկաւոր էր, քանի որ հողային խնդիրը մեզանում դեռ ևս չը շօշափւած խնդիր է, քանի որ գիւղացիների մասին մեզանում դեռ ևս չափազանց աղօտ գաղափար ունին ոչ միայն ընթերցող հասարակութիւնը առհասարակ, այլ նոյն իսկ գրողները: Ուրեմն, կալւածատիրական գիւղացիներ ասելով, պէտք է հասկանալ՝ գիւղացիներ, որոնք բնակութիւն են հաստատած ազնւական դասակարգի հողերի վերայ, բայց որ կալւածատէրերը իշխանութիւն չեն բանեցնում այդ գիւղացիների վերայ՝ ոչ դատաստանական և ոչ ոստիկանական և որ

այդ գիւղացիներն էլ պատկանում են պետական գիւղացիների կատեգորիային:

Դորանից արդէն պէտք է եզրակացնել, որ «պետական գիւղացիներ» անունը որոշում է ոչ թէ այն, թէ ո՞ւմ հողերի վերայ են բնակւում գիւղացիները, պետական թէ ազնական կալաճատէրերի, այլ այն, թէ ո՞ւմ իրաւասութեան ներքոյ են գտնւում գիւղացիները՝ տէրութեան անմիջական իրաւասութեան ներքոյ, թէ կալաճատէրերի իշխանութեան ներքոյ:

Այդ եզրակացութիւնը մենք դուրս ենք բերում լոգիկաբար և մենք կարծում ենք, թէ չենք սխալւում: Եթէ այդ եզրակացութիւնը սխալ լինէր, այն ժամանակ անմիտ բան կը լինէր կալաճատէրերի հողերի վերայ բնակւող գիւղացիներին անուանել՝ պետական գիւղացիներ: Բայց թէ նոքա այդպէս են կոչւում, այդ օրէնքը ինքըն է ասում:

Բայց այն ժամանակ ինչո՞ւ սեպհականատէր գիւղացիները չեն կոչւում պետական գիւղացիներ, չէ՞ որ հողի ում պատկանելը կաբւոր պայման չէ պետական գիւղացի անունը կրելու համար:

Այդ, որքան մենք ենք հասկանում, նորանից է, որ «պետական գիւղացի» անունի մէջ կար և կայ մի տենդենցիա, որը տէրութիւնը ոչ մի կերպով չէր կարող տարածել նաև սեպհականատէր գիւղացիների վերայ:

Պետական գիւղացիներ կոչւում են կալաճատիրական գիւղացիները նորա համար, որ դոքա ազատ գիւղացիներ են. բայց ի՞նչ կասկած կարող է լինել, որ սեպհականատէր գիւղացիները ազատ են: Այնտեղ կարող էր կասկած լինել, վերջին դէպքում՝ կասկած ոչ կարող է և ոչ կարող էր լինել:

Յետոյ, որպէս մենք առիթ կ'ունենանք ցոյց տալու, տէրութիւնը ձգտել է թէ պետական հողերի և թէ կալաճատէրերի հողերի գիւղացիների տուրքերը հաւասարացնել, որպէս զի դոքա հաւասար լինին նաև հարկերի վերաբերեալ, այսինքն՝ որ կալաճատիրական գիւղացու երկու հարկերը՝ տէրութեան և կալաճատիրոջ՝ հաւասար լինին պետական գիւղացու այն միակ հարկին, որ նա տալիս է տէրութեան: Բայց սեպհականատէր գիւղացիները չ'օգուելով ոչ պետական և ոչ կալաճատէրերի հողերից, բնական է, որ

աւելի քիչ հողահարկ և դորանով իսկ առհասարակ աւելի քիչ հարկ պէտք է վճարէին: Եւ իրօք, նոքա աւելի քիչ են վրձարում: Ուրեմն դորանով էլ դոքա տարբերուում են առաջիններէն:

Պետական գիւղացի խօսքը, ուրեմն, չը պէտք է հասկանալ բառացի կերպով. այդ խօսքի մէջ կայ տենդենցիա և, որպէս արդէն բաւականաչափ պարզեց, համակրելի տենդենցիա: Որպէս մենք ենք հասկանում, «պետական» խօսքի մէջ օրէնսդրութեան և ամփոփել ազատութեան և հաւասարութեան գաղափարները միայն պիտի ժամանակ, երբ կալաւածատէրերի հողերի վերայ բնական դիւղացիները, նման Ռուսիայում և Վրաստանում մի ժամանակ տիրապետող վիճակին, ճորտ կամ առհասարակ ոչ-ազատ գիւղացիներ կարող էին ճանաչուել: Այդ վտանգը սպառնում էր երկու կողմերին էլ՝ թէ օրէնսդրութեան կողմից և թէ տեղական կալաւածատէրերի կողմից: Վերջիններս շահ ունէին, որ գիւղացիները կատարեալ կալման մէջ լինէին իրանց, կալաւածատէրերի, իշխանութիւնից: Այդ ձգտումը, որ ինքն ըստ ինքեան բնական էր կալաւածատէրերի կողմից, անունը էր առնում Ռուսիայում մինչ 60-ական թւականները դեռ ևս զօրեղապէս տիրապետող տրամադրութիւնից՝ ամեն գիւղացու ճորտ և առհասարակ ոչ-ազատ համարել և ամեն կալաւածատիրոջ համարել իշխանաւոր՝ գիւղացիների վերայ ոստիկանական և դատաստանական իշխանութիւն ունեցող: Մեր երկրում տեղական գիւղացիների շահերին այդ բացարձակապէս հակառակ ուղղութեան զխաւոր ներկայացուցիչն էր թէ անձնական մեծ հեղինակութիւն և թէ պաշտօնական իշխանութիւն վայելող նախկին փոխարքայ (1846—1856 թ.) իշխան Սիմէօն Վօրօնցու: Վերջինս նամանաւանդ զօրեղ կերպով առաջ էր տանում իւր հայեացքները, որ կայսր Նիկողայոսի անձնական հակումներին այդ քաղաքականութիւնը համապատասխանում էր: Այդ ուղղութեան ներկայացուցիչների համար, մեր երկրի հողային պայմանները կանոնաւորելու խնդիրը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ ազնւական կալաւածատէրերի դրութիւնը բարւոքելու և եղածից աւելի բարձրացնելու խնդիր: Բարեբաղդաբար օրէնսդրական շրջաններում կային նաև հակառակ ուղղութեան ներկայացուցիչներ, մարգիկ, որոնք հողի խնդրում ամենից առաջ գիւղացուն էին տեսնում: Եւ այդ ուղղութիւնը, առաջին հակառակ, արտա իւր ներդրածու-

Թիւնը դեռ ևս նախկին օրէնսդրութեան վերայ, որպէս զի յետոյ դառնայ գերակշիռ ուղղութիւն Մեծ Իշխան Միխայէլ Նիկօլայեւիչի փոխարքայութեան օրերով և մանաւանդ այժմ, երբ այդ խնդիրներում պետական կառավարութիւնները, կալաճատիրական զիւղացիների նկատմամբ, անհամեմատ աւելի ժողովրդական ուղղութեան հետևող են, քան երբ և իցէ առաջ:

Այս անգամ, որպէս սկիզբ, շատանանք այսքանով: Մենք կը շարունակենք այս ուսումնասիրութիւնը, աշխատելով դորանից դուրս բերել հողային խնդրի տարրերը:

ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ

ՄԻԱԿ ՃԱՆԱՊԱՐՀ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑԻ

Արդէն որոշեալ է իմ ճանապարհ,
Որով գընում եմ աներկբայ հողով.
Որքան էլ դժուար լինի ինձ համար,
Ես պիտի երթամ իմ ընտրած շաւղով:

—Անփորձ սլառանի,—մի ձայն եմ լըսում,—
Փոխի՛ր տատասկոտ փըշոտ այդ ուղին.
Շուտով քո առջև անդունդ է բացւում,
Ուսից փերադարձ չը կայ անցորդին:—

Ես պէտք է երթամ, թէկուզ և իմ բեռը
Սուրբ խաչի նըման ծանրանայ մէջքիս.
Ես պէտք է երթամ, ուր որ իմ քայլերը
Տանելու լինին թըշառականիս:

Մօսկւա. 1886 թ.:

Կ Ո Ր Ա Ծ Ն Ե Ր

Լ Է Օ Ի

Ա.

Մենակ էր մնացել Աննան: Մենակ մի ծուլած, մաշւած տան
անկիւնում, մարդկանցից հեռու. դուռը երեսին փակւած էր, ոչ մի
տեղից լոյս, չոյս չէր գալիս նորա համար, որ մենակութիւնը չը
խեղդէր: Ո՛չ մի տեղից: Ո՛վ էր եղել նորա մխիթարութիւնն ու յոյսը:
Ե՞րբ է նա տեսել, որ պակասութիւնը, ցաւը, որ ժամանակ առժա-
մանակ գալիս է, ինքն ու ինքը հեռանայ, չը ցաւացնէ, թողնէ մար-
դու օձիբը: Զը կայ, ոչ ոք չը կայ: Մարդ կ'ապրի էլ, կը մեռնի էլ,
այդ աշխարհի կարգն է. բայց մարդ պիտի ունենայ մի բարեկամ, մի
ճանօթ, վերջապէս մի աստուածասէր հարեան: Դրանցից ոչ մինը
աշխարհ չի եկել նորա համար. ոչ մինին չէր տեսել, չէր ճանաչում
այն օրից, երբ բովանդակ աշխարհը սեւացաւ, ջահելին տւած Աստու-
ծու բարի օրը կուչ եկաւ, պղտորեց, կրակ դառաւ նորա գլխին:
Այդ օրը հինգ մարդ, մի քահանայ և մի ժամկոչ տարել, թաղել
էին նորա մարդուն՝ անբաղդ Մարութին:

Այն օրից մենակ է Աննան: Եւ թշւա՛ռ...

Ի՞նչպէս էր անցկացրել օրերը. ոչ միայն օրեր, այլ ամիսներ,
մինչև անգամ մի ամբողջ տարի էր մթնացրել: — Նա չը գիտէ, նա
մոռացել է: Մոռացել է իւր խօսքերը, որ այնքան շուտ շուտ
լսում էին սգաւորի տանը հաւաքւած մխիթարող կանանց շր-
ջանում: — Ես ապրել չե՛մ կարող. ես պիտի սպանեմ ինձ.
Սե գետը եկե՛լ է, ինձ տարել. ձեզ մատա՛ղ, ցաւիս ցաւ չը
կայ նման, պիտի մեռնե՛մ... Ուրիշ էր այդ ժամանակը: Այդ խօս-

քերը բերանն էին զալիս, և այդ խօսքերից էլ ինչ ճշմարիտ բան աշխարհիս երեսին... Նա առաջին օրերը այդ մտքին էր. ասում էր, կրկնում, պատրաստում էր, շատ լաց լինում: Կարծում էր, ո՛չ — սպասում էր թէ մահն ինքն էլ այդ գիտէ, գիտէ որ Աննան մենակ չի կարող ապրել, որովհետեւ անձար է, կը գայ, իրան էլ կը տանէ: Եւ ոչինչ չէր անում, հէնց այն պատճառով, որ սպասում էր... Եւ աչքից գցել էր տունը, չէր աւելում ծուած, կողքի վրայ եկած պոռճախները, շորերը չէր դարսում, ջուր չ'ունէր, հաց չ'ունէր: Եւ չէր վախում, որ հաց չ'ունէր. աւելորդ է, ասում էր, ինչի՞ս է:

Բայց սուգի առաջին օրերը որքան երկար, անվերջ լինեն, էլի անցնում են: Անցան նրանք, անդադար այրող սիրտը սկսեց քիչ-քիչ հանդարտել, խելքը յետ եկաւ, միաքը կանգնեց և երեսան, չորս տարեկան Սառան, հարեանների դռներից տուն եկաւ, մօր մօտ նստեց: Դորան նա մոռացել էր, բոլորովին մոռացել: Օրը մինչև իրիկուն սուգ ու շիւան էր անում. կուրծքի սախտակը ցաւում էր, այնքան ծեծել էր. մի խօսքով իրան սպանում էր և հարեանները տարել էին փոքրիկ աղջկան, հեռացրել էին, որ խեղճ մայրը գոնէ արտասուելու, հանգիստ լաց լինելու ժամանակ ունենայ:

Էլի եկաւ Սառան, նստեց, վեր կացաւ: — Ամեն օրւայ Սառան... Ոչինչ չը գիտէր: Եւ հաց էր ուտում, ուզում էր, երբ միտն էր զալիս, պահանջում էր, լաց լինում: Իսկ երբ կշտանում էր, էլի առաջ-ւայ պէս լեզուն բան էր գցում, խօսում, ծիծաղում, ծիծաղում մինչև տրաքւիլը. զալիս էր մօր վզովն ընկնում, խօսում և էլի վազում:

Երբ օրը մթնում էր, ձայն ու ծայրտ կտրւում էր, Աննան տխուր ու տրտում նստում էր փոքրիկ ճրագի առաջ, զլուխը կախ գցում. նա էլ ոչ ոքին չէր սպասում, էլ ականջ չէր դնում ոտի ձայնի, թրխկոցի. էլ յետ չէր նայում թէ ահա որտեղ որ է՝ Մարութի բարակ հագը կը լսւի, փակւած դուռը կը գրխկայ և ինքն Աննան վեր կը կենայ, բաց կ'անէ դուռը: Ամեն անգամ, այդ յիշելիս, նորա կուրծքը դողդողալով բարձրանում էր, նա դողդողալով սաստիկ ներս էր քաշում օդը և հառաչում:

Փչանա՛ս դու, ինչպէս որ փչացար, ասում էր նա Մարութի մասին: Եւ ի՛նչպէս շուտ մոռացան մօտիկ հարեանները. եր-

կու-երեք անգամ եկան, տեսան, հարցրին, գլուխները զառնու-
թեամբ ժաժ տւին, որբին խօսացրին, ուզում էին ուրախացնել:
Բայց էլ չը կան. մոռացան այդքա՛ն շուտ: Եւ նա այդպէս է մնա-
ցել մի երեխայի հետ...

Նատ ծանր բան է մենակ մնալը, մենա՛կ, ինչպէս սեւ ագռաւ:
Նա վախում էր, նորա սիրտը նեղանում էր: Նրեկոն անցնում էր.
դրսում այժմ խաւարի՛է, մութ անապատ. ինչե՛ր կան այդ խաւարի
մէջ. հրաշքներ, դեեր, զազաններ իրարով են ընկել. իսկ ինքը այդ-
պէս մենակ... Հոգին զալիս էր բերանը հաւաքւում, ուսերը ծան-
րանում էին, մէջքը կռանում էր և բուկը հետզհետէ կուչ էր դա-
լիս, կծկւում, մի ինչ որ մուկ սրտի խորքերից բարձրանում էր,
քթին խփում, գլուխը տաքանում էր, այրւում. էլի՛ արտասուք...
Եւ նա ձգւում էր դէպի այն կողմը, ուր բարակ ու թեթեւ մշշոց
էր լսւում: Կարծես նորան շրջապատող օդը սեղմւում էր, վերցնում,
դէպի այդ իսկ կողմը հրում, այդտեղ էր ցոյց տալիս նորա հանգըս-
տութիւնը, նորա ազատութիւնը մաշող մտքերից: Նա գնում էր
մոռնում այն վերմակի տակ, որ ծածկում էր երեխային՝ նորա քաղցր
քնի ժամանակ: Այդ իսկ երեխան է այնպէս մշշացնողը, այնպէս դէպի
ինքը ձգողը: Մայրը խտտում էր նորան, այդ գունդ միսը, կրծքին
էր կպցնում այդ փափուկ դէմքը և երբեմն ցածրացնում էր իւր
գլուխը, որ երեխայի բարակ զով շունչը դիպչէ իւր դէմքին. և ինքն
էլ հովանում էր, ինքն էլ տաքանում էր. այդ հանգստութիւնը,
քնի այդ անոյշ թմրութիւնը նորան էլ յափշտակում, թուլացնում էր:

Ո՛չ, էլ ինչո՞ւ մեռնել... Աննան այս էլ հասկացաւ մի քանի
այսպիսի երեկոներ: Սառան կ'ապրէ, ինքն էլ կ'ապրէ: Եւ որքան
շա՛տ նա այդպէս վախում էր, նեղանում, որքան շատ վախելուց և
նեղանալուց յետոյ ձգւում էր դէպի այդ զով և անոյշ շունչը, որ-
քան երկար խտտում էր այդ փափուկ մարմինը՝ այնքան նա մեծ և
մեծ էր դառնում. այնքան մեծ, որ մայրը մի ամբողջ տարի նորա
համար այնպիսի օրեր անցկացրեց և այժմ քիչ է համարում այդ
բոլորը, ոչինչ:

Բ.

Ուրիշ... Բայց ինչո՞վ էր ապրել: Հէնց այդ է բանը, որ ապ-
րուստն այնպիսի ապրուստ էր, որ նա ինքն էլ չը ղիտէր թէ ինչ

էր արել: Մարդկանց դռներ մաշել նա դեռ չէր սովորել. ի՞նչպէս
գնաց, ո՞ւմն ասէ, խնդրէ, որ գործ, աշխատանք տան: Եւ վայել է
որ գնաց. հօ ինքը մի հաւի ճուռ չէ՞ր կորցրել: Թաղել էր տղա-
մարդին, թաղել էր նորան, որ իւր բերանի քաղցրութիւնն էր, նո-
րան, որ այժմ այդքան ցաւեցնում է նորա սիրտը. նա, այդ թաղ-
ւածն է եղել այդ տան սիւնը, հաստատութիւնը. նորա հետ է ինքը
անց կացրել տարիներ... Այո՛, հաւի ճուռ չէր կորցրել, որ մի կէս
ժամ ափսոսաց, էլի մոռանաց: Եւ ի՞նչպէս նա չը նստէր տանը, գոնէ
տարին լրացնէր. ի՞նչպէս անպատէր իւր այդ տղամարդին և դեռ
սիրտը սգաւոր՝ գնար, դռներն ընկնէր: Նորա թաղի միւս ծայրում
ապրում էր իւր պէս մի խեղճ կին, որ օրերով տան երես չէր տես-
նում, ագահի պէս այստեղ ու այնտեղ էր ընկնում, միշտ աշխատում
էր, արիւն-քրտինք էր չափում, որ իւր երեսաններին ու հիւանդ
մարդուն պահէ: Ժամանակ էր գալիս, երբ այդ խեղճից անկարելին
էին պահանջում. տալիս էին այնքան դործ, որ եթէ նստէր գործե-
լու, պիտի զիշերներն անքուն մնար: Ի հարկէ, քունը քաղցր բան
է. և նա որքան էլ խեղճ լինէր, որքան տնանկ, իւր քունը չէր ծա-
խիլ հարիւր մի փողի. բայց ցաւն այն էր, որ եթէ բոլորը չէր ա-
նում, մնացածից էլ զրկում էին. «Գնա՛, ասում էին, ուրիշին կը ճա-
րենք, որ ինչ ասենք՝ անէ»։ Այդպիսի դէպքերում օգնում էր նորան
Աննան: Թեթեւ գործերը նա բերում էր տուն և մի մասն էլ ուղար-
կում էր Աննային. իսկ սա տանը նստած անում էր, վարձի տեղ հա-
ցից-մացից ստանում: Բայց զորանով ի՞նչ կը լինի: Եւ Աննան
վաղուց էր աչք ածել իւր տան չորս պուճախները, սկսել էր աւել-
նորդը որոշել: Մի օր ծախել էր իւր մեծ կաթսան, հերիք չէր արել,
ծախել էր շորի կտոր, աւելորդ բան: Եւ այժմ ի՞նչ էր մնացել իւր
տնակում:

Կերել էր, կերել, ոչ կերածն էր չայտնի, ոչ մնացածը:

Այդ տունը մի տան նման չէր: Մարութն ինքն էր իւր ձեռքով
շինել, ի՞նչ կը լինէր. Մարութը մշակ, բռնակիր, ո՞րտեղի տուն
շինողն էր: Սե ցիւից ու անտաշ քարերի կտորներից երեք պատ էր
ծեփել, կանգնացրել քաղաքի ծայրի մի բարձրութեան լանջի վե-
րայ, երեսը դէպի արեւելք, մէջքը դէմ տւած մի մեծ ցիւց քարի,
որ չորրորդ պատն էր դառել: Այդ քարը պատի սլաշո՞ն կատարե-

լուց զատ՝ ուրիշ նշանակութիւն էլ ունէր. նա տան մէջ առաջ էր տարել իւր մի բեկորը, որ գետնից քիչ բարձր մնալով մի խոր խոռոչ էր կազմել. և այդ խոռոչն էր տան պահարանը: Պահարանում այժմ մնացել էր մի սևացած, ծռամած փոքրիկ կաթսայ, որի մէջ ոչինչ էլ չէր եփուում և այդ պատճառով պղինձը ծաղկել էր, բորբոսնել, դեղին, կանաչ ու բաց կարմիր գոյներ ստացել. մնացել էր մի կոտրած շիշ, մի կաւէ աղաման, երկու փոքրիկ պնակ, մի բաժակ: Նւ էլ համարեա ոչինչ չը կար փոքրիկ սնակում, եթէ չը նայենք մի շորի կտորին, որ ընկած էր մերկ յատակի վերայ, մի անպիսի շորի կտոր, որի գոյնն էլ չէր իմացուում: Իսկ պուճախում դարսած կար մի ձեռք անկողին՝ հազար կտորներով բեռնած կեղտոտ անկողին, որը դուրս տանել, ջրով լւանալ չէր կարելի, խսկոյն ցրիւ կը գար:

Այսպէս էր Աննայի տունը, այդ փոքրիկ, նեղ տեղը, ուր նըստած մարդիկ Աստուծու լոյսը տեսնելու համար աչքները պիտի տնկէին փոքրիկ, հաւաբունի ծակից էլ փոքր լուսամուտին, որի մի ծայրից մինչև միւսը ընկած էին երկու բարակ ու չոր ճիւղոտներ, որոնք, եթէ Աստուած թողնէր, երկաթի վանդակի տեղը պիտի բռնէին: Իսկ այդ լուսամուտի կողքին, նրանից կէս զազ հեռու, կրնկի վերայ շուռ էր դալիս կացնով տաշած մի նեղիկ ու կոպիտ դուռ, որի չորս տախտակներից մէկի վերայ հաստ և սև գծերով գլխի վայր գծւած էր 3 թւանշանը. և այդ մի ապացոյց էր, որ այդ տախտակները ապրանքի արկղից էր պոկած: Դուռը փակւած դրութեան մէջ պատի երեք անկիւնին էր միայն կպչում, իսկ վերևի կողմից երեք մասնաշափ մի ձեղք էր թողում: Բայց այդ դուռը իւր բազմատեսակ ճռուոցներով ու մեծ թւանշանով Սառայի խաղերից մէկն էր: Երբեմն նա կը բռնէր դուռը, բաց ու խուփ կ'անէր, համ ինքը նորա հետ կ'օրօրէր, համ էլ ականջ կը դնէր այդ ճռուոցներին, իսկ երբեմն ոտների ծայրերի վերայ կը կանգնէր, ցուցամատը կը դնէր թւանշանի գծի վերայ և կը տանէր այդ ոլորուն գծի վրայով, կը ծիծաղէր, կը քրքջար՝ զարմացած թէ ի՞նչպէս մատը այդպէս գնում էր, պտոյտներ անում, կանգնում ծայրերի վերայ:

Տունը թէև այսպէս, բայց տուն էր:

Ահա՛ լուսացաւ Նաւասարդի առաւօտը: Արեւելքը դեռ նոր է հուրհրատել. դեռ կարմիր և ծիրանի շառաւիղները նոր նոր են դէպի երկինք բարձրանում, խառնւում են, տարածւում և կարմրացնում առաւօտեան կիսամթութիւնից դեռ բոլորովին չորոշած տներն ու բարձրութիւնները: Դեռ օդի մէջ ձայն չի բնկել և դեռ նոր մարեց քաղաքի միւս ծայրում արթուն պահապանի երկարածիգ, զգուշացնող ձայնարկութիւնը: Դեռ, ուրեմն, գիշերը չի բաժանւել: Բայց այդ ժամանակ հայքիստոնեաները կատարում են տարեմուտի տօնակամբութիւնը. քունը այսքան շուտ փախել է ամենքի աչքերից և մեծ ու պստիկ վեր են կացել, յօժար և ուրախ խօսում են, լւանում երեսները և բոլորում են կորկոտի կաթսայի շուրջը. շերեփը ամաններ է լցնում, հոտը զրգում է ամենքի ախորժակը: Ամբողջ գիշերն եփել է կորկոտը, ամենքի հոգն ու սպասողութիւնն է եղել. լա՛ւ կ'եփւի, իւղալի՞ր կը լինի արդեօք... Եւ ահա՛ այժմ պատրաստ է, մեծ ու պստիկ շտապում են համն առնել և գոչում են. «շնորհաւոր Նաւասարդ»:

Աննայի տանը, ի՛նչ խօսք, կորկոտ չը կայ. Սառան քնած է ինչպէս և ամեն հասարակ օր և չի էլ երազում թէ ի՛նչ է համեղ, տաք տաք կորկոտը: Բայց Աննան վեր է կացել այդ ժամին և իւր կարմիր գօտին կախել է դրան ճակատից, արեւելքի բոցերի հանդէպ: Պապենական սովորութիւն է, որը կատարելու համար այդքան ջերմեռանդ է եղել և որոշ ժամանակին զարթնել: Կարմիր գոյն նոր տարեմուտի վաղ առաւօտեան, այնպիսի մի ժամանակ, երբ մարդ մարդու երես չի տեսնում դեռ... կարմիր նշան, խնդրւածք, որ տարին «կարմիր» լինի տան համար: Կարմիր լոյս, որ այնպիսի առատութեամբ տարածում է արեւելքը և այդ խորհրդաւոր ու զարմանալի կարմրութիւնը գալիս է կարմիր դօտու հետ պաշպալում, զրկախառնւում:

Եւ զարմանալի՛ բան. կորկոտ ուտողները մոռացել են թէ չը գիտեն, որ կորկոտի հետ զրաի կարմիր նշանն էլ հարկաւոր է. ոչ ոքի՛ր դրան ճակատին չի երևում ոչինչ կարմիր բան: Եւ մենակ Աննայի տունն է այսպէս զարդարւած: Կ'ասես թէ այս տունն է միայն հասկանում թէ ի՛նչքան գեղեցիկ է կարմիրը. կ'ասես թէ այս տունն է, որ ամենից շատ յարգում է կարմիրը, շատ մտածում է ապ-

րելու և կարմիր ապրելու մասին. և այդպէս զւարթ է, այդպէս քարի գոյնով է ողջունում արշալոյսը:

Այո՛, այդ տունն էլ թէև այնպէս, բայց տուն է:

Առաւօտ է, վաղուց է վեր կացել Սառան: Նա վերցրել է մօր հին հալաւը, փաթաթւել է նորա մէջ և վազվզում է և գնում, մտնում է իրանց պահարանը, պառկում է քարի տակ, կոտրած շիշի, ծաղկած բորբոսնած և կաթսայի ուրիշ «աման-չամանի» մօտ թաւալ է տալիս, դէս ու դէն ընկնում: Նա միշտ ծիծաղելու առիթ ունի. նորան ոչ ոք չի ծիծաղեցնում, նորա ծիծաղին ոչ ոք չի մանակցում, բայց նա բերանի վերայ միշտ ունի մի անդուսպ ծիծաղ: Խնքն ու խնքը սկսում է ծիծաղը և հետզհետէ սաստկացնելով, բարձրացնելով երկա՛ր, երկա՛ր քրքջում է, մինչև որ նեղանում և ուրիշ բան սկսում: Վեր է կենում, վազվզում է մօր առաջ, կամ արագ թռչկոտելով պոտոտում է նորա շուրջը: Այդ կարճիկ և փափիկ երեսան, որ ունէր մի կարմիր ու առողջ դէմք, ամբողջապէս շարժողութիւն էր, եռանդ. համբերել չը գիտէր և իւր վերայ կախ ընկած կարկատաններն ու փոքրիկ գլխի վերայ կոյտ կոյտ դարսած, մինչև վառվռուն աչքերը թափւած թուխ մազերը սակաւ էին հանդիստ, անշարժ մնում:

Կամ թէ... այս մէկը շատ անգամ կը պատահէր, շա՛տ... փոքրիկ տնակը միշտ չէր կարող նորան պահել իւր չոր ու տկուր պատերի մէջ: Նա շուտ շուտ կը վազէր հարևանների տները: Նւ զարմանալի է... հինգ տարեկան խելքն այնպէս էր հասկացնում, որ երբ տեսնում էր հարևաններին հաց ուտելիս կամ թէյ խմելիս, չէր մտնում, կանգնում էր դրան շէմքում, կպչում պատին և երկու աչքերը պլշած տնկում մարդկանց մատների և բերանի վերայ: Իսկ երբ նորան էլ տալիս էին մի կոտոր, իսկոյն առնում էր, շուտ տալիս դէմքը, ուտում էր վիզը ծկած, խզծացած: Միայն ուրիշի տւած պատառը ձեռքին բռնած ժամանակն էր նա խղճանում, որքի կատարեալ տեսք ընդունում: Իսկ երբ պատառը ոչնչանում էր նորա բերանում, նա արձակ—համարձակ գնում էր, տան երեսանների մօտ նստում, կամ թէ էլի թափահարելով իւր բազմաթիւ կարկատաններն ու թուխ մազերը, վազում էր իւր մօր մօտ, բոբիկ ոտները պար էր ածում ու հինգ անգամից աւել ասում, կրկնում:

—Մի՛ս կերայ... Քաղցր, հէ՛նց քաղցր... Մեծ կտոր տւին, ա՛յ որքան:

Մայրը ժպտում էր, իսկ նա երկու ձեռքերը հեռացնում էր միմեանցից, իւր գլխից էլ մեծ կտորի չափն էր ցոյց տալիս:

Գ.

Չմեռն էր, բայց ձիւն չը կար:

Մի խոնաւ, թանձր մառախուղ թափւած էր ամեն բաց տեղ, անշարժացած: Կարծիքի օրը մռայլ էր, հոգի հանող. դեռ չը սկսւած՝ այդ օրը շտապում էր անցնել, վերջը ցոյց տալ, փախչում էր այդ մառախուղից, որ հետզհետէ աւելի և աւելի բարդւում էր, ցրտանում, ծանրանում էր, սառած և թաց շորի մի ահագին կեղտոտ կտորի նման ընկնում ամեն շնչաւորի և անշունչի վերայ: Եւ մի ինչ որ անզօր փոքրիկ քամի երբեմն շարժւելով, խառնում, տրորում էր մառախուղի միլիօնաւոր մանրիկ մասերը, չը կարողանալով ամբողջութեան մէջ մի շատ նկատելի հոսանք կազմել, նա տանում, խրփում էր այդ խոնաւ մասնիկները տների պատերին, ցանկապատերի փշերին, փողոցների սառած ցխին, մարդկանց դէմքին. նա, կարծես, քամում էր մառախուղի այդ խոնաւութիւնը, սառցնում, կուչ էր ածում, բարակ թելեր և փոքրիկ սպիտակ ոսպեր շինում կպցնում էր ամեն մի բարձր ու սուր ծայրի, շարան-շարան կախ էր անում մերկ ճիւղերից, որ և է պատահական մազից: Այդ գործը քամին աննկատելի կերպով էր կատարում. թանձր և ծանրաշարժ մառախուղը իւր անթափանցելի ծալքերի մէջ էր նորան թոյլ տալիս գործել: Եւ մանրիկ սառուցների այդ կտորները միմեանց կպչելով, միմեանց հետ հիւսւելով կազմում էին զանազան օտարոտի ձևեր, բռնում էին բարակ առարկան ամեն կողմից և մեղմ կերպով օրօրւում էին քամու առաջ. և օրօրւում էին և թափւում ջանկարծակի, արձակելով մեռած, անկենդան, այս տեսակ մառախուղին միայն յատուկ ծանր լուծեան մէջ բոլորական օլսուր յուսահատութեան խլրտիւն:

Յուրտ էր, շա՛տ ցուրտ: Կաշին կապտանում էր, սևանում, ճաքճաքում, մի ծանր, դանդաղ և անդիմադրելի մորմոք տարածում ողջ մարմնի մէջ:

Այդպիսի ժամանակ ո՞վ է ում համար մտածում. ո՞վ գործ ունի դրսի հետ. սեպհական կաշին սաստիկ թանգանում է, մեծ մեծ խնամքներ պահանջում: Եւ ամայի է, անկենդան է քաղաքը, մանաւանդ նորա յետ ընկած, մոռացւած ծայրերը: Մառախուղը հետզհետէ սևանում էր, հետզհետէ մթին և մթին կերպարանք էր ստանում: Օրը անցնելու վրայ էր և կարծես վերջին հառաչանքն էր արձակում, վերջին անգամ փորձում էր դիմանալ դիզւած ծանրութեանը:

Այդ իսկ ժամանակ Սառան դրսումն է, աշխատում է մի ինչ որ բանի վերայ: Իրանց տանից քիչ հեռու, այնտեղ, ուր քաղաքը բոլորովին վերջանում էր և սկսւում դատարկ քարքարոտ լանջիվերը, մի աղբակոյտ կար, որտեղ թափում էին տան և ախոռի անպէտք բաներն ու կեղտերը: Նա կռացած էր այդ կոյտի վերայ և մատնելով քրքրում էր, ջոկում: Քամին շատ թույլ շարժում էր նորա մէջքից ու կողքերից կախ կախ ընկած կարկառանների ծայրերը, որոնց վերայ արդէն նստել էին սառած փոքրիկ կաթիլները, շարժում էր և նորա խիտ սև մազերը, որոնք անխնամ մնալով, կապւել էին միմեանց, հիւսւել և այդպէս թափւած էին նորա ականջների և ճակատի վերայ: Երբեմն այդ մազերը խիտ էին նորան նեղացնում և այդ ժամանակ նա բարձրացնում էր գլուխը, սաստիկ դէպի յետ էր շարժում և այդպիսով հեռացնում էր մազերը, աչք էր ածում դէս ու դէն, ձեռքերը դէպի բերանն էր տանում, փչում, տաքացնում և էլի կռնում էր, էլի քրքրում:

Նորա մի կողքին դարսած էին փայտի մանր կտորներ, այնքան մանր, որ ոչ ոքին հարկաւոր չեն եղել և ցախաւելի առաջ աննկատելի սրբւել են, աղբի հետ խառնւել: Նա այդ փշրանքներն էր ջոկում, հաւաքում. նորան այդպէս էր պատուիրել մայրը: Բայց ժլատ էին այդտեղ աղբ թափողները. նոյն իսկ այդքան մանր կտորներն էլ քիչ էին բերել և այդ պատճառով փոքրիկ աղջկայ աշխատութիւնը շատ էլ օգուտ չէր տւել: Մասամբ նա ինքն էլ մեղաւոր էր. ամեն անպէտք բանի ուշադրութիւն էր դարձնում, երկար տնտղում էր ամեն մի անպէտք չթի կտոր: Նորա ձեռքն ընկաւ մի կտորած շիշի կտոր. նա իսկոյն վեր առաւ ապակու այդ սև կտորը և կանգնեց:

—Վի', հայելի', հայելի'... գոչեց չորս կողմին ուրախացած նա-

յելով, կարծես որոնելով մի ընկեր, որին կարողանար յայտնել իւր այդ ուրախութիւնը: Եւ ամեն կերպ նայեց ապակուն, սրբեց իւր թււքով, մօտեցրեց դէմքին, բոլորովին մօտեցրեց, քթի ծայրին կպցրեց, հեռացրեց, աչքի մէկը փակեց, միւսը լաջն բաց արեց, զլուխը սկսեց դէս ու դէն տանել «հայելու» առաջ, ժպտաց, երկու ձեռքով բռնեց, բարձրացրեց գլխի վերայ և ինքը ներքեւից նայեց. յօնքերն ու շրթունքները միաժամանակ վեր ու վար քաշեց, բերանը ծռւումն էր, բաց արեց, աստիճանները առաջ տարաւ, մինչև անդամ մի մատով ներքին շուրթը ցած քաշեց—մի խօսքով՝ ամեն հնարք արեց, որ իւր պատկերը տեսնէ. բայց ապակու կտորը խաւար էր, պղտոր և անզգայ այդ բոլոր շարժածքների զիմաց: Նա չը տեսաւ իւր պատկերը և այդպէս երկար չարչարեց:

Նորա այդ զբաղմունքի ժամանակ Աննան հողէ փոքրիկ սափորը ուսին՝ եկաւ հասաւ տան դրանը, կանչեց աղջկան, ասաց որ հաւաքած «փայտը» բերէ. ու ինքը բաց արեց դուռը, շալակած ջուրը դրեց մի անկիւնում:

—Պա՛-պա՛-պա՛, Աստուած, մրմնջաց նա, մատների ծայրերը բերանը դնելով.— ո՛ւհ, ո՛ւհ, մատներս թափւեցան, Աստուած...

Եւ տեսնելով որ բերանը չի տաքացնում, ձեռքերը դրեց ծոցը, կսկծից քիթը վեր քաշեց, բերանը կիսով չափ բաց թողեց: Նորա աչքերում ջուր էր երևում. արդեօք արտաստ՞ւք էր թէ ցրտի դուրս մրզած ջուրը...

Սառան ներս վազեց, փէշից թափեց փայտի փշրանքները:

—Ծամը կտրա՛ծ, այդ ցրտում ի՛նչպէս ես... ասաց մայրը և էլի մրմնջաց:

—Մի տես է՛, տես ի՛նչ եմ գտել, մօր մօտ վազեց Սառան և ցոյց տւեց իւր «հայելին»:

Մայրը առաւ ձեռքից, իւր ափի մէջ բռնած ինքն էլ մի անգամ իւր երեսին մօտեցրեց և ապա ասաց.

—Լա՛ւ, դնա՛ կրակ բեր, կրակ վառենք, ես կը պահեմ: Յո՛ւրտ, ցո՛ւրտ, տունդ քանդւի, աւելացրեց նա մրմնջալով և աջ ձեռքով «ճանդ արաւ» մառախուղին, որի մի քանի մոխրագոյն ծալքերը դէպի իւր տունն էին սողում:

Սառան այդ խօսքերի վերայ ուշադրութեամբ նայեց իւր մօրը,

ուզում էր ինքն էլ այդպէս անէ, բայց յանկարծ նկատեց որ թէև նա մրմնջում էր, բայց միևնոյն ժամանակ նորա բերանը ծանր և աննկատելի կերպով մի բան էր ծամում:

—Է՛յ, այդ ի՞նչ ես ուտում, զոչեց նա այնպէս, ինչպէս գոչում են մէկի վերայ գողութիւն անելիս բռնած ժամանակը:

Մայրը ծիծաղեց, նա էլ ծիծաղեց. բայց այդ ծիծաղը կարճատև էր, մի լացի նախերգանք. և նա կախ ընկաւ մօր փէշից, սկսեց օրօրւել, զօգոհումէամբ դէպի վեր, դէպի մօր քիթն ու բերանը նայելով:

—Ոչ, ի՞նչ չը կայ, ի՞նչ եմ ուտում:

Աջդիկը լացի ձևով վրայ տւեց.

—Հա՛, Հա՛, չե՛ս ուտում... Ինձ է՛լ տուր:

—Սառա՛, գիտե՞ս, Մարտիրոսի մայրը նոր բաղարջ էր թխել, մի կտոր, այսքան, մատիս չափ էլ ինձ տւեց: Գնա՛, վազի՛ր, բաժինդ ստացիր:

Աջդիկն ուղեց երեսը դէպի դուռը դարձնել, որ վազէ, բայց մէկ էլ այդպէս չարեց. էլի նայեց մօր բերանին, մատը բարձրացրեց, մեկնեց դէպի այդ բերանը և էլի ձայնով պահանջեց. «Ինձ է՛լ տուր»...

—Վո՛ւյ, կուրանա՛մ, ասաց մայրը. —բար պիտի կերած լինէի. մի կտոր էր, բերանս դրի, պրծաւ:

—Է՛, չեմ իմանում, տու՛ր որ յետոյ գնամ, պատասխանեց Սառան այս անգամ բարկացած:

—Զը կայ, Ստուա՛ծ վկայ, հաւատացրեց նա. մի կտոր էր, այն էլ կերայ, տե՛ս, ըհը՛, պրծաւ:

Եւ նա կուլ տալու կերպը ցոյց տւեց:

—Վազի՛ր, վազի՛ր, գնա՛, բաժինդ ուզիր: Կը տայ, ես գիտեմ որ կը տայ: Վազի՛ր, մատա՛ղդ լինեմ, մի կրակ էլ կը բերես. գնա՛, ցուրտը մեզ կտորեց, գնա՛:

Սառան զուրս թռաւ:

Մի րոպէ չ՛անցած նա մտաւ հարեանի տունը, աչք ածեց, տեսաւ, որ Մարտիրոսը պառկած է քուրսու տակ. գնաց, ինքն էլ նորա մօտ պառկեց: Մարտիրոսի ձեռքին դեռ մնացել էր մի կտոր բաղարջ և որովհետև այդ կտորը վերջանալու վրայ էր, այդ պատ-

ճառով նա չէր ուտում, այլ ձեռքին բռնած զանազան կերպ խաղացում էր կտորը և նայում:

— Տուր տեսնեմ, Մարտիրոս, շէնչաց Սառան քաղցր ձայնով:

— Ձէ', իմն է. մի տե'ս... Ինձ համար է թխել: Եւ Մարտիրոսը մատը սկսեց բաղարջի բազմաթիւ ծակերի վրայով տանել:

— Հա', շա'տ լաւն է. սպիտա'կ... տո'ւր ձեռքիս բռնեմ՝ էլի քեզ կը տամ:

Եւ Սառան ձեռքը պարզեց դէպի բաղարջի կտորը: Բայց Մարտիրոսը ուտով դէն հրեց այդ ձեռքը և կոշտութեամբ ասաց.

— Է', իմն է, չե'մ տալ...

Նորա մայրը լսեց այդ և վեր կացաւ:

— Որ իմանաս, Սառա', խօսեց յանկարծ Մարտիրոսը քաղցր ժպտալով, մեր սնդուկում ի'նչ լաւերը կան, մեծ մեծ, տե'ս, մայրս գնում է որ բերէ:

Սառան նստեց, դէպի առաջ թեքեց և աբմոզովին ուշադրութիւն դարձրած նայում էր թէ ի'նչ պիտի անէ Մարտիրոսի մայրը: Իսկ սա. բաց արեց հին, կոտրատւած սնդուկը, մի փոքրիկ բաղարջ հանեց և տւեց Սառային: Նա խկոյն սկսեց ուտել: Մարտիրոսն այդ տեսնելով, ինքն էլ իւր կտորը կծեց մի քանի տեղից:

Քիչ անցած, Մարտիրոսի մայրը, մի երկաթի կտորի վերայ երկու կրակ զրած, տւեց Սառային և տուն ուղարկեց: Իսկ այստեղ նորա մայրն արդէն կուտել էր հաւաքած փայտի կտորները. կրակը զրին նրանց տակ, մայր և աղջիկ միմեանց դէմ չոքեցին և, արմունկները չոր գետնին ցցած՝ սկսեցին փչել կրակը: Մի կողմից Աննան էր փչում. նա տուգացրել էր իւր թշերը, մի փոքրիկ ծակ էր թողել մի տեղ հաւաքած շրթունքների մէջ և գլուխը շարժելով, իւր շունչը մի քանի տեղերով կրակին էր հասցնում: Իսկ Սառան փչում էր առանց որ և է «ուստայութեան». նա իւր գլուխը բոլորովին մօտեցրել էր փայտերին, փչում էր և միևնոյն ժամանակ նայում էր իւր մօրը, որ նրանից սովորէ փչելու կերպը: Բայց կրակը փոքրանում էր հետզհետէ, իսկ փայտի կտորներից դեռ մի քանիսն էին միայն սևացել: Այդ գործը նրանց այնպէս էր յափշտակել, այնպէս էր առաջ քաշում, որ փայտի կտորները մի քանի օրանգամ դէս ու դէն

քաշենցան նրանց կռների առաջ, մայր ու աղջիկ շուտով գլուխ գլխի տւին, այնքա՛ն միմեանց մօտեցան:

Դ.

Օուխը մլլում էր, մլլում, ոլոր-մոլոր տարածւում էր այդ կրակարանի շուրջը, աւելի և աւելի թանձրանում էր, օդակ-օդակ զալարւում էր և պատում երկու փչողներին, թափւում էր նրանց բերանը, խեղդող հազ առաջացնում, թափւում էր նրանց աչքերը, ջրով լցնում. և փչողները չէին դիմանում այդ կծու ու գորշ ամպիկներին, յետ էին նստում, բռունցքներով տրորում էին իրանց աչքերը, հազում էին և էլի խոնարհւում կրակի վերայ, էլի փչում... Մի փոքրիկ նւազ բոց—երբեմն կապոյտ և երբեմն բաց դեղին—օրօրւելով, տատանւելով փայտի մի երկու փշրանքներից կպաւ: Փռչողները կանգ առին. նրանց շունչը այժմ կարող էր մեռցնել այդ բարերար բոցը. նրանք նայում էին թէ ի՛նչ կը դառնայ. իսկ բոցը թոյլ, կարծես սառած լեզուակներով լիզում էր խոնաւ ու կեղտոտ փայտերը, Ֆլշացնում էր յուսահատ, մաքառում էր թանձր ծխի հետ, ցածրանում էր, ցածրանում և յանկարծ կորչում, ծխի մի նոր բերան էր բաց անում: Այն ժամանակ երկու գլուխները իսկոյն խոնարհւում էին և էլի սկսում էին փչել:

Վերջապէս փայտի մանր փշրանքների մեծ մասը բոցավառւեց, գոյացաւ մի փոքրիկ խարոյկ, որ այրւում էր դանդաղ, ճարճատիւն հանելով, և այնպիսի դուրեկան ձայներ էր արձակում, որոնց զինը կարելի է իմանալ այդպիսի մի ցուրտ ժամանակ միայն: Մայր ու աղջիկ յետ նստեցին, ձեռքները տարածեցին կրակի վերայ: Երկու մեծ և երկու փոքրիկ ձեռքերը բաւական էին այդ նւազ, բայց մի առ ժամանակ առաջ կրակը չորս կողմից շրջապատելու համար. կրակն իւր գործն էր անում, ձեռքերը ջերմութիւնը անց էին կացնում դէպի ներս, դէպի սիրտը: Նեղին լոյսը կենդրոնացաւ մօր և աղջկայ դէմքերի վերայ. նա, այդ լոյսը, երերում, թրթռում էր և մի և նոյն ժամանակ երերում, թրթռում էին առաստաղի վերայ ընկած երկու ահագին սոււերները:

Նւ մարդկային դէմքերը, որոնք մի ըուկէական, աներեւակացելի

կարճ, թուուցիկ երջանկութիւնից էլ զւարթանալ գիտեն, ցոյց էին տալիս մի պատկեր, որ շատ հաշտ ու համաձայն էր այս տան բոլոր պարագաների, այս բոլոր հանգամանքների հետ։ Երեխան վայելչութեան վերին աստիճանին էր հասել. նորա աչքերը արագ արագ վաղում էին, դէս ու դէն էին շարժւում, երբեմն կանգ էին առնում կրակի մանրիկ բոցերի վերայ, դիտում էին ծխի բարակ զծերը, որ անընդհատ դուրս էին սողում փայտի փշրանքների դեռ ևս խոնաւ միսացած կողմերից, յետոյ անցնում էին մօր դէմքի վերայ և մեղմ, մանկական ժպիտը լուռ խօսում էր մանուկ սրտի բաւականութեան մասին։ Նորա ծնկան վերայ դրած էր «հայելին», որ նա էր գտել. երբեմն զլուխը խոնարհեցնում էր, մի կողմի վերայ կուացնում և այդպէս կողմնակի սիրահարական հայեացքով կշռում էր իւր գիւտը, տեսնում էր թէ ի՛նչպէս փոքրիկ խարոյկի բոցերը մանր, մի կէտի չափ մանր կերպարանք ստացած, ցոլում, խաղում էին ապակու կտորի վերայ։

Իսկ մա՞յրը։ Նա էլ մի առանձին կերպարանք, մի առանձին արտայայտութիւն չ'ունէր։ Կրակը լուսաւորում էր նորա զունաթափ դէմքը մի թոյլ լոյսով, նորա հին և անպէտք կարկատաններով փաթաթած գլուխը։ Այդ դէմքը, թէև մաշւած էր, փոքրիկ, բաց զուրկ չէր կանացի սեռին յատուկ ընդհանուր զրաւիչ գծերից։ Նա ունէր մի զոյգ շատ թուխ աչքեր, որոնց վերայ նոյնքան թուխ յօնքերը զեղեցիկ շրջաններ էին դժել. այդ աչքերի մէջ դեռ ցոլում էր, թէև արդէն շատ թոյլ, երիտասարդութեան կրակը. դառն աղքատութիւնը մինչև այդ օր չէր կարողացել սպանել Աննայի քսան տարիները։ Նա տասն և հինգ տարի էր անցկացրել գիւղում, իւր հօրեղբօր տանը։ Հօրեղբայրը նորա միակ սրտացաւ բարեկամն ու ազգականն էր այս աշխարհում. բաց ինքն էլ աղջիկներ ունէր, նոցա հոգսի ու ցաւի տակ ճնշւած, տապալուած էր. այդ պատճառով Աննային ամենից շուտ տանից դուրս անել աշխատեցին։ Տասն և հինգ տարի լուսացրած աղջիկը մի այդպիսի ընտանիքում կարող էր իւր գոյութեան օգուտը ցոյց տալ իւր աշխատանքի պտուղներով։ Նւ նա իսկապէս բոլորովին ծանր բեռ չէր հօրեղբօր համար. նա միշտ աշխատում էր, միշտ հասկանում էր իւր ճակատագիրը։ Նա շատ մօտիկ չէր գիւղի կանացի հասարակութեան, որով-

Հետև միշտ իւր բանին ու գործին էր: Եւ Հինգ տարի էր ահա, որ նա քաղաքացի կին էր: Փոխելով իւր շրջանը, ընկնելով ուրիշ հանգամանքների մէջ, Աննան երկար ժամանակ չէր կարողանում որոշ հասկացողութիւններ կազմել: Առաջին անգամ, երբ նա իւր մարդու հետ զիւղն էր գնում, իւր հօրեղբօր տունը, նորա հետաքրքրութեանը չափ չը կար: Նա տեսնում էր մի անծանօթ բան և իսկոյն, երեսացի նման, հարց ու փորձ էր սկսում. «այս ի՞նչ է, հը՞: Մարութի համար մեծ աշխատանք էր հասկացնել նորան թէ ինչե՛ր են քաղաքի քանդած պարիսպների վերայ տեղ տեղ երևացող աշտարակները, որոնք մի ժամանակ պատերազմական մարտկոցներ են եղել: Աննան չէր կարողանում հասկանալ թէ այդ ի՞նչ կռիւներ են եղել, չէր կարողանում հաւատալ, որ մարդիկ կը գնան, կը հաւաքեն այն սրածայր, կոլոր ու ցցւած տների մէջ և կը կռեն... Քաղաքի դռների մօտ մի թուրք ծախում էր բատրիջան: Աննան զարմացած նայեց, նայեց և ասլա դառնալով դէպի Մարութը՝ հարցրեց. «ինչո՞ւ են այս վարունգները ներկեր:»

Եւ չորս տարի շարունակ Մարութը նորա համար մի ամբողջ աշխարհ էր. Մարութը ծածկում էր նրանից ամեն ինչ իւր հասկացողութիւններով, իւր ամեն ինչ իմանալով: Նրանց տունը, ինչպէս տեսանք, քաղաքի ծայրումն էր. այդ թաղն էլ մի տեսակ քաղաքացին զիւղ էր, ուր զիւղի և քաղաքի սովորութիւնները խառնուած էին անորոշ: Հէնց մի պատճառն էլ այդ էր, որ այժմ էլ Աննան դեռ պահել էր զեղջիկահոտ թարմութիւնը. մի թարմութիւն, որ քնքշութիւն չի նշանակում, այլ աւելի այրական ժրութիւն, անխռով հանգստութիւն, անհոգութիւն:

Ի՞նչ տեսակ զեղեցկութիւն է հնարաւոր աղքատի ցնցոտիների մէջ, երբ այդ ցնցոտիներն իրանք մի այլանդակ տղեղութիւն են մարդկանց աչքում: Ցնցոտիները իրանց յարմար էլ կեանք են պահանջում, և զեղեցիկ զէմքը նիհարանում է, ներս ընկնում, նորա գրաւիչ գծերը ծածկւում են մի տեսակ փոշու տակ, որ կարծես ինքն անհոգութիւնն է, անանկութեան կեղտն է մարմնացած: Այդպէս էր և Աննայի դէմքը: Նա նստած էր իւր աղջկայ դիմաց, նայում էր նորան և այդ հայեացքը, որ երբեմն նորա սրտի արտա-

յայտութիւնն էր, ունէր շատ հասարակ, շատ անմեղ միտք, այնքան հասարակ, որ բացատրել անգամ չ'արժէ:

Նա հանեց հացի կտորը, որ իւր հետ էր բերել և մինչև այդ ժամանակ պահում էր իւր զլխաշորի տակ, տեց Սառային, որը իսկոյն խլեց, ծիծաղեց և ծիծաղելով սկսեց ուտել: Իսկ մայրը մի կտոր միացն կտրեց հացի ծայրից և դրեց իւր բերանը:

—Այս ո՞րտեղից բերիր, նանի՛կ, հարցրեց աղջիկը քաղցրութեամբ ծամծամելով:

—Բարսեղը տեց՝ ճանապարհին ինձ պատահելով:

—Բարսեղը... Բարսեղը շատ հաց ունի, նորա քրտակը միշտ հացով լիքն է լինում... Նա՛տ, այսքան, երկու ձեռքիս չափ:

—Ունի, հա՛, հաւաքում է: Խեղճ մարդ է: Խեղճն ինքն ասաց՝ տա՛ր այդ հացը Սառային տուր:

Սառան աւելի ուրախացաւ, ծնօտը կրծքին սեղմեց, թշերը լայն յետ տարաւ. նա հպարտացաւ, որ իւր համար ուրիշները բան են ուղարկում: Մայրը ժպտաց, տեսնելով նորա այդ կերպարանքը, ինքն էլ ուրախացաւ և ձեռքով հանդարտ խփեց նորա մազերին:

—Վե՛ր, վե՛ր կաց, կրակը պրծաւ, հրամայեց նա:

Կրակը իսկ որ շուտ վերջացաւ. վերջին կայծերը շտապով յետ ու յետ էին քաշւում, շտապով մոխրի տակն էին մտնում:

—Սեանա՛յ, մոխրի՛՛ աչդպիսի կրակը, որ մեզ պիտի տաքացնէ, շարունակեց Աննան դառնութեամբ լցւած. —էլի սառած ենք, փայտացած. ուսերս կոտրատւում են, ա՛խ Աստուած...

Կրակի այդ կարճ պաշտօնը, այդ կարճ կեանքը զայրացրել էր նորան:

—Վե՛ր կաց, պառկենք, հողից ականջ դնենք:

Եւ նա վեր կացաւ, սկսեց անկողինը փռել:

Սառան խոնարհւեց կրակի վերայ, մատով մոխիրը յետ ու առաջ տարաւ և յուսահատ կրկնեց մօր խօսքը.

—Պրծա՛ւ:

Բայց մայրն արդէն մոռացել էր իւր զայրոյթը:

—Պրծա՛ւ, պրծա՛ւ, ասաց համարեա երգելով և միւսնոյն ժամանակ տափակ բարձերը զրստելով:

—Կրակը, կրակը պրծա՛ւ... ե՛կ պառկենք, Սառա՛, ականջ դնենք, տեսնենք հողն ի՛նչ է ասում. պառկենք, հա՛:

—Ականջ դնենք, հա՛, մա՛յր: Ես հացս անկողնում էլ կ'ուտեմ, կը վերջացնեմ:

—Բաւական է, որքան կերար, մնացածն էլ պահիր, որ առաւօտն ուտես: Ախր առաւօտը վեր պիտի՝ կենաս թէ չէ՝ հաց պիտի կանչես:

Սառան ուտերը վեր քաշեց, անհամաձայն էր, մի երկու անգամ էլ հացը կծեց: Իսկ մայրը բերեց աւելը, նորա ծայրի չոփերից երկուսը կոտրեց, որ տարածամ փնաս չը գայ այդ տան վերայ, սրբեց կրակի շորս կողմը, իւր մեծ մեծ կօշիկները թափ տւեց, մի քանի անգամ գետնին խփելով նրանցից կպած սառած ցեխը թափեց, այդ ցեխն էլ սրբեց, ապա զրստեց երկու հին, կիսամաշ և ահագին տրեխները, որ Սառայի ոտնամաններն էին: Նա կարգի էր բերում իւր տունը:

—Անտէ՛ր մնան տրեխներդ, Սառա՛, ասաց նա կէս հանաքով և էլի ծիծաղեցրեց ոտնամանների տիրոջը: Նա վազեց եկաւ, ոտնամանները ձեռքն առաւ, տարաւ դրեց անկիւնը, զրստեց: Ապա բերեց հացի մնացած կտորը, տւեց մօրը:

—Պահիր, նանի՛կ, էգուց առաւօտ ինձ կը տաս, հա՛:

—Լա՛ւ, լա՛ւ. ասած է՝ իրիկունը կերածը կորած է: Դու իմ խելօք աղջիկն ես, դու շատ խելօք ես, հա՛:

—Հա՛, պատասխանեց Սառան դրականապէս:

Անկողինը պատրաստուած էր. Սառան շորերը հանեց՝ մտաւ:

—Յո՛ւրա է, գոչեց փալանների տակից:

Մայրը ինչ որ ճարեց, թափեց վերմակի վերայ և ինքն էլ մտաւ անկողինը:

—Մօտիկ ե՛կ, մօտ, սրտիցս կպի՛ր, քեզ մատաղ: Այդպէս հա՛, այդպէս կը տաքանանք:

Երեխան մօր սրտից կպաւ. շուտով երկուսի դողդողոցը վերջացաւ. նրանք տաքանում էին:

—Սեանա՛ն այսպիսի օրերը, խօսեց մայրը. —գնա՛ն, էլ յետո չը գան:

Եւ նա Սառայի գլուխը գրկած, սկսեց քթի տակ մի ինչ որ

բան մրմուռալ: Նորա բերանը փակ էր, խօսք չէր լսում: Լսելի էր միայն ծանր, դանդաղ եղանակի ձայնը: Վիշտ էր արտաթափում աչդ եղանակը, կարծես մռայլ ու մութ գիշերն էր այդպէս երգում Թանձր, այժմ սեւացած, բայց էլի սառած, խոնաւ մառախուղի միջից, երգում էր մենակութեան, դատարկութեան և սառած, մեռած կեանքի երգը. երգում էր և էլ աւելի ծանրանում, էլ աւելի պինդ կաշում երկրին, կաշկանդում, ճնշում:

Տխուր էր այդ ռնգային Թանձր եղանակը, մեւամաղձոտ էր, բայց արտասուելու աստիճանին չէր հասնում: Նրեխան լսում էր լուռ և երբ եղանակը ընդհատում էր մի թեթեւ հառաչանքով, նա նոյնպիսի տխուր եղանակով պահանջում էր, որ մայրը շարունակէ: Սա շարունակում էր իւր մատները հանդարտ շարժելով երեխայի խճճած մազերի մէջ, քորում էր աչդ փոքրիկ գլուխը: Այդ գործողութիւնը աւելի և աւելի թմրացնում էր երեխային, մի շատ քաղցր դրութեան մէջ փակել էր տալիս նորա աչքերը: Եւ ահա նա շուտով անշարժացաւ, քնի գլորին ընկաւ՝ աչդ եղանակի մռուոցները իւր ականջները լցրած: Մռուոցը դեռ շարունակում էր, մօր աչքերը դեռ ձգւում էին: Նա մտածում էր և այդպէս եղանակում, բայց այդ մտածմունքները յուսահատական չէին. աչդ եղանակը շատ սովորական էր նորա համար:

— Լաշն օրի՛դ մատաղ, Աստուած. նեղ օրին լաշն օր էլ կը լինի: Նեղ օրի կեանքը կարճ...

Այդպիսի խօսքերով վերջացրեց նա ամեն ինչ և ինքն էլ սկսեց թուլանալ, ցածրանալ, ընկղմել մի անտակ մոռացութեան մէջ...

Ե.

Նեղ օր էր և միւս օրը: Դարձեալ ցուրտ, ձմեռայ օր: Բայց այլ ևս չը կար խոնաւ, ծանր մառախուղը: Ամպամած երկինքն էր տխուր տրտում նայում վերեւից երեկւայ մառախուղի թողած սառցային զարդարանքներին, որոնք դեռ ևս կպած էին ծառերի ճիւղերին և փշերի ծալքերին և այնքան թույլ, անկենդան էր աչդ երկինքը, որ փոքրիկ, բարակ ձիւնեղէն ծուկերը հպարտութեամբ կախ էին ընկած և չէին հալւում և չէին թափւում: Նրկնքի հարաւ-

արեւմտեան ծայրում կապտագոյն և դորշ ամպերի մի քանի ծալքերի մէջ ցոլում էր արեգակի լոյսը։ Այդ լոյսը մի կերպ ազատւելով ձմեռւայ անշարժ ու ծանր ամպերի բարակ պարսպից, համարեա մեռած, համարեա զոյնից ընկած հասնում էր երկրին, տարածւում քաղաքի մի քանի մասերի վերայ։ Իսկ արեգակը երբեմն երբեմն ցոյց էր տալիս իւր բոլորովին սկզբի և ճաղատ դէմքը։ Եւ այդ դէմքին աչք տնկած՝ նստած էր իրանց շէմքի մօտ փոքրիկ Սառան։ Նորա մայրը տանը չէր, նա նստել էր տունը պահելու և այդպէս «տաքանում էր» արեգակի առաջ։ Նորա մօտ ընկած էին ոտնամանները, երկու մեծ և բոլորովին տափակած տրեխները, որոնց Սառան նոր էր քերել իւր «հացելու» կտորով և այժմ չորացնում էր։ Նորա բոբիկ ոտները սառել էին, կապտել, նա իզուր էր իւր կապալի պատառոտած փէշերը ձգում, ոտների վերայ դցում։ Ծընկները արգելում էին ոտները ծածկել, փէշերը խիստ կարճ էին։ Բայց հագնել ոտնամանները չէր ուզում, այնպէս լաւ էին նրանք երեւում, այնպէս մաքուր, որ մօիկ տալ էր հարկաւոր։

Բայց նեղ օրին լացն օր էլ է լինում։

Իրիկւայ դէմ Աննայի հետ եկաւ մի մարդ, որին ճանաչում էր Սառան։ Այդ մարդը կաղում եր երկու ոտների վերայ, շրջում էր երկու մահակների օգնութեամբ, որոնցից մէկը մեծ էր, երկար, միւսը կարճիկ։ մեծը նեցուկ էր տալիս ձախ կոնատակին, կարճիկը բռնած էր աջ ձեռքում։ Նորա մէջքը փոս ընկած էր, տաշտ դառած, իսկ կուրծքը ուռած, դուրս ցցւած և այդ կրծքի վերայ երեւում էին չորս հատ դեղին, պղնձի կոճակներ, որոնք զինւորի վերարկուից էին պոկած և կպցրած արխալուղի պէս կարկատաններով և անթիւ կարերով հաստացրած մի ինչ որ շորի։ Դէմքը քիչ ծուռ էր, աչքերը խոր ընկած։ Մազերը անկարգ, անկանոն բռնել էին նորա ամբողջ ծնօտները և վերին շրթունքը։ Մեծ, կարծես բահով ճղած բերանը միշտ ցոյց էր տալիս մի քանի հատ մեծ մեծ ու դեղին առամները։ Զը գիտեմ ո՞վ և ի՞նչպէս էր յարմարացրել նորա մարմնին զինւորական հին վերարկուն, որ կախ ընկած էր նորա ուսերից և շարունակ օրօրւում էր, երբ այդ մարդը երկու կողմ ոտների և երկու մահակների օգնութեամբ առաջ էր գնում։ Սովորական ձևով ու չափով կարած շորը նորան շատ անյարմար էր, չէր զալիս։

միակ բացառութիւնը մեծ բրթոտ փափախն էր, որ շատ յարմար նստել էր նորա գլխին, բռնել ականջներն ու ճակատի մեծ մասը:

Այդ մարդն էր Բարսեղը, որի աջ թւից կախ ընկած էր մի բաւական նոր, բայց կոշտ քսակ:

Բարսեղը մուրացկան էր: Նա ամառը մի քանի զիշեր օթեւան էր գտել Աննայի տնակի շէմքի մօտ, ծանօթ էր այդ տանը: Այժմ՝ նա առաջարկել էր Աննային թոյլ տալ, որ զիշերները այդ տանը մնայ և Աննան ընդունել էր այդ առաջարկութիւնը:

Վատ բան չէր:

Բարսեղի մեծ գրպանը լցւած էր ածուխով, որ նա հաւաքել էր փողոցներում, բռններից ընկած ժամանակ. դուրս տւեց այդ ածուխը, մի փոքրիկ կոյտ շինեց: Մոցից հանեց մի կտոր ճարպի մօմ, որ չը գիտեմ թէ ինչից էր այնքան սււացել: Քսակը զրեց տան վերին անկիւնը:

Կրակ արին, մօմը վառեցին, երեք հոգի նստեցին:

Մեղմ ու խաղաղ էր երեկոն: Աննան խոնարհւած կրակի վերայ, ճրագի լուսով կարկատում էր Սառայի գուլքաները, որ հէնց այդ իրիկունն էր գտել մեծ քարի տակ. նորա դէմքը կարմրել էր, տաքացել. նա յետ էր գցել իւր ճակատի վերայից փալտաների սովորական կտորները և այժմ ճակատի վերի ծայրին երևում էր նորա թուխ մազերի մի փոքրիկ հիւսը, որ մի զեղեցիկ և փոքրիկ կիսաշրջան էր կազմում և էլի մօնում լաչակների տակ: Բարսեղը մի ոտը ձգել էր կրակի մօտով, աջ արմունկի վերայ թիկն էր տւել և նայում էր կրակին, երբեմն և Սառային, որ ծալապատիկ նստած էր նորա կողքին և զրել էր ծնկան վերայ մի քանի կտոր չոր լաւաշ և ուտում էր խաղ անելով, գլուխը ծռմուկով, հացի կտորի տակին ու գլխին նայելով, ինքն ու ինքը ժպտալով:

Եւ լուռ չէին այդ տնակի բնակիչները: Խօսում էին աշխարհի բաների մասին, պատմում էին քաղաքի նոր ու հին լուրերից, անցքերից:

Մի աղքատ մուրացկանից աւել էլ ո՞վ շատ նորութիւն կ'իմանայ: Եւ Բարսեղը հասարակ մուրացկաններից չէր, այսպէս ասած, անշարժներից, որոնք ամբողջ օրով մի փողոցի կողմն են զբաւում և այդտեղ նստած ձեռք են պարզում անցնողին: Բարսեղը պտտում

էր ամբողջ քաղաքը. չը կար տուն, որի բակը մտած չը լինէր նա և պէտք էր աւելացնել—որի բնակիչները չը ճանաչէին «կաղ Փարսուն», ինչպէս անուանում էին նորան: «Փարսի» անունը շատ ցած, ուսմական-հեգնական անուն էր և Բարսեղը անտարբեր լսում էր միայն այն մարդկանց բերանից, որոնք իւր ծանօթները չէին. ծանօթները, այնպիսիները, որոնք մի քանի անգամ «բարի լոյս» էին ասել նորան, զիտէին որ «Փարսի» ասելիս նա շատ զժւարութեամբ է խօսքի պատասխանը տալիս, ուստի Բարսեղ էին անուանում: Իւրաքանչիւր օրւայ համար նա քաղաքի մի թաղն ունէր նշանակած. շրջում էր այդ թաղը, ինչպէս իւր կազմւածքն էր ներում, չէր շտապում: Եւ միշտ վարձատրւում էր, միշտ նորա քսակը լիքն էր լինում: Նա զիտէր օրհնանքների մի երկար շարք. լաւ լաւ խօսքեր էին, որոնցով նա առաջ օրհնում էր աշխարհը, յետոյ բոլոր ննջեցեալներին, յետոյ զալիս էր տանտիրոջը օրհնում, այդ տանից պակասածներին օրհնում, կենդանիների սրայծառ ու կարմիր արեւը օրհնում: Ամեն մի բակում սկզբից մինչև վերջ պիտի ասէր այդ բոլոր օրհնանքները, կ'ասէր, մի բառ անգամ չէր բաց թողիլ. կասէր ծանր ու բարձր ձայնով, երգի պէս և ամեն մի բառ կ'արտասանէր փափուկ, լիաբերան: Կը պատահէր երբեմն, հացը շուտ կը բերէին. նա չէր ընդունիլ, մինչև չէր վերջացնիլ իւր մաղթանքը: Այդ էր պատճառը, որ բոլոր կանայք ու երեխաներ, մանաւանդ պառաւ կանայք նորան սիրում էին. իսկ յայտնի է, որ սրանք են աղքատի, տնանկի խնամատարները:

Ո՞վ էր Բարսեղը:—Շատերին չէր յայտնի:

Ամենքը, սակայն, զիտէին, որ նա մի հեռաւոր գաւառից է եկել: Եւ զիտէին զլիսաւորապէս այն պատճառով, որ Բարսեղը մի առանձին լեզու ունէր: Իւր գաւառի բառերը, հնչիւնները, խօսելու ձևը նա պինդ էր պահում, անխառն, և միշտ էր գործ ածում. քաղաքը, ուր նա ապրում էր արդէն մի քանի տարիներ, ոչինչ ազդեցութիւն չէր արել նորա այդ լեզուի վերայ: Բայց աւելի մօտիկներին, որոնց թւում և Աննային, յայտնի էր որ Բարսեղը այդ հեռաւոր գաւառի մի զիւղում ունի հայրական տուն: Հայրն ու մայրը վաղուց էին մեռած, մնում էին նորա երեք եղբայրները իրանց կնիկների ու որդիների հետ: Բարսեղը չէր կարողացել ապրել նոցա

Հեա. և դորա պատճառները մի քանի էին: Նորա եղբայրներն էլ ունեւոր չէին, ապրում էին, ինչպէս ասում են, քարին աքացի տալով: Խնքը, Բարսեղը, ի հարկէ, գործելու, նոցա Հեա աշխատելու կարողութիւնը չ'ունէր. բնութիւնը ստեղծել էր նորան այդպէս հաշմանդամ, այդպէս խեղճ: Նւ եղբայրները չէին ընդունում, որ նա տանը նստէ և միայն ուտել իմանայ. ուստի մի օր յայտնել էին նորան, որ իրանք թէև եղբայրներ են, ճշմարիտ է, բայց անդամաոյժ պահող չեն, որ առանց այդ էլ՝ նրանց բեռը շատ ծանր է, այնքան որդիներ ունեն: Ասենք որ այս պատճառաբանութիւնները իրանք, տղամարդիկ, չէին հնարել. նրանց գլուխն էին փշել, նրանց սովորացրել էին կնիկները, որոնք Բարսեղին ատելու շատ պատճառներ ունէին: Բարսեղն էր, որ միշտ տեսնում էր այդ կնիկներին, հսկում էր նրանց. միշտ նստած, անզօր ընկած քննում էր նրանց արածները և երեսներին էր բռնում նրանց պակասութիւնները: Նա ունէր խիստ, կծու լեզու. եթէ մարմինը պակասութիւններ չատ ունէր, լեզուն շատ առաւելութիւններով էր օժտւած. և ամենամեծ առաւելութիւնն այն էր, որ քիչ խօսելով չէր բաւականանում. տան հարսները, երեխաները վախում էին նրանից:

Ինչպէս որ լինի, խօսքը խօսք էր. Բարսեղը բարկացած ոչ ոքին մի խօսք էլ չ'ասեց և նոյն օրը զուրս եկաւ. թողեց հայրական տունը, ամիսներով գիւղից գիւղ շրջելով գնաց քաղաք: Իսկ եղբայրները նրանից յետոյ միասին մնալ չը կարողացան, իրանց կնիկներին աւանջ դնելով՝ բաժանուեցան, հայրական տունը կտոր կտոր արին, առանձին առանձին ծուխ կազմեցին:—Նւ միմեանց թշնամի, անհաշտ վրէժխնդիր ծուխեր: Բարսեղը լսել էր, ինքն էլ զիտէր և ասում էր իւր ծանօթներին, որ այդ բոլորի պատճառը կնիկներն էին. միմեանց արտերն էին կրակ տալիս, մէկը միւսի եզան ոտն էր կտորում, միւսը իւր էջը քշում էր եղբօր բանջարանոցը գցում, աւերում: Այդպէս շարունակւում էր թշնամութիւնը, այդպէս միմեանց միմն էին ուտում:

Երկու թէ երեք տարի առաջ Բարսեղի եղբայրներից մէկը քաղաք էր եկել յատկապէս Բարսեղին տեսնելու և նորա եղածն ու չ'եղածը իմանալու: Նա այնպէս էր կարծել, թէ քաղաքում Բարսեղը անսպառնառ փող կը լինի հաւաքած. բայց Բարսեղը չէր էլ

ընդունել նորան, չէր էլ խօսեցել հետը. նա էլ այդ եղբայրներից մէկն էր, վրէժ պահել զիտէր: Երբ եղբայրը սկսել էր զանգատուել իւր բաղդից, պատմել թէ որքան աղքատ է, շլինքը պարտքի տակ մնացած, աղջիկներով շրջապատած, այդ ժամանակ միայն Բարսեղն ասել էր նորան. «Դնացէ՛ք, ձեր կնիկների խօսքը լսեցէք». ու երեսը յետ էր դարձրել:

Այժմ նա մոռացել էր թէ եղբայր, ազգական ունի. ապրում էր բոլորովին մենակ, ապրում էր որտեղ ինքն էր ուզում:

—Այսօր Ներքի-Թաղումն էի, ասաց Բարսեղը իւր տեղը շրտկելով և բեղերը ոլորելով: —Փոքր թաղ է, շուտ ման եկաց, պրծաց: Յետ էի դառնում, մի մեծ կռիւ տեսայ: Ի՞նչ կռիւ ասեմ. հօ միմեանց չէին ծեծում, չէին փշրում, այլ այնպէս բղաւում էին, հայհոյում: Կռիւի զուխը Վանին էր. հօ՛, նա որ սկսեց, Աստուած ազատէ, դիտես էլի՛... Պատճառն ի՞նչ էր, հարցրո՛ւ, տե՛ս: Մի զիւղացի մի բռնն ալիւր էր բերել, ծածուկ ծախել էր փութը 80 կոպէկով: Հիմա արի ու տե՛ս, Վանին իմացել է, զխղացուն էլ, առնողին էլ մէջդան է քաշել, ասում է՝ ինչո՛ւ դու ծախել ես ծածուկ, դու էլ ինչո՛ւ առել ես: Պրծում չը կայ նորա ձեռից. աղաչանք, պաղատանք... բան չի դառնում:

—Ասելն ի՞նչ էր, հարցրեց Աննան, հետաքրքրութեամբ նայելով աղքատի զէմքին:

—Ուրեմն օրէնք է... Դիրքը որ դնում են, մէկի, երկուսի համար չէ... հասկանում ես. այսինքն՝ ողջ մէկ է, ողջ աշխարհի համար է: Քաղաքի դէպուտատն կանչել է Վանուն, ձեռքը զրել է նորա կրծքին ու ասել է. տե՛ս, ասում եմ, պրծնում. իրաւունք չը կայ... այսինքն՝ ով ծախում է, թող բերի աշխարաց ծախի դրած դնովը: Ով որ չ'անի՝ դու քո բանդ իմացիր, ես ինքս պատասխան կը տամ: Այսինքն էթանութիւն լինի, ամեն մարդ էլ առնէ: Հիմա Վանին բռնել էր գողութիւնը, ուզում էր ծախողի, առնողի հոգին հանէ: Ել աղաչանք, պաղատանք չը մնաց. մարդիկ, երեսնաներ հաւաքւել էին, է՛, մեծ բաղմութիւն կար. ամենքն ուզում էին ծախողին ուտեն, ուտեն...

Աննան զարմացած էր. նա դեռ չէր հասկանում թէ ինչո՛ւ այնքան մարդիկ պիտի հաւաքւեն մի խեղճ մարդու վերայ. ի՞նչ

կար որ ծախել էր, միւսն էլ առել էր. ի՞նչ զողութիւն է այդ:

— Ուրեմն զօռո՞վ է, հարցրեց նա. — ալիւրատէրը աշխատանքով է ծախել, առնողն էլ, երևի, փող է ունեցել որ առել է. դրանց, այդ փողաւորներին, ի՞նչ ասեմ... մենակ այդ չէ, ինչ որ ուզում են, առնում են: Որ փող չը լինի, չեն էլ առնիլ... էլ ի՞նչ կայ:

Բարսեղը ծիծաղեց:

— Ձե՞ս հասկանում թէ ինչու համար... Բա՛... ասաց ծիծաղելով:

Երբ նա ծիծաղում էր, բերանը երկար և լայն բաց էր լինում, քիթը տափականում, երևում էին նորա բոլոր մեծ մեծ ատամները. իսկ փոքրիկ աչքերը բոլորովին կուլ էին զնում, ծածկւում այս ու այն կողմից հաւաքւած մսի ծալքերի տակ, կէտերի չափ դառնում:

Նորան այդպէս տեսաւ Սառան և չը դիմացաւ, անզուսպ ծիծաղը յանկարծակի պայթեց, բարձրաձայն քրքիջը յորդահոս ջրի պէս դուրս թափւեց. նորան այլ ևս պահել չէր կարելի: Նորա դէմքը կարմրեց, աչքերը մեծացան և ծիծաղն³⁶ այնքան սաստիկ էր, որ նա չը կարողացաւ նստած մնալ ու որպէս³⁷ մի կոլոր կճուճ՝ կողքի վերայ ընկաւ: Երեսայի այդ անկեղծ ուրախութիւնը Բարսեղին շարժեց և նա էլ շարունակեց իւր թոյլ և անձայն ծիծաղը:

Բայց Աննայի վերայ ուրիշ տեսակ ազդեց այդ ծիծաղը. նա չարացաւ, մի ակնթարթում բորբոքւեց, նա շատ շուտ հասկացաւ, որ ծիծաղում են իւր անհասկացողութեան վերայ: Մանաւանդ շատ դիպաւ փոքրիկ «լակոտի» ծիծաղը. այն մէկը, մեծը, դեռ իրաւունք ունէր, իսկ սա՞ ինչ է... Եւ նա զայրացած մի քանի անգամ խփեց Սառայի գլխին: Սա աւելի ևս սաստկացրեց ծիծաղը. բայց այս անհամ հարւածները հանաքի համար չէին թափւում թաղիքի պէս խճճւած նորա մազերի վերայ: Եւ ծիծաղը նոյն տեսակ սաստիկ լաց դառաւ:

— Ձորանա՛ս դու, խորովւի՛ս... ասաց մայրը զայրացած, համարեա շրթունքները կճոտելով. — հէնց որ մի խօսք ես հանում բերանից, իսկոյն մէջ է ընկնում, ո՛չ մեծանաս դո՛ւ, ո՛չ... մեծանաս, ով գիտէ ի՞նչ կը բերես գլուխս:

Բարսեղը աղջկան քաշեց, իւր մօտ տարաւ, զրկեց նորա զլուխը

և փաղաքշական խօսքերով վերջ դրեց նորա լացին: Սառան բոլորովին կտրեց իւր ձայնը, երբ մուրացկանը գրպանից հանեց և տւեց նորան կաղամբի կոթի միջուկը, որ մի քանի տեղից կրծոտած էր:

—Աւագենց տանը տւին, մի քանի հատ կոտորում էին, այդ էլ ինձ տւին, հարկաւոր համարեց բացատրել աղքատը:

Բայց Աննան չը նայեց անգամ, չը տեսաւ թէ այդ ի՞նչ էր, որ միանգամից կտրեց Վլակտիօ ձայնը: Սառան բոլորովին հանգստացած՝ գլուխը դրած էր աղքատի ծնկան ու այդտեղից դէպի վեր էր նայում դէպի աղքատի մազոտ դէմքը, տեսնում էր երկու հատ աչքերը, որոնք դեռ զարմանք էին արտայայտում և անդադար ճշգրտում էին ծանր, կարմիր կոպերի տակ: Բարսեղը իսկ որ շարունակել էր ուզում ընդհատած խօսակցութիւնը: Աննան ձեռքի գործը վերջացնելով դէն դրեց և տեսնելով իւր աղջկան, հրամայեց որ վեր կենայ, կորչէ:

—Աը նեղացնէ քեզ, ասաց նա Բարսեղին մի տեսակ խուլ, կարծես ակամայ ձայնով:

—Նեղացնէ՞: Զէ՛, Աննա՛, ուրիշ բան ասա՛: Ասա՛ թէ ուրիշ ես, ուրիշի ծնկան գլուխ դնել չի կարելի...

Եւ Բարսեղը թեթիւ կերպով հառաչեց: Մի շատ կարճ ժամանակ Աննան չը կարողացաւ պատասխանել այդ խօսքերին. բայց յանկարծ նորա մէջ մի ինչ որ բան զարթեցաւ և նա շտապեց հերքել այդ միտքը: Այդ պատճառով նա ընդունեց իւր դէմքի վերայ մի շատ քաղցր ժպիտ և իւր թուխ աչքերը մի տեսակ քաղցր վիրաւորանք յայտնեցին:

—Ի՞նչ խօսք է այդ, Բարսե՛ղ: Դու էլ մեզանից մէկն ես, իմ մտքովն էլ չի անցել այդպիսի բան, պարտական մնամ առաջի Աստուծու: Այդ մահւան բաժինը, հո՛ղը կոխեմ դորան, չը թողեց որ երկու խօսք խօսենք:

—Հա՛, այն էի ասում է՛, դու չէիր հասկանում, շարունակեց Բարսեղը իւր տեղը չրստելով: Ախր դիրք է, մէկի համար չէ, երկուսի համար չէ, բոլոր աշխարհի համար է: Օրինակ, դէպուտատը որ ասում է, ախր իւր օգտի համար չէ ասում, ախր նա խելքը գլխին մարդ է: Ուրեմն ասում է. լա՛ւ, փողաւորը մի մանէթ էլ տւեց, աւել էլ տւեց՝ ալիւր առաւ. բայց ախր չունևոր էլ կայ,

աղքատ մարդ էլ կայ և աղքատը ունեւորից շատ շատ է՝ նա՞ ինչ անէ։ Այսօր ես քսակը կոնատակս եմ առնում, գնում եմ ալիւր բերողի մօտ։ Ասում եմ թէ՛ մի փութ ալիւր եմ ուզում։ Ինձ իսկի մտիկ էլ չի անում, ասում է՝ բոլորը մի տեղից կը ծախեմ մէկի վերայ, փողերը կը դարսեմ, կը դնեմ գրպանս։ Թող մեռնի՛ աղքատը, իմ ի՞նչս է կորչում։— Հարուստը, տեսնո՞ւմ ես...

—Օ՛, բացականչեց Աննան, հասկանալով վերջապէս թէ ինչ էր զէպուտատի խելքը։— Աստուած այդ հարուստներին քոս տայ, եղունդ չը տայ որ քորեն։ Դէ ի՞նչ ասեմ, քե՛զ մատաղ, մի քանի անգամ առած չեմ, տեսած չեմ։ Կրա՛կ թափւի դրանց վերայ։

—Այդ էլ մի՛ ասիր, Աննա՛։ Եթէ՛ որ հարուստ չը լինի, մեր քաղաքն էլ քաղաք չի լինիլ։ Էլ մենք ինչո՞վ կ'ապրենք։ Այսինքն՝ որ հարուստը կայ, քաղաքն էլ պայծառ կը լինի։ Իսկի չե՛ս տեսնում այն ապրուստը, նստիլ, վեր կենալը։ Վա՛հ, այսօր Մարկոս-աղան մի մուշտակ էր հագել, էլ ի՞նչ ասեմ. կասես թէ իւղի միջից էր հանած։ Խօսում էին, լսեցի, 700 մանէթով է առել։

—Ե՛թ հարիւր. այդ ո՞ր բաղդաւորն է. այդքան փողն էլ կը համրւի, ո՛ւ...

—Բա՛ս... մենակ մուշտակն է այդքան։ Ուտիլ, խմիլը տե՛ս... Երեք օր առաջ նրանց տանը մեծ ճաշ կար։ Է՛, որ ասեմ, կը մնաս չորացած։ Ի՞նչ մարդիկ կային, բոլորն էլ աղաներ. ինչե՛ր, ինչե՛ր ասես՝ չը կային։ Նրանց ծառան—անունը Միկիէ է— ինձ լաւ ճանաչում է, այնպիսի բաներ էր պատմում, որ մնացել էի չորացած։ Էլ քանի՛ քանի՛ տեսակ կերակուրներ, անունն էլ չես իմանալ որ ասեմ, Քէհ-րանից բերած չոր մրգեղէն... Զէ՛, Մարկոս-աղայի անունը հեռո՛ւ հեռո՛ւ երկիրներ է գնացել։ Դրանք քաղաքի օգուտն են...

—Դէ՛, ի հարկէ որ...

—Գլուխդ մեռնի՛, Մո՛վսէս. կոյր Մովսէսն եմ ասում, այն որ ինձ հետ է նստում։ Ասում եմ այսպէս է, ասում է չէ, Աստուծոց հրաման պիտի լինէր, որ մենք ողորմութիւն չը հաւաքենք, մենք էլ ապրենք, ո՞վ գիտէ, ապրենք ինչ կերպ որ լինի։ Շատ իւր ասածին մարդ է Մովսէսը։ Ասում եմ. եղբա՛յր, այդպէս ո՞նց կը լինի, ամեն մարդ իւր փեշակին է, սա էլ մեր փեշակն է... Է՛, իսկի կարողանո՞ւմ եմ հասկացնել։ Խելք չ'ունի մեռածը. կենում է, կենում,

ասում է՝ մրտում եմ, Աստուած, ինձ էլ հարստացրու: Հա՛, ասում եմ՝ ծիտը երազում կորեկ կը տեսնէ: Ասում է՝ դու հէնց այդպէս էլ պիտի մեռնես: Ի՛հ, ի՞նչպէս ասես, ի՞նչ հասկացնես. մարդ կայ որ խելք ունի, մարդ կայ որ խելքը հացի ու պանրի հետ կերել է, պրծել: Ինձ մի քանի անգամ հայհոյել է:

—Մի բան հասկանում է, որ խօսում է, հարցրեց Աննան:

—Ի՛... Եւ Բարսեղը հեգնաբար քիթը վեր քաշեց, ձեռքը թափ տւեց:

—Դէ՛ ում հետ խօսում է, թող խօսի, Բարսեղի հետ հօ չի՛ կարող գալ, աշխարհս լաւ է ճանաչում Բարսեղին....

Բարսեղի պատասխանը եղաւ լայն ժպիտը, որ դրոշմեց նորա շրթունքների վերայ և անշարժացաւ: Բարսեղը մի քանի անգամ չորս կողմից նայեց, ձեռքը էլի տարաւ դէպի բեղերը: Գուցէ նա ուրիշ բան էր մտածում, բայց տեսնողը կ'ասէր, որ նա պատրաստ է բերանից հանել այս խօսքը. «դէ՛, մի ի՛նձ նայեցէք»:

Նա լուեց: Սառան քնել էր, գլուխը նորա ծնկան վերայ դրած, և մի ձեռքում կաղամբի կոթի մի փոքրիկ կտորը պինդ բռնած:

2.

Այդպէս ամեն իրիկուն: Աննայի տունը, ինչպէս ինքը Աննան էր ասում, առաջւայ համն էր ստանում: Մի ծանր տարին աւելի և աւելի մօռացւում էր: Տունն էր մտել խօսքը դրսի աշխարհի մասին. մարդկանց չարն ու բարին քննւում էր, այլ ևս մենակ չէին որբւայրին և փոքրիկ որբը:

Բարսեղը ամեն օր, զարմանալի ճշգոլթեամբ, ճրագները վառելու ժամանակ տուն էր հասնում: Նորան արդէն սպասում էին այդ տանը, նորա ճանապարհին էին նայում, թէ և այդ մարդը ոչ մի տեղ ճանապարհ, ուրիշի համար նշանակութիւն ունեցող ճանապարհ չ'ունէր: Գալիս էր, մոռում, ձեռնափայտերը հանդարտ չրսկացնելով պատի սալն էր դնում, լիաբերան սբարի իրիկուն էր ասում և նոյնպէս լիաբերան պատասխան ստանում, նստում էր:

Սառան իսկոյն աչք էր տնկում նորա վերայ. նստած տեղն անշարժացած, Սառան զիտում էր նորա ձեռքերը, ի՞նչպէս էր նա

շարժում, ո՞ւր էր տանում, ի՞նչ էր անում: Երեխայի սիրտը լցւում էր անհամբեր սպասողութեամբ, մի տեսակ խաղաղ անհանգստութեամբ և սկսում էր թռթռալ այն ժամանակ, երբ աղքատը իւր ձեռքը պատահաբար դէպի գրպանն էր տանում: Այդ հայեացքը, այդ ուշադրութիւնը հասկացել էր Բարսեղը, մինչև անգամ զնահատել: Նա ինքն էլ նայում էր, ինքն էլ դիտում էր. դիտում էր այդ փոքրիկ, միշտ բաց գլուխը, ցիրուցան թափւած, խճճւած մազերը: Այդ բնական գլխարկի տակից երևում էին երեխայի ականջների ներքին ծայրերը, յետոյ հաստիկ, կարմիր թշերը, փոքրիկ բերանը, որի շրթունքները միմեանց պինդ կպչելով, մի փոքրիկ փոս էին կազմում ծնօտի վերայ. մազերի տակից երևում էին երկու վառ աչքեր, որոնք բոլորից տուրս թռչել էին ուզում, որպէս զի լաւ, է՛լ լաւ տեսնեն նորա, այդ աղքատի ցնցոտիները, որպէս զի մի կերպ իմանան թէ ի՞նչ կայ նորա գրպանում:

Բայց նորա գրպանն ի՞նչ կարող է ունենալ: — Մուրացկանի գլորպանը, խոր ու մեծ գրպանը, կեղտոտ, կոպիտ թելերով կապկապած գրպանը, որ իւր մէջ տեղաւորում է այն միայն, ինչ միւս մարդկանց համար աւելորդ է, այնքան անհարկաւոր, որ կարելի է, առանց երկար մտածելու, առանց ցաւելու տալ օտար, զգզւած մարդուն: Ամբողջ օրերով աղքատն ինքն է հարիւրաւոր գրպանների աչք դրած. բայց և այդպէս, այս աղջիկն ի՞նչպէս նայում, ի՞նչպիսի ակնկալութիւն ունի այդ իսկ գրպանից: Բարսեղը նայում էր աղջկայ այդ քաղցր, հեղ ու անմեղ դէմքին, նայում էր, մի քանի անգամ էլ շարժում էր իւր գրպանը, կարծես զւարճանում էր, այդ պատճառով էլ այնքան ծանր կերպով ասում.

— Տե՛ս թէ քեզ համար ինչ եմ բերել...

Սառան այդ սովորական խօսքերին էր սպասում. և հէնց որ լսում էր, իսկոյն քաշւում էր, մօտենում նորան և իւր դէմքի վերայ մի ժպիտ էլ աւելացրած՝ աչքերը աղքատի դէմքին և գլորպանին էր ուղղում փոփոխաբար: Բարսեղը, վերջապէս, մի բան հանում էր, կամ մի ընկոյզի միջուկ, կամ մի կիսատ խնձոր, տալիս էր նորան: Նւ ինքը հպարտ իւր արածով, մի ձեռքը դնում էր նորա մէջքի վերայ և այդ ժամանակ նորա կոշտ և անհրապոյր դէմքը աշխատում էր փաղաքշանք, ուրախութիւն, դուրս արտա-

յայտել: Սակայն Սառան այլ ևս չէր տեսնում այդ դէմքը և չէր իմանում ինչ է նա ասում: Խսկոյն ազահոթեամբ ուտում էր, վերջացնում և այնուհետեւ բացւում էր նորա փոքրիկ բերանը:

Աննան այլ ևս հացի պակասութիւն չ'ունէր, ամեն իրիկուն Բարսեղի քսակը կտոր-կտոր հացերի մի բազմութիւն էր թողում, որ միւս օրը բաւականանում էր, շատ անգամ դեռ աւել մնում: Ճրագալոյսն ու վառելիքն էլ առաջւայ պէս հաղւաղիւտ չէին: Բարսեղը մի տան համար հոգացողութիւն անելն էլ գիտէր: Նա դրսից բերել էր քարեր, մոսածել էր, աշխատել և կազմել էր նրանցից մի փոքրիկ օջախ. բերել էր մի լրագրի թերթ, ծածկել էր նրանով լուսամուտը. իւր հին արխալուղը կախ էր արել դրան ճակատից, որպէս զի ճեղքովը շատ ցուրտ չը մտնէ: Մնում էր քարէ պահարանը. դա վատ էր թւում Բարսեղին, այնպէս բաց մնացած, ամանները անկարգ դրւած: Եւ նա մի օր մի հարուստ տան պատշգամբին տեսաւ մի հին սպիտակ շորի մեծ կտոր, խնդրեց որ իրան տան շապիկ կարելու համար, բերեց, կախ արեց առաստաղից, քարն ու նորա տակ բացւած խողովը ծածկեց:

Աննան ուրախանում էր այդ բոլորը տեսնելով: Եւ փոխարէնը հատուցանում էր իւր լաւութիւններով, խնամքով. պատրաստում էր, որքան կարելի էր, փափուկ անկողին, որի մէջ Բարսեղը հանգիստ քնում էր. լւանում, կարկատում էր նորա շորերը: Լինում էր այսպիսի ժամանակ. Բարսեղը զալուց և երեկոյեան հացը ուտելուց յետոյ՝ Աննան հանում էր ասեղը, վերցնում էր աղքատի որ և է շորը և նստում էր փոքրիկ ճրագի առաջ, բոլորովին մօտենում էր լոյսին, կարը դնում ծնկան վերայ: Ճրագը պարզ լուսաւորում էր նորա սպիտակ ճակատը և այն փոքրիկ, մի բարակ գծի չափ կրնճիւր, որ անսիոյտ ընկած էր ճակատի երկարութեամբ, թաւ յօնքերի գլխին: Այդ յօնքերը սուեր էին տարածում աչքերի վերայ, որոնց ներքին կոպերը խիտ շարած, երկար և սրածայր թերթերունքների հետ ստէպ ստէպ իրանց յատուկ արագութեամբ դէպի վեր էին շարժւում և էլի իջնում: Մի փոքրիկ սուեր էր արձակում նաև քիթը, որի տակ երևում էին միմեանց կպած գունատ շրթունքները: Այդպիսի ժամանակ Բարսեղը աւելի յետ էր նստում, այնպիսի շրջանում, ուր ճրագը պարզ լուսաւորել չէր կարող. և նայում էր

Աննայի այդ դէմքին, հարկաւոր գործով զբաղւած կնոջ հանգիստ
և անվրդով դէմքին:

Նայում էր թէև ոչ երկար, բայց խոր ուշադրութեամբ: Նա
լուռ էր, մտախոհ: Մտքերը նորան անհանգստացնում էին: Ի՞նչ էր
արդեօք նորա մտածմունքը: Մի անգամից չէր միտքը գոյացել. նա
ինքն ու ինքը եկել, նստել էր աղքատի գլխում: Ամեն ինչ յաջող-
ւում էր այդ փոքրիկ, տկոր տան մէջ. ամեն ինչ կարգ ունէր, ինչ
գնում ես, սագում է: Երևում է պահասը, երևում է թէ ի՞նչը պի-
տի լինի և ի՞նչպէս պիտի լինի: Կարգը, սարքը այնպէ՛ս լաւ է,
այնպէս հանգստացնում է մարդուն. պահասը այնպէ՛ս սուր ծակում
է, միտք անել է տալիս. և երբ նորա ճարը գտնում ես, հեռաց-
նում, որքա՛ն ուրախանում ես: Այս տան մէջ ինչ որ անում ես, ինչ
որ աւելացնում ես, հանգստութիւնը, յարմարութիւնն է աւելա-
նում: Էլ ի՞նչ լաւ բան. տեղը յարմար, տունը լոյս, խօսքն ու զը-
րօցը այդ փոքրիկ օջախի շորս կողմն առած. կայ մարդ, կայ հաս-
կացող, լսող: Թրն ի բուն փողոցում թէ՛ նստած, թէ՛ մօն գալիս,
ոչ ցխի, ոչ ձիւնի նայելով և ոչ անձրևի, մարդը լուռ է, նայում է
ամեն մի դատարկ բանի, մրսում է, տաքանում, լսում է հարիւր ու
մի կոշտ խօսք, կամ հայհոյանք, կամ ծաղր, կամ թէ որ և է
կծու հանաք: Այնտեղ նա ամենքից ցած է, ամենքից. ցած նոյն
խակ երկու-երեք տարեկան զուգած, զարդարած երեխայից, որին
ծառան տանում է նորա առաջով. այդ փոքրիկն էլ զիտէ մի բան
ասել, անպատճառ մի ծանր բան: Տէ՛րը նրանց հետ, թո՛ղ ասեն,
անեն ինչ կարող են: Աղքատը, իւր գործին գնացող աղքատը, հէնց
այդպիսի բաների համար է ստեղծւած: Բայց գործից յետոյ, ամբողջ
օրւայ ընթացքում տեսածից ու լսածից յետոյ, որքա՛ն լաւ է այս օ-
թեանը, այս հանգստութիւնը: Այդ երեկոները նա էլ մարդ է դառ-
նում, այդտեղ նա ոչ ոքից ցած չէ:

Այսպէս ամեն օր, ամեն իրիկուն նորա գլուխը ուրիշ ուրիշ մըտ-
քեր էին մտնում: Յերեկը իւր գործը կատարելիս նա առաջւայ պէս
անզգայ չէր: Առաջ այդպէս չէր բոլորովին: Առաջ անում էր, ման
էր գալիս, հաւաքում, խմանալով որ իւր ճակատի զիրն է այդպէս.
ուրիշ տեղ, ուրիշ ճանապարհ չը կար, պէտք էր միայն այդ անել:
Իսկ այժմ: Մարդկանց մանր ու հասարակ գործերը, դէս ու դէն

ընկնելը նորա համար առանձին միտք, առանձին քաղցր նշանակութիւն էր ստանում: Եւ նա ուշադրութեամբ էր նայում այդ բոլոր գործերին, սիրում էր շատ տեսնել, որ իւր մտքերի վերայ ուրիշ մտքեր էլ աւելանան: Տեսնում էր, օրինակ, արհեստաւորին, որ դալիս կանգնում է մի մանրավաճառի առաջ. նորա փէշից կպած է փոքրիկ տղան, որ անդադար ձգում է այդ փէշը և հօրից մի ինչ որ բան է պահանջում: Բարսեղը մօտ է դնում, կանգնում: «Ուզում եմ, ո՛ւզո՞ւմ եմ», կրկնում է երեխան անդադար: Հայրը առնում է, տալիս մի փոքրիկ բան, բայց երեխան էլի պահանջում է. հայրը սկսում է հաւատացնել, ասում է թէ այդ մէկն էլ յետոյ կ'առնէ, այժմ փող չ'ունի: Բայց մի՞թէ փոքրիկը հասկանում է նորան. նա զիտէ իւր պահանջը, իւր լացը և իւր փէշից պինդ բռնելը: Կարծես էլ ի՞նչ մի պատճառ, որ ամեն մարդու բարկութիւնը յարուցանէր. այդ փոքրիկը, որ այնքան պնդացրել է երեսը, կպրի պէս կպել է, ձեռք չի վերցնում, ամաչացնում է մարդուն հրապարակի մէջ, օտար խանութի առաջ: Բայց ո՛չ. այդ լացը, այդ անհաշտ կոշտութիւնը հօր ծիծաղն է բերում: «Ա՛խ, ի՞նչ անեմ», ասում է նա, ձեռքը գրպանն է տանում, թափ է տալիս, հանում վերջին սև փողը—վերջինը, որովհետեւ նա այնպէս է նայում այդ փողին— և առնում մի ինչ որ բան, որ միայն երեխային է հարկաւոր: Յետոյ համբուրում է երեխային, ճանապարհ դնում, մի քանի անգամ պատուիրում, որ լաւ պահէ առած իրը, չը կորցնէ, որ լաւ գնաց, շուտ տուն գնաց: Այդ ամենը տեսնում էր Բարսեղը և ջանկարծ մըտաբերում, որ ինքը մենակ է այս աշխարհի վերայ, բոլորովին մենակ: Եւ հասկանում էր, որ ինքը մենակ իրան չը պիտի ճանաչէ, այլ պիտի թափ տայ գրպանը, պիտի իրան ծախէ որ այդպէս ուրախանայ, ինչպէս ուրախացաւ արհեստաւորը: Եւ երբ մթնում էր, երբ նա տեսնում էր Սառային, գլուխը կամացուկ շարժում էր: «Յան էլ բոյն ունի... քո բոյնդ ո՞րն է, Բարսեղ», հարցնում էր ինքն իրանից:

Մի երեկոյ Աննան լաց նորա գլուխը: Խնամքով լաց, պակաս տեղ չը թողեց: Իւր թեքերը վեր էր քաշել մինչև արմունկները, լւանում էր, իսկ Սառան ջուրն էր ածում: Ամեն անգամ, երբ փոքրիկը սխալւում էր, ջուրը շատ էր ածում կամ քիչ կամ թէ

ծուռ, մայրը բարկանում էր նորա վերայ, անիծում, որ այդպէս անշնորհքն է եղել, երբեմն և խփում էր նորան, երեխան լաց չէր լինում, չէր վիրաւորւում, երևի, հասկանում էր, որ այդպէս չը պիտի անէր և աշխատում էր լաւ ածել: Աննան երկար շփեց, մաքրեց Բարսեղի ականջները, յետոյ բերեց մի շորի կտոր, սրբեց նորա գլուխըն ու դէմքը: Բարսեղը մոռացել էր՝ տեսե՞լ էր իւր օրում այդպիսի բան թէ չէ: Գլուխը թեթեացաւ, աչքերը լայն բացւեցան, մազերը կակղեցին: Այնպիսի մի հանգստութիւն եկաւ նորա վերայ, երբ նա նստեց օջախի կրակացած ածուխների առջևը, այնպիսի մի սիրուն, ծոյլ թմրութիւն գրկեց նորան, որ շարժւել չէր ուզում:

— Աստուած քեզ օրհնէ, Աննա՛, բացականչեց նա. — միայն Տէրը քո մէկդ հազար շինէ, կուռդ դալա՛ր...

Աննան լսում էր և ծիծաղում:

Այսպիսի հանգստութիւնը, այսպիսի թեթեւութիւնը Բարսեղի համար տեսնւած բան չէր: Խնքն իրան մոռացել էր. և հպարտացած, կիսախուփ աչքերով տեսնում էր թէ ինչպէս Աննան արագ արագ դէս ու դէն էր անում, հաւաքում էր ամանները, դուրս էր տանում տաշտակը, ջուրը դէն ածում: Երբ նա կրկին ներս մտաւ, տաշտակը զրեց մի անկիւնում, յայտնեց որ լւացած գլուխը հեշտ կը մըսէ, խնամքով դրստեց դրան ճակատից կախ արած արխալուղը, որ ցուրտ չը մտնէ, յետոյ ասաց որ տաշտակն իրանցը չէ, ուրիշի դռնից են ուզել բերել, ուստի պէտք է տանը պահել, որ դրսում ցրտից չը ճաքէ: Բարսեղը մինչև այդ մի ինչ որ բան էր ուզում անել: Մի քանի անգամ ձեռքը տարաւ դէպի ծոցը, բաց էլի դատարկ յետ քաշեց: Այդպէս անում էր և գլուխը կախ արած մտածում: Վերջապէս երբ Աննային և Սառային մի երկու աւելորդ անգամ էլ նայեց, ձեռքը տարաւ իւր կակղած և դեռ թաց մազերի վրայով և յետոյ ծանր կերպով հանեց ծոցի գրպանից մի չթի փոքրիկ կապոց, արձակեց նորա վերայ մի քանի անգամ փաթաթած և պինդ կապած թելը, բաց արեց կապոցը, բաց արեց և նորա մէջ դրած թղթի կտորը, սկսեց ուշադրութեամբ տնտղել այդ թղթի մէջ դրած սպիտակ փողերը: Նա առաջ համրեց, կռեց իւր ձեռքում, յետոյ ծանր-ծանր վերցրեց երկու հատ սպիտակ աբասանոց, որ երկու մատի մէջ բռնած, պարզեց դէպի Աննան:

—Ա՛ռ, քեզ համար մի բան կ'առնես:

Մի սև փող էլ, երեք կոպեկանոց, զրպանից հանեց և Սառա-
յին տուեց: Աննան բռնեց փողը, բայց էլի պարզեց դէպի Բարսեղը:

—Ինչի՞ս է, հարցրեց նա:

—Լա՛ւ, մի՛ յետ տուր, սրտիդ ուզածը կ'առնես:

—Ի՞նչ բան ունիմ, ինձ հարկաւոր չէ, Աստուած վկայ, պա-
տասխանեց նա քաղցրութեամբ, որ չը վշտացնէ աղքատին. —ա՛ռ,
ածուխ կ'առնես. եթէ այս ձմեռը կրակի կարօտ չը մնանք՝ էլի մեծ
բան է:

—Աստուած ողորմած է, Աննա՛, ածուխն էլ Աստուած կը հասց-
նէ: Ես կը բերեմ, մի քանի շահի էլ ունիմ: Վե՛ր առ, վեր առ:

Աննան տարութեւում էր, սպիտակ փողը խաղացնում էր իւր
պարզած ձեռքի մատների մէջ: Իսկ Սառան սև փողը պինդ սեղմել
էր բթամատի և ցուցամատի մէջ, բռնել էր ուղիղ քթի առաջ,
մի ոտը բարձրացրել էր, միւս ոտի վերայ ցատկոտելով մի քանի
շրջաններ արեց նրանց շուրջը:

—Լա՛ւ, ա՛ռ, մի և նոյն է՝ քեզ մօտ թէ ինձ մօտ եղած, խօ-
սեց Աննան. —Աստուած վկայ է, ճշմարիտ եմ ասում:

—Ես էլ հէնց այդպէս եմ իմանում որ տալիս եմ, Աննա՛, Աս-
տուած էլ վկայ, երկինքն էլ. հաւատացի՛ր, որ այդպէս եմ իմա-
նում:

—Է՛, չեմ կարող. ախր ի՞նչ անեմ... Լա՛ւ, որ այդպէս է, ա՛ռ,
ինձ համար մի տաշտակ կ'առնես, հէնց այսպիսի մէկը. շատ լաւն
է, ես սիրում եմ այսպիսին. ծանր չէ, բայց բարակ էլ չէ:

—Է՛, Աննա՛, ողջ գլուխ ուղիւր, առանց տաշտակի էլ կը լւաց-
ւի, ասաց Բարսեղը ուրախացած:

—Որ այդպէս է, ինձ տո՛ւր, ես Սառայի համար մի ջուխտ
լաւ ոտնաման կարել կը տամ:

—Հա՛, հա՛, այդ լաւ է. խելքս Աստուած կտրէ. երեխաս բո-
բիկ է, տրեխն էլ այսօր կորցրել է, տանից դուրս գալ չի կարողա-
նում:

Սառան վազեց, եկաւ մօր մօտ, իւր փողն էլ տուեց նորան:

—Սրանով էլ ա՛ռ, ասաց նա:

—Լա՛ւ, լա՛ւ, Սառա՛, կ'առնեմ, պատասխանեց աղքատը. —տես

ի՛նչ կ'առնեմ—կարմիր, սև քոզերով ու սպիտակ կոճակներով...

Երեխան սկսեց ծիծաղել, տեղն ու տեղը ուստոստալ: Մայրը բռնեց նորան, համբուրեց նորա լիքը թշերը և շոյեց նորա ճակատը:

Քնի ժամանակ էր: Բարսեղը դնաց, իւր սովորական անկիւնում պառկեց: Նւ այժմ պարզ, հասկանալի դարձաւ նորա գլխում նըստած միտքը: Այդպէս էլ պիտի լինի: Նա լուռ ծիծաղեց, նորա սիրտը ուրախութեամբ լցւեց, երբ յիշեց Աննային փող տալը:

Է.

Հետևեալ օրը եղանակը պարզ էր: Արեգակը լուսաւորում էր ձմեռւայ աղքատ աշխարհը, որ նոր էր ծածկել մի բարակ ձիւնի տակ: Բայց թէև արեգակը մի ամբողջ օր գործել էր, այնու ամենայնիւ, չէր կարողացել պնդացած, քարացած սառցային մարմինների պոնքն էլ պատռել: Զմեռւայ արև օրերից մէկն էր, այն օրերից մէկը, երբ ցուրտը մի հանդարտ քամու մէջ մտած ամեն տեղին է հասնում, մարդ է չորացնում. իսկ ցերեկւայ լուսատուն, այն իսկ արեգակը, որ մի ժամանակ ձիւնի սարեր է ոչնչացնում, այդ օրը անգործ և ուժասպառ կախ է տալիս իւր լոյսը ինչպէս լուսինը, որ պարզ գիշերը թափում է այնքան առատ, գեղեցիկ լոյս, որ սակայն ջերմութիւն չ'ունի:

Նւ այդ արեգակը վերջացնում էր իւր կարճ և ծուռ ճանապարհը, հեռո՛հեռէ ցած և ցած էր գնում, հեռո՛հեռէ քշանում, «հաւաքւում» էր նորա լոյսը: Մարդիկ գնում էին քիթ ու ականջ փաթաթած, բերանները հուպ տւած, փչում էին, մրմնջում: Տներին երդիքներից դուրս էր թափւում ծուխը, թանձր ամպի պէս անշարժանում էր սառած, սեղմւած օդի մէջ և դանդաղ տարածւում մի փոքր տարածութեան վերայ: Քաղաքային սահնակները թըռչում էին լանջիվայր փողոցներով. ձիավարը անդադար շտապեցնում էր ձիերին իւր կարճ, խրախուսական և երբեմն անբաւականութիւն չափոնով աղաղակներով. սառած զանգակը կիսամեռ ձայներ էր արձակում, դողդողում, և ձիերը գոլրոշու քուլաներ դուրս թողելով իրանց քթածակերից, վազում էին զլխակոր:

Այդ ժամանակ մութացկան Բարսեղն էլ քարշէր զալիս իւր մեծ ու պտտիկ մահակների օղնութեամբ: Նա շտապել չէր կարող և նո-

րա քթի առաջ էլ անդադար զալարւում էին զորշ գոլորշու ամպիկներ, որոնք յետ ու առաջ էին գնում, կծկւում էին արեղակի մեռած լոյսի տակ, ցոյց էին տալիս, որ այդ անդամալոյծը թէև շարժւում էր այնպիսի յուսահատ դանդաղկոտութեամբ, բայց իւր մէջ, ներսում, ունէր մի ոյժ, որ իրան առաջ էր հրում, մի եռանդ, որին, սակայն, ականջ չէին դնում իւր անյարմար անդամները, որոնք լաւ սառել էին:

Նա գնաց, մեծ փողոցից դուրս եկաւ, մտաւ մի շատ նեղ ու կարճ փողոց, հասաւ մի մենաւոր տան մեծ դռներին. նայեց, տեսաւ որ դուռը բաց է, բակը դատարկ: Բակում կանգնած էր մի հին տուն, որ, ինչպէս երևում էր, նոր էր կրով սպիտակացրած. բայց այդ սպիտակութիւնը չէր կարողանում ծածկել շինութեան ծերութիւնը, որ իսկոյն ինքն իրան յայտնում էր: Այդ տունը չորս կողմից շրջապատած էր հնացած, բայց դեռ ամուր քարեայ պարիսպներով. ոչ մի կողմից նա չէր կաշւում հարեան տներին, ամենքից էլ անջատւած էր մեծ մեծ պարտէզներով: Աղքատը երկար չը սպասելով բակը մտաւ և իւր պսակի ձեռնափայտով երկու թեթև հարեաճներ տեց հին, արդէն ծռւած դրանը, և բարձր ձայնով ասաց.

—Ո՞ր կայ տանը:

Աղքատի սովորական խօսքն էր. երևում էր որ այդ տունը նորան խիստ ծանօթ էր. այդ հաստատուեց և այն ձայնը, որ իսկոյն պատասխանեց ներսից.

—Բարսե՛ղ, դո՛ւ ես, ե՛կ, ե՛կ:

Բարսեղը դուռը հրեց և մտաւ մի սենեակ:

Խոր սենեակ էր, յատակը բաւական ցած ընկած. ներս մտնողը պիտի իջնէր սանդուղքի երկու աստիճաններով: Բայց խոր էր երեւում աւելի այն պատճառով, որ շատ լոյս սենեակ չէր: Երկու քառակուսի փոքրիկ պատուհաններ ունէր, որոնք դրսից պաշտպանւում էին երկաթէ հաստ ցանցերով: Վերին անկիւնի պատուհանի մի ապակին փշրւած էր և այդ «աչքը» ծածկւած էր մի ինչ որ կարմիր շորի կտորով: Արևը հաւաքւել էր այդ կտուրի վերայ և սենեակի մոռայ լոյսի հետ խառնւել էր մի թեթև կարմրութիւն:

Երկաթէ վառարանի մօտ ծալապատակ նստած էր մի կին: Դարա բոլոր հագուստը կարմիր էր, բայց մոխրագոյն շալից,

որ ամեն կողմից փաթաթել էր նորա զլուխն ու պարանոցը, ազատ թողելով միայն ղէմքը: Մի փոքրիկ, կոլոր ղէմք էր, որի նիհար, կուչ եկած թշերի ծայրին մնացել էր մի անհրապոյր, արնադեղ կարմրութիւն: Առաջին անգամ տեսնելիս կ'ասէիր, որ այդ կինը տարիների մի երկայն շարք է տեսել, թէև ղէմքը իւր բոլոր կարողութիւններով աշխատում էր հակառակել այդ մտքին: Նա ունէր մի զոյգ մանր ու խոր, կոլոր աչքեր, որոնք շրջապատած էին նոսր ու կարճիկ թերթերունքներով և որոնք թուլս էին և մի կերպ խոնաւ, փայլուն. այդ աչքերը անդադար ճպճպում էին, միանգամից մի հաստատ, հանգիստ դիրք բռնել չէին կարողանում, կարծես այդ կինը մարդուն ուղիղ մտիկ տալ չէր ուզում: Յօնքերի մէջ արդէն նկատելի էին սպիտակ մազեր, որոնք մի լուռ համերաշխութիւն պահելով վերին շրթունքի վերայ վերեւից ղէպի ցած ընկած և մանր ու սև մազերով ծածկւած սև, բազմաթիւ կնճիռների հետ, պառաւի տեղն ու տարիքն էին որոշում:

Բարսեղը մի րոպէ մնաց կանգնած, չը գիտէր թէ ինչ անէ իւր ահագին ուռնամանները, որոնց վերայ ցեխը սառել էր, մեծ մեծ ձիւնախառն կոյտեր կազմել, քարի պէս սնդագեղ: Նա ուզեց հանել և արդէն սկսել էր կապանքները արձակել, բայց կինը տեղից վեր թռաւ, յետ գցեց վառարանի մօտ փռած մի կապերալ, բաց արեց հոդէ յատակը և ասաց.

— Լա՛ւ, լա՛ւ, մի՛ հանիր, ե՛կ, տաքացի՛ր, խե՛ղճ... հիմա սառել ես:

Նորա ձայնը շատ բարակ էր, կատւի ձայնի նման: Բարսեղը մօտեցաւ վառարանին, կոշտ ու սև ձեռքերը դրեց նորա վերայ:

— Յուրտը... էլ մի՛ ասիր, խօսեց նա, երբ տաքացրեց մի ձեռքը և սկսեց նրանով իւր ղէմքը շփել: Աստուծու պատիժն է, պատիժը... Օհօ՛... հօ՛...

— Խե՛ղճ, ասաց կինը՝ ձեռքով նստելու նշան անելով:

Նւ տեսնելով թէ ինչպէս այդ խեղճ մարդը զանազան շարժողութիւններ է անում իւր ծուռ ոտները մի կերպ ծածկելու համար, շարունակեց.

— Վառարանի մօտ սառչում ենք... բաս դու ի՞նչպէս ես ա-

նում այսպիսի օրը դռներն ընկած... Քո բերողի ա՛չքը կուրանաց,
Բարսե՛ղ... Մազերն էլ սառել են, մազերը...

Իրաւ, Բարսեղի երեսի ու գլխի մազերի վերայ սառուցների
կտորներ էին գոյացել: Նա լուռ էր, գլուխը թեքել էր վառարանի
վերայ, ձեռքերը տարածել, կարծես ուզում էր զրկել, կրծքին սեղ-
մել վառարանը: Կինը շուտ հասկացաւ, որ վառարանն այնքան
տաք չէ, վեր կացաւ, գնաց երկու փայտ բերեց, դրեց վառարանը:
Կարճ միջոցում Բարսեղի սառած դէմքն ու ձեռքերը տաքացան,
կակղեցին: Նրկաթէ վառարանը տարածեց իւր ժամանակաւոր սաս-
տիկ տաքութիւնը. նորա վերայ դրած ջուրը սկսեց եռալ: Բարսեղը
յետ նայեց:

— Ողորմի՛ հօրդ, ասաց, մէկ էլ նոր կենդանացայ: Այնպէս իմա-
ցիր թէ մի կամուրջ ես շինել:

— Նստի՛ր, նստի՛ր, քիչ հաց դնեմ, կե՛ր:

Կինը բերեց, նորա առջևը դրեց քիչ հաց, երկու կտոր եփած
սառած միս և աղամանը:

— Հիւրեր կային, շատ չ՛աւելացաւ, ասաց նա:

— Ամեն օր հիւրեր են լինում տանդ, Բա՛բուշկա:

— Ի՞նչ ասեմ, քեզ մատաղ. զիւղից դալիս են, ուրիշ տեղ չեն
ճարում, ինձ մօտ են դալիս. այստեղ, այնտեղ այնքան ծանօթ ու
բարեկամ ունինք, Աստուծու տունը չէ՛ն մնաց, Աստուծու հիւրերն
են, կարո՞ղ ես դուրս անել: Այդ երկու կտորն էլ Եփրեմիս համար
էի պահում, բաց մնաս չ՛ունի. նա իսկի չը գիտէ որ հիւրեր են
եղել, երեկոյեան իւր հետ ուտելու մի բան կը բերէ:

Պառաւր մենակ էր, այդ տունն էլ մնացել էր իւր մեռած մար-
դուց: Իսկ Եփրեմը նորա թոռն էր, 14 տարեկան մի տղայ, որ կօշ-
կակարի մօտ աշակերտ էր: Տատը նորան վերցրել, իւր մօտն էր պա-
հում և շուտ շուտ ասում էր, որ իրանից յետոյ մնացած «հոգե-
պահուստը» նորանը, Եփրեմինը, կը լինի:

Բարսեղն սկսեց ծամել հացը, մատների ծայրերով մի քիչ միս
կտրեց, դրեց բերանը, մնացածը փաթաթեց հացի մէջ, չը մոռա-
նալով աղ անել, իւր քսակը կոխեց:

— Բաւական է, իրիկունը կ՛ուտեմ, ասաց նա. — հիմա մըթ-
նում է:

—Է՛, ինչ ես շտապում, նստի՛ր, խեղճ մարդ, տեղդ տաքացրու. եթէ ուշանաս էլ՝ այստեղ կը քնես:

—Ձէ՛, Բա՛բուշկա, ես էլ ունիմ տեղ, օթեւան, ուր զիշերները հաւաք եմ լինում:

Եւ նա ծիծաղելով նայեց դէպի պառաւը, որ զարմացաւ ոչ թէ խօսքերի, այլ այդ ծիծաղի վերայ:

—Եկել եմ մի բան ուզելու, շարունակեց Բարսեղը նոյն կերպով. — ինձ մի կտոր մո՛մ տուր:

—Մո՞մն ինչիդ է. այդ ինչպիսի տուն է, որ մի կտոր մոմ էլ չեն տալիս, որ վառես քեզ համար:

—Տուն է, Բա՛բուշկա, տունն ի՞նչպէս կը լինի. միջին մարդիկ են ապրում: Ես էլ մարդ եմ, նրանք տունն են տալիս, ես էլ պիտի մի բան տանեմ:

Բաբուշկան վեր կացաւ, պահարանից մի կտոր մոմ առաւ:

—Խե՛ղճ Բարսեղ, խե՛ղճ, ասաց մոմը տալով նորան. — քո ինչի՞ցդ են ուզում: Աստուծու խեղճն ես, ոտից, ձեռքից ընկած մի աղքատ ես՝ անտէր, անտիրական: Ի՞նչ խղճմտանք է, հողե՛մ նրանց գլուխը:

Բարսեղի ուրախ ծիծաղը փոխեց, մի ըոպէում դառնացաւ: Նա գլուխը կախ արեց, պատասխան չը տուց: Պառաւն աւելի ևս խղճահարւեց:

—Է՛հ, ասում եմ քեզ, ե՛կ ինձ մօտ ապրիր, ա՛յ այն կողմի փոքրիկ թոնրատունն էլ քեզ կը տամ, այնպէս կը պահեմ, որ քէ՛ֆըդ կը դայ, քէ՛ֆդ... Աղքատ Գալուստը երկու շաբաթ ու կէս ապրել է այնտեղ, ինքդ հարցրո՛ւ, իմացի՛ր, տե՛ս ինչպէս է ապրել: Ո՞վ նրանից կոպէկ ուզեց և փառք Աստուծու, ո՞ր օրին ենք մընացել, որ ձեզ նման խեղճերից ուզենք: Մեղք է, մե՛ղք:

—Քո բաժինն արքայութիւն, Բա՛բուշկա, Աստուածանից խընդիրքս է՝ թոռնդ պինդ, պինդ ձեռքով պահէ:

—Հը՛, դալի՞ս ես, թէ չէ:

Բարսեղը իսկոյն չը պատասխանեց, այլ մի անգամ դեռ չափեց նորան մի ամաչիլոտութիւն արտայայտող, անվստահ հայեացքով և յետոյ միայն ասաց.

—Է՛հ, սրտինս չես իմանում:

—Սրտինդ ի՞նչ է, ասա՛, ասա՛, տեսնեմ:

Եւ պառաւը աւելի մօտ նստեց:

—Քո մայրութիւնդ վկայ է, Բա՛բուշկա, սրտումս շատ բան կայ. ո՞րն ասեմ: Այսքան անում եմ, անում, ասա վերջն ի՞նչ է դառնում: Ոչի՛նչ, կորչում է, գնում: Սրը գնում է, տարին անցնում, ես էլի այն եմ ու այն: Մի՞թէ ես մարդ չեմ:

—Ի հարկէ, մարդ ես....

—Ղէ՛, մարդ եմ, իսկոյն ընդհատեց Բարսեղը աւելի բարձր ձայնով, — որ մարդ եմ, ինչո՞ւ Աստուծու տւած բաժնից զրկւած եմ. մեղաւոր եմ, հա՞...

Եւ նա մի մեղմ հառաչանք հանեց, թոյլ կերպով շարունակեց.

—Մեղաւոր եմ... իմ մեղքն է, ոչ հօրից, ոչ մօրից մի լաւութիւն, մի քաղցրութիւն չեմ տեսած: Ինչի՞ նման եմ: Էգոց, միւս օրը կը սատկեմ, շան պէս կը սատկեմ, կը տանեն, ո՞վ գիտէ, որտեղ կը զցեն և մի մարդ չի լինիլ, որ անունս տայ: Ինձ օջախ է հարկաւոր, օջախ:

Վերջին խօսքերը նա այնպէս պինդ արտասանեց, այնպէս ոգևորւած, անսպասելի կերպով, որ պառաւը ծիծաղեց: Իսկ երբ նա ծիծաղում էր, վերին կնճռոտ շուրթը դէպի բարձր էր գնում, բաց անում նորա կարմիր քիմքերը և մի շարք սպիտակ, անվնաս ատամները:

—Ի՛նչ կ'ասես, բացականչեց նա. — Բարսեղս էլ է թուխս եկել... ես էլ ասում եմ ի՞նչ է...

—Բանն այդ չէ, Բա՛բուշկա, տեսնում ես ինձ, էլ ինչ ցոյց տամ: — Եւ նա բարձրացրեց իւր թւերը, ինքն էլ նայեց իրան: — Տեսնո՞ւմ ես, այս մարմինը, այս մարդը, չե՞ս ասիլ, խեղճ է, սորան էլ մի հանգստութիւն, մի տեղ է հարկաւոր: Հէնց միշտ կողքս քարին, գլուխս հողի՞ն...

Այդ շարժողութիւնը, տարածած թւերը, այդ հայեացքը, որով մարդը ինքն իրան էր քննում, պառաւին հասկացրեց, որ նա հանաք չի անում. ուստի ինքն էլ մտաւ նորա դրութիւնը և գլուխը ցաւակցաբար շարժելով ասաց.

—Քոռանա՛մ քեզ համար, այդ մէկը ճշմարիտ է, որ խեղճ ես, Աստուծու խեղճը: Ապրուստ կայարժաթ է, ապրուստ կայ երկաթ է:

—Ողորմի՛ք քո հօր հոգուն, արքայութեան բաժին դառնաս, ես էլ հէնց այդ եմ ասում: Աշխարհի բան է, վատը եթէ չ'ասես, լաւը չի գալ, Բա՛բուշկա: Աշխարհ է, այսինքն մահ կայ, մեռնիլ կայ: Այսօր, Տէրը մի՛ արասցէ, ես հիւանդացայ, ի՞նչ անեմ: Մէկը չը պիտի՞ լինի որ մէջքս ու գլուխս ծածկէ, ինձ մօտ նստէ: Այսպիսի բաների մասին, որ միտք եմ անում, սիրտս ճաքում է...

—Նո՛ր ես այդ մտքերը գտել, հա՞. առաջ քո բերանից այդպիսի խօսքեր... ի՞նչ ասեմ... լսած չեմ:

—Մարդու ջահելութիւնն է, Բա՛բուշկա. ջահելութիւնը որ անցնելու վրայ է լինում, միտք ես անում, ի՞նչպէս չէ. միտք ես անում, ասում՝ ի՞նչ է եկել քեզ, մէկ անգամ էլ պիտի ծնես, այս աշխարհը տեսնես: Այսպիսի բաներ կան...

—Խօսք չը կայ, խօսք չը կայ: Բայց ինչո՞վ պիտի պահես: Մուրա՞ծ հացո՞վդ:

—Է՛, դրա համար միտք էլ չեմ անում: Փանի ողջ եմ, հացս կը լինի, մեռնելուցս յետոյ... Աստուած գիտէ, Աստուծու բանն է: Բայց հիմա, փառք Աստուծու, լաւ եմ. օրհնւի, հաստատ ֆնայ ժողովուրդը, ցաւ ու անէծք չը տեսնէ, ժողովուրդը իւր խեղճին պահում է, չի թողում որ կորչի:

Պառաւը գլխով հաւանութեան նշան արեց, վեր կացաւ, ամանի մէջ ջուր ածեց, խմեց:

—Հացը հաց է, Բաբո՛ւշկա, շարունակեց Բարսեղը քիչ լռելուց յետոյ. — հացին էլ այսպէս ու այնպէս կ'ասե՞ն: Աստուծու տա՞ծ տուրքն է, ամեն մէկն իւր բաժինն ունի. մերն էլ այսպէս է:

—Սիրականդ մեռնի՛, ախր մենակ հացը չէ, ախր կ'ասէ ա՛յս բեր, ա՛յն բեր:

Եւ Բաբուշկան ձեռքերով ցոյց տւեց գլուխն ու ոտները, հասկացնում էր թէ ոտից մինչև գլուխ հագնւել է հարկաւոր:

—Որքա՛ն Աստուած կը տայ, պատասխանեց աղքատը. — շատին շատ, քիչին քիչ: Եթէ հալալ ծծկեր լինի, ինձ հետ կը գայ...

Պառաւը թռաւ, նորա առջևը պզգեց և ձեռքը դնելով նորա ուսին, մօտիկ արեց նորա աչքերի միջին և փսփսաց.

—Տեղը գտե՞լ ես, ճարե՞լ ես:

Այս անգամ միայն պառաւը ուղիղ նայեց իւր խօսակցի աչ-

քերին. այս անգամ նորա ձայնը խորհրդաւոր էր, ձախ աչքը երկու անգամ թեթեւ կերպով փակեցաւ և բացեցաւ, նա «աչքով արեց», որով նորա տւած հարցը աւելի ևս պարզեցաւ:

Բայց աղքատը ոչինչ չը պատասխանեց: Այդ հարցի մասին ինքըն էլ տեղեակ չէր, դեռ միայն մի ցանկութիւն ունէր, բայց ամաչեց, չը կարողացաւ յայտնել այդ ցանկութիւնը. ամաչեց այդ ձախ աչքից, այդ բազմախորհուրդ նշանից: Եւ նա անպատճառ իւր դժգոհութիւնը կը յայտնէր, կոշտութիւն կ'անէր, եթէ այդ կինը Բաբուշկան չը լինէր, եթէ նորա շրթունքների վրայից հեռացած լինէր յուսադրական, խրատուսիչ ժպիտը: Այդ ժպիտը հարկադրեց աղքատին լուռ լինել և պատրաստուել տեղից վեր կենալու, բայց Բաբուշկան չը թողեց.

— Ո՛ւր ես գնում, ասաց, օրը մթնում է, մնացի՛ր, այս երեկոյ կարծեմ մարդ էլ չը պիտի գայ այստեղ: Կամ թէ թող զան էլ, քե՞զ ինչ...

— Զէ՛, երեխերքը կը սպասեն... չէ՛, Բա՛բուշկա, այն տանը կը սպասեն:

— Է՛յ, լեզուդ այրե՞ց... Երեխերքը... երեխա՞յ էլ ունիս, հարցրեց Բաբուշկան մի բան իսկոյն հասկացածի պէս:

— Ո՞րտեղից է... բերանս այնպէս եկաւ, սխալեցայ:

— Է՛, Բարսե՛ղ, ի՛նձ լսիր, դժւար է, երեխայ կ'ունենաս, երեխաները գլխիդ կը թափւին, հաց, շոր հասցնել չես կարող: Քեզ պէս մարդուն, Աստուած վկայ, չի գալիս... Բա՛ն չ'ունիս. գլուխդ ազատ ման ես գալիս քեզ համար, որտեղ քէֆդ ուզում է, ապրում ես, հիմա ուզում ես որ ճղվղոցը, լացը գլխիցդ անպակաս անե՞ս...

Բարսեղը անբաւականի պէս երեսը դէպի պատը դարձրեց. բայց իսկոյն էլի նայեց պառակին և քիչ չոր եղանակով ասաց.

— Երեխա՛յ... թող լինի, չ'ուզողը ես չեմ: Երեխան ի՞նչ է. մարդուս իրան սիրտն է՞, առաջիդ ման է գալիս... Հա՛, տեսնում ես, ման է գալիս: Դու իսկի լսե՛լ ես, որ Քրիստոս ասել է: Ասել է, ո՛վ մարդիկ, ձեզ ամենքիդ եմ ասում. ես ձեզանում մարդութիւն չը տեսայ, բայց արքայութիւնը երեխաներինն է. ուրեմն, նրանք պէտք է գնան, ասել է, արքայութիւնումը իմ գոգս նստեն: Իսկի

լսել ե՞ս, որ երկնքումը հրեշտակները երեխաներ են, այնպէս, փոքրը երեխաներ, ծլվլում են, թռչկոտում են խնկի ծառերի վերայ, թռչունի պէս երգում: Երեխան... այն տունը հարամ է, որտեղ երեխայ չը կայ...

Բաբուշկան զարմացած էր լսում այդ խօսքերը:

— Մեռնե՛մ հրեշտակների ոտին, ասաց նա ցած ձայնով. — նրանք պահեն իմ Եփրեմին...

— Ամէ՛ն, ամէ՛ն...

Կարճ լռութիւնից յետոյ էլի Բաբուշկան խօսեց.

— Բայց դու չ'ասացիր, ո՞րտեղ ես կենում:

— Վերին թաղումը, մի տան:

— Ինչե՞նց տուն կ'ասեն:

— Մեծ տուն չէ, ասեմ էլ, չես ճանաչիլ...

— Չե՛մ ճանաչիլ... Բաս էլ ո՞րտեղի մեռած Բաբուշկան եմ, որ չը ճանաչեմ: Դու ինձ ճշմարիտն ասա՛, Բարսեղ, դու էլ մի մարդ ես: Ես քո վատն ուզողը չեմ: Ես էլ կարող եմ լաւութիւն անել, դու գիտես, որ շատ բան առանց ինձ զլուխ չի գալիս:

Սուտ չէր ասում Բաբուշկան:

Շատ մարդ էր դիմում նորա օգնութեանը, շատ մարդ էր նորան ճանաչում և էլ շատերին նա ինքն էր ճանաչում: Այդ կիներ միշտ կը խօսէր իւր արած լաւութիւնների մասին. ծանր ու բարակ կը պատմէր թէ մի քանի խեղճերի «ծուռ վիզն էր զրստել», քանիսի արտասուենքն էր սրբել: Հաւատացնում էր— և միշտ Աստուծուն վկայ կանչելով— որ շատ տեղ նա ինքն իրան մոռացել է, էլ աջ ու ձախ չի նայել, եղած վերջին կոպէկները չի խնայել, տւել է, մարդուն ոտի կանգնացրել: Ասենք շատերը երախտամոռ են եղել, լաւի փոխարէն կարողացածի չափ վատութիւն են արել, մինչև անգամ ուրացել են իւր տւած փողերը, յետ կանգնել, բայց Տէ՛րը նրանց հետ: Ինքը լաւութիւն արել էր հոգու համար, վարձով չէր բան տեսել:

Շա՛տ մեծ էր այդ կնոջ ծանօթութեան շրջանը: Քաղաքում նա էլ մի բան էր նշանակում, ամեն տեղ լինում էր, ամեն շատ թէ քիչ յայտնի տուն մտնում էր. շատ չէին այնպիսի օրեր, երբ նա իւր տանն էր լինում: Ինչ նորութիւն, ինչ անցք լինէր, առա-

ջին իմացողներին մէկը նա պիտի լինէր անպատճառ։ Եւ այդ բոլոր լուրերը, նորութիւնները տնէ տուն ման էր ածում, մի բանը տասն անգամ պատմում էր միշտ շէնքով—շնորհքով։ Յայտնի է, որ կանայք ամենից շատ են սիրում սորա ու նորա մասին խօսել, դատել, բամբասել։ Բաբուշկան առատ պաշար էր տալիս նրանց և շատ անգամ կարելի էր տեսնել նորան մի որ և է մեծ շրջանում նստած, տեսակ տեսակ զեղեցիկ և տգեղ դէմքեր իւր վերայ ժողոված՝ կանոնաւորապէս ընթացք էր տալիս վիճաբանութիւններին, ուղղում էր կարծիքներն ու մտքերը այնպէս, որ հեշտ լինի այս կամ այն տեսակ վճիռ կայացնելը։ Նա հեղինակութեան տէր մարդ էր։ Եւ իւր կոչմանը շատ էին նպաստում նորա բազմաթիւ արհեստները։ Մի օր տեսնում էին նորան հին շորեր ծախելիս, միւս օրը մի հարուստի աղջկայ կամ կնոջ ետեւից ընկած՝ եկեղեցի էր գնում կամ մի ուրիշ տեղ, ինչպէս աղախին։ Յաւում էր մի տիկնոջ կամ օրիորդի գլուխը, էլ դէս ու դէն չը կայ, Բաբուշկան պիտի գայ, որտեղ և լինի, պիտի աղօթէ, աղօթած ջուր խմացնէ, որ ցաւն անհետանայ։ Նա մանկաբարձուհի էլ էր, տնային տատմէր, որ խիստ ճարպիկն էր իւր գործում։ Այդ պատճառով զիշերներն էլ շատ անգամ հանգիստ չ'ունէր, բոլոր հարուստ տները նորան էին միայն ճանաչում, տանում և ոչ մի ծնունդ առանց նորա խնամքի համարեա չէր լինում։ Եւ որքան գաղտնիքներ գիտէր իւր այդ վերջին արհեստի շնորհիւ։ Նորան յայտնում էին, նորան էին հաւատ ընծայում, իմանալով որ վճռական րոպէին այդպիսով միայն անուանարկ գաղտնիքը գաղտնիք էլ կը մնայ։ Բաբուշկան պարծենում էր զրանով, շատ անգամ էր ասում, որ եթէ կամենայ մի օրում, միայն մի օրում կը խաչտառակէ շատ այնպիսի տներ, որոնց անունը այնքան պատկառելի է։ Բայց այդպէս չէր անում, չէր ուղղում։—Որովհետեւ իւր հաշիւներն ունէր։ Գաղտնիքների տէրերը պատուում, մեծարում էին նորան, այդ լուրթեան համար հարկ էին տալիս նորան։ Ճշմարիտ է, այդ հարկը միշտ չնչին էր, բայց Բաբուշկան բաւականանում էր. այդ էլ մի տեսակ լաւութիւն էր համարում և պարծենում։ «Փա՛ռք Աստուծո՛ւ, ասում էր, ո՛ւմ մօտ գնամ, ո՛ւմ դուռը ծեծեմ և ինձ յետ դարձնեն դռնից. ամենքը արևովս երդւում են»։

Մի հաստատութիւն էլ, որ նորա արևովը կարող էին երգել,

նորա անունն էր: Նորա իսկական անունը բոլորովին մոռացւել էր: Ծանօթ թէ անծանօթ նորան «Բաբուշկա» անունն էր տալիս. նա ինքն էլ իւր անունը դէն էր դրել և գործ էր անում այդ վերջին անունը: Ամենքի «Բաբուշկան» էր, ամենքի տատը: Նա չէր սպասիլ որ իրան հրաւիրեն, այլ ինքը կը գնար, երբ կ'ուզէր, արձակ ու համարձակ մէջ կը մտնէր և անպատճառ բոլորի ուշադրութիւնը կը դրաւէր: Եթէ ուրախութիւն, խնձոց լինէր, նա կը ծիծաղէր, կը ծիծաղացնէր, հանաքներ, շատ անգամ փեղկփեղկ հանաքներ, մաս-խարութիւններ կ'անէր, մանաւանդ ռուսերէն կը կոտորատէր և բոլորին ծիծաղից կը թուլացնէր: Իսկ եթէ տրտմութեան, լացի տեղ լինէր, անմխիթար կ'ողբար, թուրքերէն բայաթիներ կ'երգէր և այնքան սրտառուչ, այնքան սիրակ ընկած, որ բոլորին լացից կը խեղդէր: Եւ ապա, երբ դուրս կը գար այդպիսի տանից, մինչև թաղի վերջը ինչ ծանօթի որ պատահէր, կը սկսէր փոստալ, ա'խ ու վա'շ անել, մեռածին գովել, աչքերը սրբել և ձեռքերը ծնկներին խփել:

Իւր տանը Բաբուշկան քաղցրաբարոյ հիւրընկալ էր: Շաբաթ չէր անցնիլ, որ նորա տանը մարդ չը գիշերէր: Գալիս, գնում էին տեսակ տեսակ մարդիկ և նորա հարեանները այլ ևս չէին հետաքրքրւում, չէին ուզում հասկանալ թէ այդքան մարդիկ ինչպէս են նորան գտնում և ինչ գործ էին ունենում նորա հետ: Տեսնում էին, օրինակ, մի սպիտակահեր և մէջքից կռացած ալեոր, որ առաջին անգամն էր այդ թաղը դալիս. տեսնում էին թէ ինչպէս էր նա չորս կողմ նայում, զգուշութեամբ քայլում, կարծես չէր ուզում որ իրան ուրիշ մարդ տեսնէ. կանգնում էր դրսի դռների մօտ, ականջ դնում թէ արդեօք ձայն չի գալիս պառաւի սենեակից և ապա մտնում ներս: «Նրա գործ ունի», ասում էին տեսնողները և անցնում: Բայց «խալխի Բաբուշկան», ինչպէս նորան էին անուանում մի քանիսները, միշտ չէր քաղցրախօս, սրտաբաց: Պատահում էր այնպէս, թէ և քիչ, հազարից մի անգամ, որ նա բարկանում էր, և այդպիսի ժամանակ նա մի տղամարդ էր, այդպիսի ժամանակ նորա առջև կանգնել չէր լինում: Լինում էին դէպքեր, երբ նա իւր «Վաշկի» մի հատը ձեռքին բռնած, տանից դուրս էր անում այն հիւրին, որ մի կերպով բարկացնում էր նորան:

Բարսեղն էլ ճանաչում էր պառաւին, ճանաչում էր, ի հարկէ,

միայն լաւ կողմից. իսկ եթէ մի-մի նորա ականջին էին հասնում վատ համբաւներ նորա մասին, չէր ուզում հաւատալ իւր ականջներին: «Կնոջ խօսք է, ասում էր, ամենքը մի չափով են ձեռում: Միշտ նորան պատուում էր Բաբուշկան. միշտ լցնում էր նորա ծոցը, ճանապարհ դնում: Եւ ոչ մենակ նորան, այլ առհասարակ սիրում էր տընանկ և անկարող աղքատներին, կոյրերին, անդամալոյծներին: «Իսկական աղքատները սրանք են, ասում էր Բաբուշկան. սրանց տըւածն է հոգու վարձք. Քրիստոս ինքն էլ, մեռնե՛մ նորա շաղաթաթախ ոտներին, շատ անգամ սրանց հազուստովն է ման գալիս»:

Բարսեղը ցոյց տւեց այն տունը, ուր ինքն էր ապրում, Աննայի տունը: Պատմեց բոլոր հանգամանքները, ասաց որ մի խեղճ կին է, ունի մի երեխայ:

Բաբուշկան էլի իւր խորհրդաւոր հայեացքը գցեց նորա վերայ, էլի երկու թէ երեք անգամ ձախ աչքը թեթեւ փակեց և զլխով անելով, հարցրեց.

— Զը՛, չը լինի՞ թէ հէնց նա է հարսնացուդ. ասա՛ մի տեսնեմ:

— Ի՛նչ կը լինի որ:

— Աստուած տայ, Աստուած տայ, ես ի՛նչ պիտի ասեմ: Քրիստոնեա՛յ, քո չարն ուզողը ե՞ս եմ: Հա՛, լաւ է, շա՛տ լաւ: Ենորհաւոր լինի, օրհնելիս ղու, որ այնպիսի խեղճին նայում ես: Հիմա կ'ասեմ՝ վեր կաց գնա՛... գնա, քեզ կը սպասեն:

— Հա՛, սպասում են, միշտ սպասում են ինձ... գնա՛մ, շատ շնորհակալ եմ, Բաբուշկա, Աստուած մէկը հազար շինէ, ձեռքդ կանաչ մնայ, Բաբուշկա:

— Լաւ է դառել, լաւ միտք է. էլ չի ուշացնես, մի գիշերւայ բան է, մի քահանայ կանչի՛ր, պրծացրու:

Այսպէս էր ասում նա, աղքատին մինչև դուռը ճանապարհ դնելիս: Երբ Բարսեղը փողոցի դրանն էր հասել, պառաւը յանկարծ մի բան չիշածի նման, կանչեց.

— Ա՛յ տղայ, մտիցս գնաց որ հարցնեմ. զոնէ լա՞ւն է:

— Ինչո՞ւ չէ, Աստուծու տւած շնորհքն ու երեսն ունի:

— Լա՛ւ է, լա՛ւ, վերջացրեց նա իւր հարց ու փորձը և խփոյն դուռը փակեց:

(Կը շարունակւի)

Պ Օ Է Տ

ԱՐՇԱԼԱՅՍ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՅԻ

Պօէտը մի օր գովում էր երկինք,
Երբ արնտեղ պայծառ փայլում է լուսին,
Երբ շողշողում են աստղեր գեղեցիկ
Կէսգիշերային խաղաղ ժամերին:
Եւ ես անտարբեր լըսում էի այն
Սահուն խօսքերի ներդաշնակութիւն,
Եւ հայեացքս երկինք, պօէտի նըման՝
Դիտում էի լուռ աստղերը փայլուն:
Եւ սառն էր իմ սիրտս, որպէս եթերքում
Սառն են և՛ աստղեր և՛ ամպ և՛ լուսին,
Որպէս լուսնեան լուռ են երկընքում
Նոքա՝ այնպէս լուռ էր սըրտիս միջին:

Մի անգամ օր պօէտն յուզւած, վրդովւած
Պատմում էր մարդոց մի գործ չարութեան,
Այնտեղ մի թըշառ, անմեղ զոհ դարձած՝
Նահատակւում էր անվերջ, անվախճան:
Եւ ես վրդովւած, պօէտի նըման՝
Լըսում էի այն տըխուր պատմութիւն,
Ես տեսնում էի մի վէրք մարդկութեան,
Հորւած ու թաղւած ոճրագործութիւն:
Եւ այրւում էր սիրտս, որպէս ահաբեկ
Այրւում են ցուերն այն զոհի սըրտում,
Ես պատրաստ էի իմ կեանքս տալու՝
Թէ նա երջանիկ լինէր աշխարհում:

ԽԵՒ ԿԱՐԱՊԵՏ

ՍԱՐԳԻՍ ԱՏՐՊԵՏԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԴԱԻԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ—ՈՎ ԶՈՒՍՏ, ՓՈՐԸ ԿՈՒՅՏ

ԼԱ.

ՅՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆ

Իրաւարար ժողովարանի քարտուղարը չ'ուշացրեց մեծաւորների մտադրութիւնը ծածուկ հաղորդելու Մելիք-Ղարազեօղեանցին: Յովակիմ¹⁾ բէգը սարսափեց և, առանց վարանելու, շտապեց պէտք եղած պատրաստութիւնները տեսնելու: Մագազինի դուռը փակեց և մայր տոմարներն սկսեց այրել: Բոլոր մուրհակներն կասսից հանեց ու զրպանը դրեց: Որքան որ առձեռն փող կար սնդկումը, լցրեց մի տոպրակ և տեղաւորեց զամբիւղի մէջ: Աչքի անցկացրեց երկրորդական տոմարներն և շատ հաշիւներ փակեց: Կայքերի և անշարժ կալածների տոմարն ու դոկումէնտները մի կաշեայ սնդուկի մէջ զետեղեց: Թղթակալների թղթերը, մի լաւ քննելուց յետոյ, որը պատուեց, որը վառեց և որն էլ մէջը թողեց: Բոլոր պատրաստու-

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ»-ի 6, 7 և 8 համարները:

Թիւնները տեսնելուց յետոյ, դուռը բաց արեց: Երիկեայ մութը կոխելու վրայ էր, ակտուապանն էլ ձին բերել էր տիրոջը տուն տանելու:

— Ռոստոմ, ասաց բէգը, ո՞վ կայ այդտեղ:

— Մկըրը, տէ՛ր իմ:

— Կանչի՛ր:

— Այս րոպէիս:

— Մկը՛ր, ասաց բէգը, այս զամբիւղը դու վեր առ, այս սընդուկն էր տուր Վարդանին և շուտ ետևիցս եկէք:

Ռոստոմի օգնութեամբ ձի նստեց ու տասը րոպէում հասաւ տուն: Սովորական ժամն էր տուն գնալու, և ոչ ոք չը նկատեց բէգի ալլալութիւնը: Մտաւ ննջարանը: Մնդուկներում և պահարաններում ունեցած թղթերն աչքի անցկացրեց: Բարեբաղդաբար տանեցիք բաղնիս էին գնացել և ոչ ոք չը նկատեց շփոթութիւնն ու զողզողը: Մի ժամից յետոյ մտաւ սրահը, որտեղ հանդարտութեամբ եղբոր որդւոց հետ ընթրիք կերաւ, չիբուխը քաշեց և զայֆան խմեց:

Ծառաներին պատուիրեց, որ ժամանակ անցկացնելու եկողներին չ'ընդունեն, և իւր գլխի ցաւը պատճառելով, ինքն էլ գնաց ննջարանը:

Դովլաթ խանումը աշխատեց բէգի սիրտը ուրախացնել զանազան զւարճաբանութիւններով, բայց երբ նկատեց, որ սաստիկ մտատանջութիւնների մէջն է, աւելի չը վրդովելու համար, առաւ տագերորդիքն ու հեռացաւ ներոջ մօտ: Բէգը մօայլ դէմքով ձեռքերը ետևը դրած, ման էր գալիս սենեակում: Սշտանակի ճարպէ մոմի ճթճթոցից ջոկ, ոչ մի ձայն չէր լսուում: Ամբողջ մարմնով տատանում էր բէգը, այնպէս որ քիչ էր մնում գլորւէր:

— Ալի՛, Ալի՛, ձայն տւեց նա:

— Հրամեցէ՛ք, տէ՛ր իմ, պատասխանեց թուրքմանը, ներս մըտնելով:

— Փա՛յտ բեր, օճախը վառէ՛:

Ալին իսկոյն կատարեց: Բէգը կարծում էր, որ ցուրտ է. բայց ջանի զողը վախից էր, որ ատամները կշկշացնում էր ջերմախտով բռնւած մարդու նման:

— Ա՛խ, ասում էր սրտմտած, այս ի՞նչ օրերի մէջ մնացի. այս ի՞նչ ցաւեր է վիճակւած եղել ինձ համար: Միթէ՞ չէր կարելի

Հանգչել, առանց այս վշտերը կրելու: Միթէ՞ այսքան բարիքներ վայելելուց յետոյ, վիճակած էր տեսնել այս տառապանքներն ու անպատուութիւնները: Այս ալեւոր մազերովս այս խաչտառակութիւնով պիտի գերեզման իջնեմ: Աշխարհից գովւած, և այնքան պատուած այս գլուխս պիտի այնքան ստորութիւնով մանի դադաղը ու սև հողը: Այս պարզ ճակատս դաւաճանների և խաբեքանների համար պիտի կարմրի: Աչքերս, կէս դար աշխատութիւնով, արդար վաստակով ձեռք բերածս կայքերի ու կարասիների օտարի ձեռքումը խաղալիք լինելը տեսնելով պիտի գոցւին: Այս տունը զաղին ու զսպմը (Բաժանարար) պիտի ցուցաօկ մայցնեն: Լաւ է, լաւ է մի օր առաջ մեռնել, քան թէ աչքով տեսնել իւր կնոջ կամ հարսի սքնդուհում գտնւած կտոր-բրդուճ շէյերի ատեան դուրս գալն ու գնահատելը զանազան ծաղրալի մունետիկների բերանում: Այս երկրում, որտեղ օրէնքները միայն թղթի վերայ են գրւած, պաշտօնեաներն սանձարձակ, առանց կօնորօլի են վարում իրանց պաշտօններն, պատասխանատու չեն իրանց ասօրինի վարմունքների համար, դեռ շատ ու շատ մարդիկ ամօթից և յուսահատութիւնից ողջ ողջ գերեզման են մտնելու: Բայց ի՞նչ մեղք ունեն դոքա, ի՞նչ կարող են անել մեզ, եթէ կոթը մեզնից չը լինի: Ա՛խ, ա՛խ, Խե Կարապետ, քո դատաստանը ինձ յանձնե՛ն, որ տեսնես վճիռը: Բայց շատ լաւ եղաւ, շատ զոհ եմ քեզ հանդիպելուց, իմ շատ կարծիքներն ու կասկածները պարզւեցին: Այո՛, քեզ պէս հրէշները միայն կարող են այդպիսի զործեր մտածել, որոնք դու կատարեցիր: — Ձեռքերը ծնկներին զարնելով մի ա՛խ ևս քաշեց ու շարունակեց.

— Ինչի՞ հօրդ մեղքանայի և անխնայ կերակրէի տարիներով, հազարներով փոխ տալի և ապա բաշխէի: Միթէ հայրենիքում ուրիշ տնանկ աղքատներ չը կային: Մեղաւորը ես եմ, որ քեզ այդ վիճակիդ և այս դրութեան հասցրի: Այո՛, շատ մարդիկ օգնութիւն խնդրել են, նրանց մերժել եմ, բայց քեզ պահպանել եմ՝ ցեց դառնալու և կեանքս ծախճելու, մաշելու համար: Դո՛ւ, դու այնքան մեղաւոր չես, որքան ես: Քեզ միայն հարիւր ոսկի դրամագլուխ տալով, կարող էի բարի քաղաքացի և առևտրական դրացի շինել: Բայց հանձարիդ ու ձայնիդ զմայլած, ուղեցի մարդու որսորդ շինել և արիւնակիցներիս իրանց արիւնովը շաղախւած ու կաթի հետ սնւած ե-

կեղեցուց ու պապերի աւանդութիւններից դուրս հանել: Տե՛ղն է, ինձ դեռ քիչ է: Հերիք չէր պապիս խաբւելն ու սխալւելը, անգիտակցաբար ճարահատեալ ընկնելն ու մեզ էլ գցելը այս հարստահարողների ճիրանների տակ, ընկերներ էի ուզում քաշել, տանել հետս: Որքան սոսկալի էին մոքերս, այնքան սոսկալի եղաւ պատիժս: Սնեցրածս իժը սիրոս խալթեց: Ո՛րքան կոյր էի, ո՛րքան անզգայ էի, որ այսքան տարիներում օտարի մեզ տւած կաթնում խառնւած թոյնը չէի նկատում: Զէի մտածում թէ՛ ինչից ստիպւած հապօլէօնն և Պիոսը աշխատում են հային հաց տալ: Ուղիղ է, խոստովանւում եմ, որ շատ օգնեցին ինձ կանգնեցնելու, փայլեցնելու: Գերերջանիկ հայրը Բ. Դրան առաջը բարձրացրեց իմ համբաւը, և կուրծքիս կախւած պատւանիշներից շատերը նորա շնորհիւ եմ ստացել: Բայց այդ բոլորը, բոլորը իրանց շահի համար են արել: Նստել եմ, կանգնել եմ, շարժւել եմ, գործել եմ նրանց ուղղութեամբ, արձանի դեր եմ կատարել ամեն տեղ: Ոչ իմ սեպհական խելքովս եմ գործել և ոչ էլ իմ դատողութիւնով: Ինչ որ հրամայել են, խսկութեամբ՝ առանց քննութեան, կատարել եմ: Ինչ որ վաստակել եմ, իրանց մասն լիք լիք ստացել են, տասանորդից ջոկ: Տարեկան հազարներով իրանց զրպանն եմ զցել, կամ, իրանց հրամանի համաձայն, եկեղեցիների և կրօնականների վերայ եմ ծախսել: Իմ օգուտս նոցա շահումն եմ տեսել և նոցա պայծառութիւնովը գոռոզացել: Պատրաստ եմ եղել ամեն բոպէ կեանքս մինչև անգամ զոհելու նոցա պատւի համար՝ առանց որ և է ակնկալութեան: Ինչպէս երևում է, այս բոլոր աշխատանքներիս փոխարէն ինձ մի փոր հաց և մի ձեռք շոր է վիճակւած եղել և ունեցածներիս լոկ ծառայ և սպասաւոր եմ նշանակւած եղել: Անխիղճները բոլոր կայքս էլ յափշտակելու մտադրութիւն են ունեցել և Պապի միջոցով կողոպտել ու մերկացնել ինձ: Վա՛յ իմ կուրութեանը: — Նստեց բազմոցի վերայ և գլուխը ձեռքերում ամփոփած միմնջած:

— Դիցուք թէ ես ձեր զերին էի, իմ դառն աշխատութիւնները ձեզ վաճառել էի. բայց ի՞նչ մեղք ունի իմ եղբայրս, իմ սիրելի Բէզլարը, մի՞թէ և նա ծախել էր իւր կեանքը: Զէ՞ որ այս հարստութեան կէսը նա է ձեռք բերել, նա է կրել միշտ ամենա-

ծանր և անտանելի բեռը այս ճոխութեան: Բէգլա՛ր, Բէգլա՛ր, եթէ ես մեռնիմ, մի կին ունեմ, որ կարող է ապրել մինչի մահ ոչ շատ դառնութեամբ. բացք քո մանկիկներին, քո մատղաշներին ի՞նչ պատասխան պիտի տամ: Նորա ու նոցա հանգստութիւնը ես մի փոր հացով ծախեցի: Թշառ ու անճար զաւակնե՛ր, պիտի օրհնէ՞ք թէ անիծէք իմ գերեզմանը:

Տաքութիւնը վրայ եկաւ և սկսեց քրտինքը Յովակիմ բէգի ճակատիցը հոսել: Լուռ ու մունջ հրացայտ աչքերը շողշողացրեց չորս բոլորը. դուռը փակեց, ոսկու կապոցները ձեռքը, աշտանակը վառեց ու պահարանի դռնից ներս մտաւ: Այստեղից մի գաղտնի դռնով իջաւ մութ տունը: Այս հինգ արշին տրամագծով, կամարակապ, գեոնափոր, կլոր ալքը, որ անյայտ էր աշխարհին, ամփոփում էր Մելիք-Ղարազեօղեանների գանձերը: Յովակիմ և Բէգլար բէգերը միայն զիտէին դորա ճանապարհը: Քարի սանդուղքներից իջաւ Յովակիմ բէգը ալքը և ճրագը պատից դուրս ցցած աշտանակակալի վերայ դրեց: Լոյսը սփռեց և անմիջապէս պատերի և դրմբէթի սրբատաշ կարծր քարերը լուսաւորեցին:

Բէգը ձեռքի կապոցը վայր դրեց: Մօտեցաւ պատին և մի աներևոյթ զսպանակի վերայ մատը դնելով՝ հրէշի պէս երկաթէ մի դուռ ճռնչելով՝ ինքն իրան բացեց: Բէգը կապոցներն ու արկղիկներն քննելուց յետոյ, բերած ոսկիների տեսակներովը լցրեց զանազան արկղիկները: Յետոյ մի ուրիշ դուռ բացեց նոյն կերպով և զանազան մատանիներ, թանկագին քարեր, կաթով մարգարիտներ տեղաւորեց նորա մէջ: Երրորդ դուռը բացեց և զրիչն առնելով այնտեղ գտնւած տոմարում զանազան ծանօթութիւններ գրեց: Գրպանի բոլոր մուրհակներն այնտեղ դնելուց յետոյ, փակեց դռներն, ու, ճրագն առած, դուրս եկաւ: Բաւական ժամանակ լուռ մանգալուց յետոյ, մռնչելով շարունակեց իւր մենախօսութիւնը.

— Յիմար անմիտնե՛ր, ի՞նչ էք մտածում. կեանքս էք ուզում, ահա՛ ձեզ, բաց եղբայրս ու որդիքը վրէժս պիտի լուծեն: Գիտէք, որ ես առիւծ եմ, ծերացած առիւծ: Կնոջս արգանդը փակողը Բէգլարիս և իւր զաւակներին ինձ ժառանգ է տւել: Ես այն կորիւնների հացն եմ: Զգուշացէ՛ք, զգուշացէ՛ք: Նրանք ձեր խաբեպատիր խօսքերին չեն հաւատալ և ինձ պէս ձեզ յանձնալի: Նրանց ստամ-

ներն էլ չէք կարող քաշել և նրանց բերաններին սանձ դնել: Ախ, ո՛րքան անմիտ էի: Բէզլա՛ր, Բէզլա՛ր, ես քո սրանց վերայ ունեցած իրաւացի թերահաւատութիւնդ ո՛րքան անիրաւարար թշնամանել եմ: Դու վաղ օրով զգացել ու ինձ զգուշացրել էիր, բայց իմ գլուխս, իմ գլուխս եօթը տարեկան հասակիցս ի՞նչպէս էր մոլորւել ու սրբանց նախապաշարմունքներովը լցւել ու կուրացել: —Այս ասելով ոտքի ելաւ բէզը:

—Իմ ընտանեկան և անձնական զաղտնիքներս, որոնք սրտիցս և հոգուս ջլերից ջոկ ոչ ոքին, ոչ մի արարածի յայտնի չեն, խոստովանահօր ձեռքով տեղեկանան և Հոռոմմ ծիրանաւորներն, Պարիզում փաստաբաններն աշխատեն բերնիցս խօսք դուրս քաշել: Ախ, յիմա՛ր, յիմա՛ր Յովակ, մի՞թէ պապերիդ սրբազան աւանդութիւնները քո սիրտդ պիտի արատաւորէին, որ դու միամտաբար պարզեցիր մի ցնդած խոստովանահօր, որ իւր տիրոջ, Քրիստոսին, ուրանալով, տարաւ ծախեց զաղտնիքդ ժեզւիտներին: Կեղոտոտ դաւաճաններ, խոստովանութեան սուրբ խորհուրդի միջոցով միայն ինձ հմայեցին ու կաշկանդեցին, զաղտնիքիս ծայրը նշմարեցին. բայց երբ իրանց մօտ ուրացայ և իսպառ մերժեցի նրանց միլիօններն, երես զարձրին ու հալածում են անխնայ: Տեսնենք ե՞րբ պիտի դադարին: —Խոհուն զէմքով մի քիչ լռելուց ու մտածելուց յետոյ, ասաց.

—Բայց սրանք պէտք է մոռացած առայժմ և վաղւան մասին խորհել: Միւս օրը զալու են տունս գրելու, ես խաչտառակելու եմ աշխարհի առջև: Ճար չը կայ, հարկաւոր է զրել հեռագրով եղբօրս Կ. Պօլիս, զուցէ կարողանայ առաջն առնել: Ժամանակը կարճ է և հեռագիրը ժամանակին զուցէ չը կարողանայ հասցնել:

Բէզը մօտեցաւ գրասեղանին, առաւ գրիչը և գրեց հետեւեալ հեռագիրը.

«Կ. Պօլիս, Բէզլար. բէզ Մելիք-Ղարադեօղեանին:

«Ամսոյս տասին մտադիր են մեր բոլոր կայքերը ցուցակագրել, Պապի խնդիրքի համաձայն: Աշխատի՛ր անյապաղ առաջն առնել:

Յովակիմ:

Հեռագիրը Ալին տարաւ և մի ժամից անտրրագիրը բերեց:

Հեռագրատան տեսուչը ընդունել էր հեռագիրը: Այդ իրիկուն իւր մօտ հիւր էր տէր-Վարապետը: Հեռագրի բովանդակութիւնը իմացաւ վարդապետը և բարկութիւնից կապտեց: Երկար ու բարակ խորհուրդից յետոյ, հեռագրատան տեսուչը խոստացաւ հեռագիրը չը զարկել մինչև հետևեալ իրիկունը, իրան էլ արգարացնելու համար կօնսորում մի անյայտ տեղից կտրեց հեռագրական լարը և մարդ ուղարկեց ճանապարհներին կտրւածը կապելու: Այս ծառայութեան փոխարէն վարդապետը վճարեց քսան և հինգ ոսկի:

ԼԲ.

Վ Ե Ր Զ Ի Ն Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ն Ե Ր

Քսան և չորս ժամում քսան անգամ Ալին դնաց հեռագրատուն և դատարկ ետ դարձաւ: Բէզն անհամբեր սպասում էր պատասխանին: Բարկութիւնից կրակն աչքերն առած վառւում էին. այտերը կարմրած շանթի նման պսպղում էին. ճակատից շոգին քուլայ քուլայ բարձրանում էր: Շնչառութիւնից կուրծքը մի սեամ լայնանում էր և իրանը ամբողջապէս տատանում: Երբեմն մատների հետ էր խաղում, երբեմն ձեռքերը շփում, երբեմն ծընկերին խփում ու ազգրը տրորում: Երբեմն ողջ մարմնովը դողդողում ու շարժւում էր, երբեմն էլ անշարժ արձանի նման ժամերով թրմրում ու աչքերը մի առարկայի վերայ յառած՝ մտածութիւններով տագնապում ու խորասուզւում:

Գիշեր էր, կէս գիշերին մօտ: Ալին դատարկ վերադարձել էր հեռագրատանից և բէզի ննջարանի դրան առաջը կանգնած՝ չէր համարձակւում ներս մտնելու: Փականքի ծակից որքան աշխատեց ունչ չը կարողացաւ տեսնել, որքան էլ ականջը կախեց՝ բացի խեղդած շնչառութիւնից ունչ չը լսեց: Հաւատարիմ ծառան վախենում էր զուռը բանալ և երկու անդուր բառեր արտասանել: Բացի այս, գիտէր, որ անցեալ գիշերը անքուն էր անցկացրել տէրը և, կարծելով, թէ գուցէ քնած լինի, չէր ցանկանում հանգիստը վրդովել: Սպասեց ժամերով, բայց տխուր ժամերը անչափ երկարեցին: Բարի ծառան իւր տիրոջ ցաւերին ցաւակցում էր, ինչպէս որ ընկերաբար բաժանում էր նորա բարիքները: Կանգնած տեղը զլուխը պատին

կռթնած՝ քնեց Ալին, չը կարողացաւ յաղթել բնական պահանջին: Յովակիմ՝ բէգը ուշաբերւելուց յետոյ, կանչեց.

—Ալի՛, Ալի՛:— Պատասխան տուող չ'եղաւ:

Ճրագն առաւ և դուռը բացեց, տեսաւ ծառային քնած կանգնած տեղը: Ալիի դէմքի վերայ բերելիք պատասխանի բովանդակութիւնը տեսնելով՝ ետ դարձաւ: Ողջ գիշերն անքուն անցնելուց յետոյ, առաւօտ վաղ մարդ ճամբեց տեղեկանալու, թէ մոլթասարիֆը, Էմին փաշան, քնից վեր կացած էր: Բարեբաղդաբար լրաբերին մոլթասարիֆի տան բակումը պատահեց հէնց ինքը Էմին փաշան և պատուիրեց, որ զնայ ու բէգին տունը, իրան մօտ ուղարկէ:

Յովակիմ՝ բէգը ուղիղ զնաց մոլթասարիֆի բնակարանը: Փաշան ընդունարանումը չիբուխ էր ծխացնում ու զայժայ խմում: Բէգին անմիջապէս չիբուխ և սուրճ բերին:

—Ի՞նչ ունիս, կասես թէ սաստիկ տխուր ես և հիւանդութեան պէս բան է երևում դէմքիդ վերայ, ասաց փաշան:

—Ա՛յ, տէ՛ր իմ, առողջ և շատ առողջ եմ, բայց մի քիչ մոռած-մունքներ խռովում են հոգիս, պատասխանեց բէգը:

—Վերջերս բարի լինի, ի՞նչ կայ, ի՞նչ է պատահել:

—Ոչինչ, բայց քառասուն տարի պատուով և ամենայն հաւատարմութեամբ տէրութեան ծառայած մի մարդու շատ դժւար է հրապարակով իւր անպատուութիւնը տեսնել: Գլխիս մազերը տէրունական գործերումն եմ ճերմակացրել և դէմքս ու ճակատս ծառայութիւնների մէջ խորշումոտել: Ես չեմ զանգատուում վիճակիցս, փառք Աստուծոյ, հազարներով ինձ հատուցել է, բայց դառն է ինձ համար այս վերջին օրերումս աշխարհի այսպանքները լսելն ու տեսնելը:

—Ի՞նչ է պատահել, պատմի՛ր տեսնեմ, ինչի՞ քեզ վրդովում են:

Բէգը մի առ մի պատմեց գործերի դրութիւնը:

—Զարմանում եմ, ասաց փաշան, այդպիսի բան չեմ կարծում, որ պատահի: Այս նոր օրէնքները սատանան էլ չէ հասկանում թէ ի՞նչ հնարքներ են: Բայց դու անհոգ կաց, ես այս բոլորին կը կանչեմ զադիին և կը հրամայեմ, որ զոնէ չորս, հինգ օր յետաձգէ մինչև Կ. Պօլսից տեղեկութիւն դալը:

—Ինչպէս որ կամենում էք, փաշայ էֆէնդի՛: Իմ տունս աւելի

լաւ է կրակ ընկնի ու այրելի, քան թէ զաղիով ու զասիմով զրի առնւի:

—Գիտե՛մ, գիտե՛մ ինչպէս վշտանում է սիրտդ, բայց անհոգ կաց, այսօր Լեւթ մի բան կ'անեմ:

—Յառաջ եմ, տէ՛ր իմ, ասաց ու դուրս եկաւ բէգը:

Մուլթասարի՛ջը նոյն օրը կանչեց իւր մօտ իրաւարար ժողովի ատենապետին ու նախագահին (ղադուսն): Երկու ժամ խօսակցութիւնից յետոյ, չը կարողացաւ նրանց համոզել ու ետ կանգնացնել մտադրութիւններէր: Աղին կակաղում էր, բայց Բէհրէմը զիմադրեց ամեն կերպով:

—Ձերդ պաշտօնաւիպըութիւն, ասում էր Բէհրէմը. զիտէ՞ք այժմ օրէնքների խտութիւնը, մենք միայն նրանց կատարելու կոչւած ենք և ոչ թէ կամայականութեամբ ուղածներիս պէս շրջելու:

—Կամայականութեան ոչինչ չը կայ, կարող էք այդ ցուցակադրութիւնը մի տասն օր յետոյ կատարել և ոչ այսօր:

—Դրանով միջոց կը տանք պատասխանատուին թագցնելու իւր կայքը և տեղիք կը տանք պահանջատիրոջը մեր ապօրինի վարմունքի դէմ բողոքելու բարձր ատեաններում: Բացի այս, եթէ պատասխանատուն ծածկէ իւր ինչքը, կառավարութեան եկամուտին էլ վրնաս կը հասնի:

—Դրանցից և ոչ մէկը կը պատահի, դրանք կարծիքներ են միայն:

—Եթէ պատահի, մենք ենք պատասխանատուն:

—Այդ պատասխանատուութիւնները ես յանձն եմ առնում, միայն դուք խոստացէք յետաձգելու գործը: Գիտէք, հասարակ մարդու հետ գործ չ'ունինք: Ողջ պետութեան յայտնի մարդ է, և դրան ձեռք տալը վտանգաւոր է:

—Օրէնքի առաջ բոլորը հաւասար են, տէ՛ր իմ, ասաց Բէհրէմը. յայտնի մարդ լինելով, չէ կարելի ուրիշի իրաւունքները իւրացնել:

—Այդ իրաւացի է, բայց բացառութիւններ կը լինին այսպիսի դէպքերում:

—Բացառութիւն չը կայ օրէնքների մէջ:

—Այս դէպքում, այս նահանգում, մի այդպիսի մարդու համար

Թող լինի: Գիտե՞ք, որքան ծանր է մի պատուաւոր վաճառականի կայքը. ցուցակագրելը: Բացի այս, այդ ի՞նչ օրէնքի վերայ հիմնած և ի՞նչ փաստերով էք սկսում ցուցակագրել՝ ինձ յայտնեցէ՛ք:

— Տրւած խնդիրքի համաձայն, ասաց Բէհրէմը:

— Գուցէ անհիմն է պահանջը. ի՞նչպէս կարելի է խնդիրքի համաձայն գործ սկսել: Դուք ցոյց տւէք օրէնքը, որի համաձայն իրաւունք ունիք գործադրել խնդիրքը: Ձեր բռնելիք գործի համար՝ ո՞վ է պատասխանատու:

— Պահանջատէրը:

— Եթէ բէգն արդարանայ, պատուոյ դատը ո՞ւմ դէմ պիտի բանայ:

— Պահանջատիրոջ:

— Պահանջատէրը արդէն պատիւ չ'ունէ, ի՞նչ կորուստ պիտի ունենայ: Բայց բէգը վարչութեան դէմ, եւրոպական մամուլի մէջ, ի՞նչ խաչտառակ յօդւածներ պիտի չը գրէ և մեզ անպատէ: Բ.. Դրան առաջ ես եմ պատասխանատու, ես եմ զազայի տէրը, ինձ է յանձնւած վերատեսչութիւնը բոլոր ատեանների, ես չեմ կարող Թոյլ տալ, որ դուք այդպիսի մի պատկառելի հպատակի գոյքը գրէք:

— Դուք այդ պատասխանատուութիւնը դրէք մեզ վերայ, ասաց Բէհրէմը, մենք էլ օրէնքների յօդւածները ցոյց կը տանք:

— Ո՛չ, ո՛չ, ասաց բարկութեամբ Էմին փաշան. ես պատասխանատուութիւն, ամեն բան յանձն առած՝ հրամայում եմ ձեզ յետաձգել գործը: Վաղը Վարչութեան Ժողովի մէջ (Մեջլիսի Խորէ) ձեր Ժողովականների հետ կը կազմենք խառն Ժողով, որտեղ դուք խընդիրքը և իրերի դրութիւնը կը ներկայացնէք: Ձեր մասնաւոր զեկուցումը կամ կը հաստատենք և դուք կը վարէք ձեր գիտեցածի նըման և կամ նոր սնօրինութիւն կը լինի:

Բէհրէմ բէգը կատաղութիւնից կապտեց: Ղադին էլ օրէնքների անունը մոռացաւ և զողողալով ասաց.

— Շատ բարի, տէ՛ր իմ, առաւօտը կը կատարենք ձեր ցանկութեան համաձայն. և դուրս եկաւ՝ Բէհրէմն էլ ետևից:

Հետեւեալ օրը զազայի Վարչական Ժողովում կայացաւ խառն Ժողով և բաւական տաք վիճաբանութիւններից յետոյ, մեծամասն-

նութեան ձայնով որոշեց, որ երեք օրից կատարելի Յովակիմ բեգի ընչից ցուցակագրութիւնը, փաշայի, հայոց առաջնորդի և ներկայացուցիչների ցանկութեան հակառակ:

Թէև այս վճիռը գաղանի էր, բայց քաղաքում իրար ականջի խօսում էին այս նիւթի վերայ: Հազիւ կժան թուրքերի կամքով մի այսպիսի վճիռ կայացաւ, որոնք իրար մէջ խօսում էին.

—Տեսնո՞ւմ էիք «գեափուրին», ողջ քաղաքը տիրել էր, որտեղ որ լաւ խան և խանութ, փուռ ու բաղնիք, տուն ու գործատուն կար՝ տիրել էր: Նահանգի ամենանշանաւոր ազարակներն, այգիներն, անտառներն ու գիւղերը սեպհականել էր: Մեր նախարարներն էլ նշաններ չը մնաց, որ վզիցը չը կախեցին, քիչ էր մնում, որ մեր զլխին փաշայ էլ շինէին:

Յովակիմ բեգը առաւօտը վաղ վերկացաւ և ծառային ուղարկեց հեռագրատուն: Նստեց, գրեց կտակը, ծալեց, կնքեց և գրեց սնդուկն ու փակեց: Բերաւ ատրճանակը, մաքուր սրբեց, լցրեց, գնդակը ամուր սեղմելուց յետոյ՝ պատրոնը ծծանի վերայ անցկացրեց ու գրեց բարձի տակը: Կանչեց իւր մօտ եղբօր որդիներին, գրկեց, համբուրեց և դուրս ճամբեց: Մկրըն եկաւ իմացրեց, թէ քարտուղարը պատրաստ սպասում էր զադիի և Բէհրէմի գալուն: Ալին էլ դատարկ վերադարձաւ:

Ժողովի վճռած օրը և ժամը հասել էր. ամեն ըոպէ սպասում էին զասէմի տուն մտնելուն: Բէգը մի քանի անգամ ման եկաւ սենեակում և անդադար լուսամուտից փողոցների անցն ու դարձը դիտում էր: Մի քիչ յետոյ նախաճաշիկն ուզեց և հանդարտ սրտով կերաւ խորովածն ու մի շիշ կարմիր գինին վերան խմեց:

Հրամայեց, որ դռները կողպեն և ոչ ոքի չ'ընդունեն մինչև զադիի գալը: Վերջին անգամ աչքի անցկացրեց անշարժ կայքերի ցուցակը և մրմնջաց. —Միայն երկու հարիւր քառասուն հազար լիրայի միւլք տասնեւմէկ քաղաքներում ու զազաններում: Տարեկան տասնեւ վեց հազար լիրայ զուտ եկամուտ: Դօկումէնտներն էլ պատրաստ են իմ և եղբօրս անունով հաստատուած: Յայտնի է բոլորի էլ զնւած տարին, ծախողներն և գնողներն:

Այս խօսելով մի անդուկի մէջ տեղաւորեց տոմարն ու տոպրակով դօկումէնտները: Դրանից յետոյ աչքի անցկացրեց շարժական կայքերի և տան կարասիների տոմարը, որը դրեց նրանց մօտ: Լուսամուտից դուրս դիտելուց յետոյ, եկաւ նստեց բազմոցի վերայ և ծխախոտի չիբուխն ուզեց: Մտախոհ և լուռ ֆափաացնում էր չիբուխը և ծուխը բարձրացնում սենեակի մէջ: Այս միջոցին դուռը երկու անգամ իրար ետևից սաստիկ խփեցին: Բէզը դուրս արեց ծառաներին և ձեռքն առաւ ատրճանակը: Լուսամուտի առաջը կանգնած՝ ատրճանակի ոտքը վերցրած՝ սպասում էր բերելիք լուրին:

— Հեռագի՛ր, ասաց հեալով Ալին ու ներս մտաւ տիրոջ մօտ:

— Գնա՛ ու շուտով ներս բեր, ասաց բէզը և զորւեց բազմոցի վերայ: Ատրճանակը դրեց կրկին բարձի տակը: Յրւիչը հեռագրի բովանդակութեան հետ ծանօթ լինելով, ցանկանում էր անձամբ ներկայացնել, և վեր բարձրացաւ: Բէզը դորա ազատ և ուրախ ձևերից քաջալերւած, հանդարտեց, ճղեց պատետը և կարդաց հետևեալը.

«Մելիք-Ղարազեօղեանին.

«Մութասարիֆին հրամայւած է անմիջապէս մեզ վերաբերեալ գործերը զադարեցնել և Կ. Պօլսից զալիք հրամաններին սպասել:

Բէզլար»:

Յովակիմ բէզը զրպանից մի ոսկի դրամ հանեց, տւեց ցրտիչին և հրամայեց անմիջապէս ձին պատրաստել:

ԼԳ.

ԱՆՅԱԶՈՂ ՎՃԻՌՆԵՐ

Կ. Պօլսի արդարութեան նախարարութեան ղռնից հետևեալ հրամանը ստացաւ Կարինի իրաւարար ժողովը.

«Արդարութեան նախարարութեան տրւած մի աղերսանքի բովանդակութեան քննութիւնը (սոյն 128... [Թ. քեանունի սանի 12-ից]) հրամայւած էր մեր օրէնսդրական ժողովի քննութեանը: Խնդրատուն՝ Բէզլար բէզ Մելիք-Ղարազեօղեան յայտնում է, որ Կարինի իրաւարար ժողովը հակառակ օրէնքների տրամադրութեանը, իւր իրաւունքներից դուրս, քառասուն և երկու տարի անցած և երբէք չը բողոքւած ժառանգական գործը, երկու եղբայրների և հօրեղբօրոք՝

դու մէջ քննութեան է ձեռնարկել: Խնդրատուն ներկայացնում է զրաւոր ապացոյցներ, որոնք հաստատում են խնդիրքի բովանդակութիւնը և այս մասին խնդրում է հրամանագրել Կարինի իրաւարար ժողովին՝ անհետեանք թողնել այդ դատը և, օրէնքների ցուցման համաձայն, նախ ստանալ Օղոստափառ Սուլթանի ողորմած առանձնական իրաւունքի հրովարտակը, որով կարելի է միայն սկսել քառասուն տարւայ հնացած դատերը: Ժողովս քննելով գործը, արդարացի գտաւ Մելիք-Ղարաղեօգեանցի խնդիրը և պահանջը, որը տեղեկացնում է Բարձ. Նախարարութեանդ՝ պատկանեալ կարգադրութիւնները հրամանագրելու: 128...թ., քեանունի սանի 13-ին.

Օրէնսդէր Ժողովի նախագահ՝ Սէլիմ:

Բարդաղար՝ Միհրան:

Այս թղթի բովանդակութեան համաձայն՝ կատարւեց վճիռը և տոմարում արձանագրւեց: Բայց որովհետեւ Պապը չը կարողացաւ ութ հարիւր քառասուն հազար ոսկու դատական ծախքը երեք հազար երեք հարիւր վաթսուն ոսկու վճարել, Յովակիմ բէգը չը ցանկացաւ այդքան փող զուր տեղը կորցնել, վճռադիրը ոչ մէկ կողմին էլ չը տրւեց:

Տէր-Կարապետը չը յուսահատւեց: Նա վաղուց զիտէր, որ դործը կարող էր և այս ելքն ունենալ և սորա առաջն առնելու համար վաղուց իւր պատրաստութիւնը տեսած էր: Հարկաւոր էր միայն սպասել մի ամիս էլ ու ստանալ Խալիֆայի հրովարտակը: Այժմ նա միայն մի մտածմունքով էր զբաղւած, որից կախում ունէին ապագայի բոլոր գործերը: Զատիկի ստորագրութեան իսկութիւնը հաստատելուց յետոյ, ինքն իւր բոլոր նպատակներին հասած էր համարում:

Այս գործը Կ. Պօլսում վճռաջինջ ատենում հաստատել տալը Դը Բուան երաշխաւորած էր, բայց հարկաւոր էր նախ աշխատել վճռաքննիչ ժողովում հաստատել տալ: Վիլայէթի վճռաքննիչ ժողովի նախագահը՝ Միհրատ էֆէնդին մի նշանաւոր մարդ էր: Յրանսիական ֆակուլտետում իւր իրաւագիտական ուսմունքը աւարտած և զանազան պաշտօններ վարելուց յետոյ, ժամանակաւորապէս նշանակւած էր այս պաշտօնում, մինչև նահանգի դատարանները վերանորոգելն և Կ. Պօլսում արժանաւոր տեղ բացւելը: Սորան, երեք.

Հարիւր ոսկիանոց դործի մէջ, երեք Հարիւր ոսկով չէր կարելի կաշառել: Պակասով զժւար թէ ընդունէր, մեծ գումարն էլ կարող էր լուսաւորեալ երկրի սանին մեծ կասկածների տակ գցել: Սորան որսալը սարսափելի կերպով վտանգաւոր էր:

Հնարք չը կար, անպատճառ. Դը Բուան պիտի կարգի տակ զներայս գործը: Տէր-Պարապետի ինքնասիրութիւնը սոսկաւմէր իրան, որքան որ կարելի էր, Դը Բուայից գործերը թեթեւացնել. բայց Միհրատ էֆէնդուն, առանց նորա օգնութեանն ու միջամտութեանը, չէր վարող զրաւել: Ճարահատեալ՝ դիմեց մեծաւորին, խնդրելով, որ մի բարձր պաշտօն խոստանալով հրապուրեն Միհրատին և կամ այդպիսի մի պաշտօնի համար մի մեծ գումար պահանջեն, որպէս զի անճարացած, դիմէ իրանց օգնութեան:

Դը Բուան ներքին գործերի նախարարի զրասնեակի մի բարձր պաշտօնականի ձեռքով, որ Միհրատի շատ մտերիմն էր, մինչը շանաւոր տեղ առաջարկեց մայրաքաղաքում: Գրասնեակի պաշտօնականը խոստանում էր Միհրատին, նախարարների ժողովի ժամանակը, միմիայն նորան ամենաարժանաւոր ներկայացնել այդ պաշտօնի և յաջողեցնել: «Մինչև անգամ, զրում էր Դը Բուայի բարեկամը, խօսեցայ եպարքոսին ու արդարութեան նախարարին այս մասին և նոքա ինձ հետ համաձայնեցան և առաջիկայ ժողովում հարցը բարձրանալիս՝ անպատճառ զլուխ կը գալ ցանկութիւնս և ես ուրախ կը լինեմ բարեկամիս ամենայն ժամանակ մայրաքաղաքում և մօտս ունենալով: Այս մասին կամքդ իմանալու համար՝ հարկ համարեցի սոյն երկտողովս յայտնել քեզ իրերի դրութիւնը և սպասել պատասխանիդ: Գիտեմ, որ չէք մերժիլ իմ առաջարկութիւնը»:

Նամակի վերջը աւելացնում է. «Ժամանակով մի այլազ ունէինք Անտօն անունով, որը հօրս շատ երկար տարիներ ծառայել էր: Փոքր ժամանակս ես էլ տեսայ նորան: Մեր տանը մեռաւ և հայրս քրիստոնեայ հոգևորականներ կանչեց և փառաւոր կերպով թաղել աւեց: Դորա որդին՝ Զատիկը այդտեղ մի ինչ որ հարուստ վաճառականի հետ դատ է ունեցել չորս կամ հինգ հարիւր ոսկիի: Մի անգամ որ այդ տանը տէր ենք համարել, պէտք է և պարտաւորութիւն է օգնել մեր շքի տակ մեծացրածներին: Ուստի, խնդրում եմ, եթէ կարելի է, այդ թշառների արտասունքը սրբէք և չը

թողնէք, որ զօրեղները տկարներին ոտնակոխ տան, որով ինձ պարտաւորած կը լինէք: Դորանով յոյս ունեմ, որ հանգուցեալ հօրս յաւիտենականութեան մէջ ուրախացրած կը լինիմ: Յուսով եմ, որ չեք մերժիլ իմ այս խնդիրքը:»

Այս նամակը Միհրատ էֆէնդին զրեց անել զրութեան մէջ: Նամակագրողի վերայ մեծ յոյս ունէր և բովանդակութեան ճշմարտութեան վերայ բնաւ չէր կարող կասկածել: Նա այնքան փորձառու չէր և խորամանկութիւնները գուշակելու հմտութիւն չ'ունէր:

Միհրատ էֆէնդին Զատիկի այս գործը մանրամասն քննում էր և իրերի ճշմարիտ բացայայտութեամբը ուզում էր զարմացնել մեծաւորներին: Նա համոզւած էր, որ վճիռը ինչ ելք որ ունենար, ընկերը խնայելու չէր իւր ջանքը այդ խոտոացած պաշտօնի համար: Բայց ինքը ցանկանում էր փոխադարձաբար անպատճառ մի գործով օգնել: Դորա համար միտքը զրեց ամեն հնարք գործ զնել իսկութեան և արդարութեան հետ ծանօթանալու և եթէ իրաւացի զանի Զատիկի պահանջը, շուտով կատարէ ընկերոջ խնդիրքը: Այս բովանդակութեամբ մի նամակ էլ զրեց իւր ընկերոջը:

Նրկորդ նամակն ստացաւ Միհրատ էֆէնդին իւր Կ. Պօլսեցի բարեկամից, որտեղ նախկին խնդիրքը կրկնելուց ջոկ, խնդրում էր իրանից տեղեկութիւններ տալ իւր անկեղծ բարեկամ տէր-Վարապետից, որի հետ ժամանակին փոքր հասակում իբր թէ դասակից են եղել և Ֆրանսերէն սովորել:

Միհրատ էֆէնդին բնազդմամբ չէր սիրում և ոչ մէկ կրօնի հոգեւորականներին: Պրանսիացում եղած ժամանակ պարբերական հրատարակութիւններն և մանաւանդ ժեզուիտների դէմ հրատարակւած զրութիւնները կարգալով՝ աւելի խոր արմատացաւ իւր սրտումը այդ ատելութիւնը: Նա իժի խայթւածքից այնքան չէր զգուշանում, որքան պաշտպանւում էր ժեզուիտներից: Սոցա պատճառով սարսափում էր և բոլոր կաթոլիկ հոգեւորականներից: Այս իւր հակիրութեան հակառակ՝ ընկերը իրան սոխպում էր զիջանելու, և զնալով տէր-Վարապետի ոռքն, մտերմաբար կացութիւնը տեղեկանալով՝ իրան հաղորդելու:

Մտածմունքների մէջ խորասուզւում և տատանւում էր և չէր կարողանում մի հանգստացնող որոշման հասնել: Նա ուզում էր,

նախ իւր ընկերի ցանկութիւնը կատարել, այնպիսի ընկերի, որը առանց ակնկալութեան աշխատել էր, աշխատում էր իւր շուտօրինութիւն լաւ ապագայի հասնելուն: Հանաք բան չէր արդարութեան նախարարի գրասենեակում, մանաւանդ մայրաքաղաքում, մի առաջնակարգ աթոռ բռնելը: Դա միևնույն ատիկանի սանդուղքն էր, որտեղից կարելի էր բարձրանալ հինգ-տասը տարւայ մէջ: Այդ մի այնպիսի նախանձելի դուռ էր, որտեղից հազարաւոր անձեր ճիգ էին թափում ներս մտնելու, բայց թոյլ տուող չը կար: Այդտեղ իրան հրաւիրել տուող ընկերի համար չէր խմանում ինչպէս փոխարինութիւն անէր: Թէև ինքը կարծում էր և համոզւած էր, որ իւր հանձնարովը արժանի էր այդ կոչմանը, բայց լաւ զիտէր, որ ամեն արժանաւորները առանց միջնորդի և բարեխօսի չէին հասնում հարկ ու պատշաճ աստիճանի: Ուստի պարտաւոր էր ընկերին:

Միւս կողմից իրան տանջում էին իւր սկզբունքները ժեզուիտների դէմ և խիզճը, որը իրան յիշեցնում էր իւր ուխտերն ու երդումներն միմիայն արդարութեան պաշտպան կանգնելու համար արած: Դիտէր և միշտ զգում էր արդարադատութեան քաղցրութիւններն և կողմնապահութեան դառնութիւնները, որոնք մինչև վերջը անհանգիստ էին անում իրան և վրդովում հոգին: Նա շատ անգամ երևակայութիւններով և երազներով տեսել էր իբր սխալմունքով վճռած ու զրկած անձինքների տառապեալ ոգիներն և սոսկացել ու սարսափել էր: Այս դառն բուսկներում միշտ մտադրած էր իրաւարարութիւնից երբեք չը հեռանալ:

Երկար այս մտքերում տատանւելուց յետոյ, չը կարողացաւ փառասիրական կրքերին յաղթել, Բոսֆորի ափերի քաղցր և դիւթական հրապոյրներն ստիպեցին զիջանելու: Թուլութիւնն ու փոփոխամտութիւնը խոնարհեցրեց Միհրատ էֆէնդիին մինչև վարդապետի դուռը, որտեղ և կարգի մտաւ Զատիկի գործը:

Վարդապետը սորա վերայ ազատ շունչ առաւ և կարծում էր, որ արդէն հասել էր ցանկալի բաղձանքին և ահա արեւմտից երևեցան սև և փոթորիկաբեր ամպերը: Ութն օր առաջ թաղել էր Վարդովեան տէր-Պօղոսին, ահա լրաբեր եկաւ, թէ տէր-Անտօնը զալիւ է տէր-Պօղոսին յաջորդելու: Բնաւ չէր սպասում տէր-Վարդապետը այս յան-

կարծական յաջորդի զալուն և մտքովն չէր անցնում, թէ ինքն վաղուց հրաժարւած էր պաշտօնից ու ժամանակաւորապէս կառավարում հօտը:

Տէր-Անտօնն եկաւ իջաւ. ընդունելութիւններն, դիմաւորողներն և հրաւիրողներն անհամար էին. պատիւն ու յարգանքը պատշաճապէս կատարեցին: Անցան օրեր, բայց տէր-Վարապետը օրինաւորապէս պաշտօնը յանձնելու չէր շտապում: Աւագութեան և մեծութեան համար տէր-Անտօնն էլ խաթրին չէր դիպչում: Տէր-Վարապետն էլ ցոյց էր տալիս, որ իբր ամեն բան յանձնել էր և ձեռնանութիւնից խորշում էր: Սորան էլ այն ճանապարհով յաւիտենականութիւն ուղարկելու դժարութիւնները զգալով՝ ի՞նչ հնար գործ դնելու էր իմանում: Կ. Պօլսից էլ որոշ մի հրահանգ չը լինելով՝ շւարել, մնացել էր:

Տէր-Անտօնին էլ Կ. Պօլսից հրամայւած էր Յովակիմ բէգի կամքով շարժել, հետեւապէս ստիպեց պնդելու, որ օրինաւորապէս հաշիւները տալ և ձեռք քաշէ ազգային գործերից: Սորանից ծագեցին երկու հոգեւորականների մէջ տարաձայնութիւններ և տէր-Վարապետը ստիպւած թողեց ժամատունը և գնաց բնակւում էր Անգերենց տանը:

Տարին վերջացած լինելով՝ նոր ընտրութիւններ կատարեցին և հակառակ տէր-Վարապետի աշխատութիւններին, Անտօն վարդապետը Յովակիմ բէգի ընտրելիներն ներկայացրեց կառավարութեան ու հաստատել տւեց: Իւր Ֆերմանն էլ ստացաւ, ներկայացրեց Դուռը և սկսեց օրինաւորապէս բաղմել զազայի վարչութեան ժողովում: Բայց սուք չը վհատեցրին ո՛չ տէր-Վարապետին և ո՛չ էլ Միհրատ Էֆէնդիին:

Միհրատի Մելիտօնեանի հետ կապած սերտ բարեկամութիւնը իմացրին Յովակիմ բէգին, վերջինս էլ՝ Կ. Պօլիս Բէգլարին և Եթէմփաշային: Միհրատը իւր կարծածից կանուխ կանչւեցաւ Կ. Պօլիս. բայց ոչ երևակայած պաշտօնով. և նորա տեղն եկող Յուստ բէգը, իւր ունեցած հրահանգների համաձայն, առանց յետաձգելու, ժողովի միաձայնութեամբ տւեց հետեւեալ վճիռը. Անտօնի որդու և Յովակիմ բէգի գործի մասին.

«Յովակիմ բէգի վերաքննութեան տւած խնդիրքը Կարինի Վաճառականական ժողովի վճռի դէմ քննեց Կարինի վիլայէթի վերաքննութեան ժողովը և գտաւ հետեւեալը. — Յովակիմ բէգը իւր ստորագրու-

Թիւնը ժխտել և նորա շինծու լինելը յայտնել էր Կարինի Վաճառականական Ժողովին. բայց նոյն Ժողովը, մի վկայի ցուցման համաձայն, հաստատել էր ստորագրութիւնը: Վերաքննիչ Ժողովը հարցրեց առաջին վկայ Աքիֆին, որ իւր նախկին ցուցմունքը կրկնեց և աւելացրեց թէ՛ այդ թղթի վերայ Ամիրխանեանի ստորագրելը չէ յիշում, թէ՛ չէր մտաբերում և Հասան էֆէնդին այն օրը Մելիք-Ղարազեօղեանների գրասենեակը գալը: Իւր կնիքը քննելիս՝ Աքիֆը աւելացրեց, որ ստորագրութեան վերայ գտնուած կնիքը իւրը չէ, նախկին Ժողովում չեն տւել իրան քննելու իւր կնիքը և այժմ դորա կեղծած լինելը պնդում է: Հասան էֆէնդին ուրացաւ և նոյնպէս իւր կնիքի կեղծւիլը յայտնեց: Յակոբ Ամիրխանեանը ցոյց տւեց, որ ինքը մի այդպիսի թղթի վերայ ստորագրութիւն դնելը չէ յիշում և թէ ինքը վարժ դրագէտ չը լինելով՝ չի կարողանում իւր գիրը զանազանել: Հայոց ուսումնարանի երկու ուսուցիչները, որ էկսպերտ էին կանչւած, ցոյց տւին որ Մելիք-Ղարազեօղեանցի և Ամիրխանեանցի ստորագրութիւններն կեղծւած են. կնիք փորոզ մօլլա Դուրսուն Մէհմէդ օղլին ցոյց տւեց Աքիֆի և Հասանի կնիքների կեղծւած քները: Ժողովը կարդաց բնակութիւնների կողմից տրւած հանրագրական վկայութիւններն և հայ-կաթոլիկների առաջնորդ Անտօն վարդապետի տւած վկայութիւնը, որոնք միաբերան վկայում էին Յովակիմ բէգի արդարադատ, անկեղծ, ճշմարտասէր և բարեսիրտ լինելը: Ժողովը մանրամասն բոլոր գործերը քննելուց յետոյ, ցուցմունքների համաձայն վճռեց. — Մերժել Զատիկ Անտօնի որդու դատը, Յովակիմ բէգին արդարացնել և դատաստանական բոլոր ծախքերը առնել Անտօնի որդուց: Վճիռի մի օրինակը ուղարկել Կարինի Քրէական Ժողովը՝ յանցաւորի գործի քննութիւնը շարունակելու և օրինաւորապէս պատժելու համար: 28 Քեանամի սանի 128... թ.

Նախագահ Ժողովի՝ Յուստ,

Անդամներ՝ $\left\{ \begin{array}{l} \text{Հիւսէին,} \\ \text{Ալլահվերդի,} \\ \text{Ղանաուզեան,} \end{array} \right.$

8. 4.

Քարտուղար՝ Ֆերիադ:

ԼԴ.

Յ Ա Ղ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Տէր-Կարապետը մի կատաղի նամակ էր ստացել Դը Բուաից և շանթահարել: Ոչ քուն ունէր և ոչ հանգիստ, զիշեր ցերեկ մտած-մունքների մէջ խորասուզւած էր: Միշտ առանձնանում էր մի սե-նեակում ու ժամերով դուրս չէր գալիս: Տարիների ընթացքում խորհած ու շինւած, կարգի ու սարքի դրած թակարդից որսը փախել էր: Սրտի խորքերից մւնչում էր ձագերը կոնցրած վագրի նման: Հառաչում էր, յիսուն տարւայ դառն քրտինքով և հազարա-ւոր ոսկիներով շինած ու մի զիշերում մոխիր դարձած քարւանսա-բայի տիրոջ պէս:

Բայց վարդապետը չըլցուահատւեց, և երբէք քաջասրտութիւնը չը կորցրեց: Ընդհակառակը՝ աւելի եռանդով և մեծ աշխոյժով ան-ընդհատ իւր զործը շարունակում էր և նպատակին հասնելու հա-մար նոր նոր միջոցներ էր խորհում: Նա Միհրատի յանկարծակի փոխիլը բազդի խաղ կամ անյաջող դէպք համարելով, զործի ա-ռաջ մղելուց չը կասեցաւ:

Նա ասում էր. քանի որ մէկը Կ. Պօլսում և միւսը այստեղ դէպքերն այնտեղից այստեղ և այստեղից այնտեղ իրար հաղորդում են, դեռ շատ կորուստների կը հանդիպենք և մեծ արգելքներ կը կտրեն մեր ճանապարհները: Նորան վերջացնելով, մեծ օգուտ հազիւ թէ ունենանք. սա է փնասակարը: Սա եթէ չը լինի, նա ճարահատեալ այստեղ պիտի լինի և մենակ պիտի խոնարհի, գլորի, դայ, ընկնի ոտ-քերիս տակը: Սորա դատաստանը շուտափոյթ տեսնելու է:

Իրիկուն էր, ճրագները վառելու մօտ: Պօստը ստացւել էր: Վարդապետը «Մէճմուլայի-Հաւադիս» լրագիրն էր աչքի անցնում: Հետեւեալ լուրը երկու անգամ կարդաց ու ձեռքից վայր դրեց թերթը:

«Աբբաստիայէն գրում են Պատրիարքարան, թէ Կովկասից դաղթած չերքէզները, որոնց քաղաքի շրջակայ զիւղերում են բնա-կեցրած, ամեն տեսակ չարագործութիւններ անում ու անպատիժ են մնում: Պատմում են, որ շատ արիւնառւշտ ժողովուրդ են և ի-րանց ոճրագործութիւնների հետքը միշտ անյայտ է մնում կառա-

վարութեան աչքերից: Անցեալներն մի երեկոյ քաղաքից անյայտացաւ մի հարուստ վաճառական, որի դին տասն և հինգ օր յետոյ մի ձորում գտնուեցաւ: Մի ուրիշը, որ ապառիկ չէ տւել մի ուրիշ չէրքէզի, կորցրեց միակ զաւակը մօտակայ գիւղից տուն վերադառնալիս:

— Թշուառական չէրքէզները, մրմնջաց վարդապետը, կարծես միայն այդպիսի գործեր կատարելու համար ստեղծւած լինին: Տասն օրւայ ճանապարհ են գնում մի ձի կամ երկու կով յափշտակելու համար: Տասն ոչխարի համար չորս հովիւ են սպանում, և տասը ճանապարհորդ են կորստում մէկի զրպանից մի ոսկի գտնելու յուսով: Կարծես կառավարութիւնը ժողովրդին պատուհասելու համար ընդունեց այս գաղթականներին և սոցա գտնւած նահանգներում առանց ոճրագործութեան օր չի անցնում: Մինչև այժմ գաւառներում կամ քաղաքներում եղած չարագործութիւնների համար, յայտնի աւագակներին բանտարկում, չարչարում, նեղացնում էին. բայց այժմ թէև նոքա կատարում են աւելի շատ և աւելի մեծ յանցանքներ, բայց դոքա էլ բարւում են չէրքէզների վերայ և կառավարութիւնը առաջւայ պէս չէ կարողանում նրանց ձնել: Չէրքէզներն լաւ ասպարէզ բացին քաջերին. — Գօռ. Եղիկն ու Գէօզչեցի Յակօն առանց մի կաթիլ արիւն թափելու, ազատ համարձակ սահմանի մօտ քրդերի ու թարաքամաների հազարաւոր ոչխարները քշում տանում են ռուսի հողը ու իրանց ազգականների մէջ բաժանում: Կարծեմ թէ դեռ երկար ժամանակ չէրքէզների վերայ պիտի խօսուի ամբողջ տէրութեան մէջ, ամեն յանցանք նրանց վերայ բարդւի, մինչև որ կառավարութիւնը մի միջոց ձեռք առնէ դրանց զսպելու:

— Բայց շատ ճարտար են չարագործները, ժպտան երեսին աւելացրեց տէր-Վարապետը. մի սատակած ձի նստած, մտրակը ձեռքին՝ կայծակի արագութեամբ ցանկութիւնները կատարում և աներևոյթանում են: Ամենքն էլ միատեսակ են հագնւում, միատեսակ ձի նստում, միևնոյն տեսակ զէնքերով ու ձևերով: Ամենքի էլ փափախը մինչև աչքերն է իջած և նորա երկար կախ կախ մազերով դէմքերը կիսով չափ ծածկած: Ամենքն էլ սև մազերով ու մորուսով, ամենքն էլ երկար ոչխարի մորթից մուշակները հագին, սև այծի մորթից կարւած մասերը ոտքերը, ձիու դաւակին կպած՝ սլանում են պետութեան մի նա-

Հանգից միւսը՝ իրանց պարէնը որսալու։ Ժողովուրդը, կարծես, միմիայն կողոպտելու համար է ստեղծւած և ուրիշի աշխատութեան արդիւնքը իւր թրի զօրով վայելելու։ Այլ ու Գուստ փաշաները, մեր երեւիլի դիպլոմատները, սոցանից լաւ միջոց չէին կարող գտնել քրիստոնեայ աղգաբնակութիւնները հալածելու, ճնշելու։ Սոքա քրդերից լաւ դեր են խաղում, պետութեան ոչ մահմէդական տարրը չորացնում։ Թէև մահմէդականներին էլ չեն խնայում, բայց մեծ հեռատեսութիւն է սոցա պետութեան ամեն անկիւնը ցրել թէ Եւրոպայում, թէ Ասիայում և թէ Աֆրիկայում։ Սոքա հրաշալի զէնքեր են գործ ածողի ձեռքում։

Այս մտածմունքները շատ հեռու չը տարին վարդապետին իւր նպատակից. և ողջ գիշերը իւր ծրագիրը պատրաստելուց յետոյ, առաւօտ վաղ վեր կացաւ, պատարագն ասելուց յետոյ, մենակ ձի նստեց, գնաց գեղ։ Երեք օր տեւեց այս ճանապարհորդութիւնը և մարդ չ'իմացաւ նորա ուր գնալը։ Շատ կարծիքներ եղան այս բացակայութեան վերայ, բայց ոչ ոքի մտքից չ'անցաւ ճշմարտութիւնը։

Վարդապետի մեկնելու լուրը ստանալուն պէս, բէգը Մկրին ետեւից ուղարկեց լրտեսելու։ Մկրը շատ հեռուից ամեն տեսակ զգուշութիւններով լեռների զազաթներից հետևում էր վարդապետին։ Անտառում կորցրեց հետքը. երկու օր շարունակ փնտռելուց և ամեն կերպ հարց ու փորձ անելուց յետոյ, վերադարձին պատահեց վարդապետին։

Ութն օր անցել էր այդ օրից և դեռ այդ ճանապարհորդութիւնը շատ մութեր յուզում էին։ Երիկուն էր և ժամերը եկեղեցուց դուրս էր եկել։ Բաղարի խանութատները կողպում էին իրանց խանութների փեղկերը ու տուն դառնում։ Մութը չէր կոխած և անց ու դարձը սաստկացել էր։ Յովակիմ բէգը իւր բաղնիսի դրան առաջը նստած՝ ծխում էր իւր չիբուխը և խօսում բաղնիսի նոբողութիւնների մասին ուստայ Վարդեանի հետ։ Բաղնիսպանն էլ եկել թախանձում էր, որ ներս հրամայէ ու լողանայ։ Այս միջոցին մի կատաղի չէրքէզ ձիաւոր եկաւ, ատրճանակը դատարկեց, բէգին կուրծքիցը խփեց, վար զցեց ու սրննիթաց ձին քշեց աներևոյթացաւ։

— Զերքէզ Հասանն էր, գուռայ Վարդեանը։

— Բռնեցէ՛ք, զուացին անցորդները։

Բաղնիսպանը խփոյն գրկեց բէգին, որն անմիջապէս հոգին աւանդեց:

Ժողովուրդը խռնեց բաղնիքի դուռը, անէծք և նախատինքներ թափւեցան չարագործի և վատ վարչութեան վերայ: Ոստիկանութիւնը եկաւ և ձիաւորներ դուրս հանեց չարագործի ետեւից:

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԶԱՐ ՄԱՐԴԻԿ ԶԱՐ ԶԵՌՔԵՐՈՎ ԵՆ ԳՈՐԻՈՒՍ

ԼԵ.

Ն Ո Ր Հ Ո Վ Ի Ի

Տէր-Անտօն վարդապետ Փունջը մի բարձրահասակ, վայելչակազմ, շագանակագոյն դանդուր մազերով ու մօրուքով, խոշոր աչքերով, վարդագոյն ու վառվռուն աչտերով, յունական քթով, վայելուչ ձեւերով մի անձն էր: Արտաքին երևոյթը, շէնքը, շնորհքը, մաքուր ու կոկ հագուստն ու կապուստը, նիստն ու կացը, խօսքն ու զրոյցը բոլորի համակրութիւնն էր վաստակում: Ժողովուրդը սիրով ու յարգանքով հետը վարւում էր և ամեն տեղ ուրախ և ժպտալի երեսներէ էր հանդիպում: Զերմ Կարապետականներն մի քիչ հետը սառն էին վարւում, բայց տէր-Կարապետը նրանց էլ ուղղեց:

Երկու վարդապետներին ժողովրդի աւագանին կարգով հրաւերներ սարքեց, մէկին «բարի եկար», միւսին «գնա՛ս բարով» մաղթելու և ամեն տեղ շքեղ և արժանաւոր ընդունելութիւններ եղան: Ամեն մի տուն գնալիս նորեկին առաջնորդում էր տէր-Կարապետը և ընտանիքի զրութիւնը ճանապարհին համառօտապէս նկարագրելուց յետոյ, տան մէջ անդամներից ամեն մէկին անունովը ներկայացնում էր:

— Գիտես, վարդապետ, ասում էր ներկայացնելիս, Աննա խա-

նուժի պէս Կարինումը փլաւ եփող չը կայ. այս աւան դուռը բաց է, երբ որ ցանկանաս իմացրու, թո՛ղ պատրաստեն, յետոյ առանց քաշ-ւելու արի՛ և կե՛ր:

Կամ թէ՛

— Ազնէս խանումի նման խաշ պատրաստող կեանքումն տեսած չեմ, այնպէս մաքուր է խտակում կովի ոտներն ու փորը և այնքան համեղ է լինում ծ ու է ն ը, որ որքան ուտես, այնքան ախորժակդ բացւում է:

— Իսկուհի դուդուն (𐎧𐎶𐎵𐎹) այնպէս ազնիւ բումբար է պատրաստում, որ համնլն ու հոտովը մարդ կշտանում է: Նւ այսպէս շարունակում էր ամեն տան տիկինը ներկայացնելիս:

Այս հրաւերներում տէր-Կարապետը նկատեց, որ Փունջը շատ է սիրում խմիչքներ և անչափ խմելով շատանգամ իրան կորցնում էլ է: Հետեւեց և տեսաւ, որ երեկոյեան ժամերից յետոյ՝ մենակ կամ ընկերով դռները փակում ու կոնծում է: Գինեվաճառից տեղեկացաւ, որ մատիքի բենլիդը (Ճէկբոլլու Վեբո) երկու օրը մի անգամ լցւում է: Փունջի գիշերապ ընկերներին էլ շատ չէր հաւանում, վստահելի մարդիկ էլ չէին երևում և թէ ամեն գիշեր մի մարդուց աւելի ներս չէր ընդունում: Գիտէր տէր-Կարապետը, թէ այդ հարբեցողութիւնները ի՞նչով էին վերջանում:

Պապին կանչեց և ապապրեց, որ մի լաւ հարկինք պատրաստէ. քիչ ու իւր գիտցած անձնաւորութիւններին միայն հրաւիրէ: Որոշեալ ժամանակին հրաւիրեալները ժողովեցին: Տունը լուսաւորւած էր, ամեն կողմը ճոխ զարդարւած սեղանը պատրաստ: Դահլիճի օճախից սազը կախւած էր, տակը կաւէ շանախում սխտորն ու քացախը լցրած: Միւս սենեակի օճախի առաջ պտուացնում էին մեծ շամփուրը, որի վրայի խորովածի կարմրած մսերից անցնում էին փայտէ բարակ ձողեր, կտրատում ու տաք տաք ներս բերում:

— Վա՛րդապետ, ասաց տէր-Կարապետը սեղանին մօտենալով, այստեղ մենք ու մերոնք ենք, պէտք է մի լաւ քէֆ արած: Հազիւ ուզածիս նման մի հրաւերի պատահեցինք: Դէ՛հ, Պա՛պ, ասա՛ որ ջուր բերեն լացւենք:

Ձեռքի ջուրը բերին: Այս միջոցին ներս մտաւ տան տիկինը: Սա մի երեսնամեայ չինարի բօջով, միջակ հաստութեամբ, երկայ-

նապիղ, բոլորերես մի կին էր: Կարմիր եաղմով փաթաթել էր զլու-
խըն ու կզակը: Լայն ճակատը, խոշոր աչքերը, սև ունքերը, վար-
դագոյն այտերը, արծւէ ուռնգը, սպիտակ մորթը միայն հայոց աշ-
խարհի հայ տիկնոջն էր յատուկ: Ամօթխածութիւնը և բերկրառիթ-
ժպիտը նահապետական էր: Կապոյտ մահուդ ջիւբքէն, ալ չուխա
գոգնոցը և վարդագոյն թաւիշէ կրծկալը ամենայարմար ձևերով
ծածկում էր իրանը: Առաջ եկաւ, նախ մօտեցաւ տէր-Վարապետի ա-
ջըն առաւ, յետոյ տէր-Անտօնինը և մնացեալներին բարևեց:

— Անտօն վարդապետ, ասաց տէր-Վարապետը, ուտես Շողակաթ
խանութի եփած լոխումը, բիշին և ուրիշ խմորեղէնները: Խօսքով չէ
կարելի պատմել. հիմի կ'ուտենք և համը կը տեսնես:

— Վա՛րդապետ, դարձաւ Շողակաթը, ամեն տեղ ինձ պիտի
խալտառակէ՞ք, ասաց քաղցր ձայնով, ի՞նչ մեծ բան է խմորեղէն
եփելը, որ ամեն տեղ այդ խօսքը բաց էք անում: Գիւղացու աղ-
ջիկ եմ, իմ եփածս խմորեղէն ու եղեղէն պիտի լինի: Աւրիշ ի՞նչ
գիտեմ:

— Հրամեցէ՛ք, ասաց Պապը, լանգարով խորովածը ներս բե-
րելով:

Բոլորը ժողովեցան խոնջի շուրջը, բարձերը դրին ու նստեցին:
Տէր-Վարապետն օրհնեց սեղանը և սկսեցին մաստիքի զաւաթները
ձեռքերում օրհնել ու կոնծել: Տէր-Վարապետը երկրորդ և երրորդ
անգամ լցրեց արաղով Փունջի զաւաթը, որ առանց երկար խնդիրք-
ների դատարկում էր: Շուտով կաւէ զաւերով ընտիր զինները բե-
րին սեղանի վերայ դրին: Շատերը զինի սկսեցին խմել. բայց տէր-
Վարապետը, հակառակ իւր սովորութեան՝ մաստիքան կոնծում էր
Փունջի հետ: Կերակուրներն իրար ետևից բերին ու շարեցին և դա-
տարկ ամաններն դուրս կրեցին բանանոցներն: Երեք ժամ տևեց
սեղանը և ուրախութեամբ վերջացաւ: Սեղանականներն լացւելուն
պէս, Ֆինջաններով սուրճն ընդունեցին ու հեռացան:

— Պա՛պ, ասաց տէր-Վարապետը, զեռ ժամը ինն է, շատ կա-
նուխ է, ոչ իմ քունս է տանում և ոչ վարդապետինը, բե՛ր մի
քիչ ուտեստներ ու մաստիքա, թէ խօսենք և թէ ժամանակ անց-
նենք: Այստեղ ուրախ ենք, տանը երկուսս էլ պիտի տխրենք:

Պապն անմիջապէս կատարեց հոգևոր հօր հրամանը և երկու

րոպէում ամեն բան պատրաստեց: Տէր-Վարապետը զանազան առակներով զւարճացնում ու զբաղեցնում էր: Անտոն վարդապետը դիւթւել և համաձայնում էր նախորդի զանազան կարծիքների հետ: Պապըն էլ քիչ էր մնում իւր իրաւունքները պաշտպանողի ոտքերն ընկնէր: Շողակաթ խանումն էլ զործից պրծած՝ եկաւ մի կողմը նստեց: Սա էլ հետաքրքրւում էր Փունջի կարծիքներն իմանալու և ուրախութիւնից վեր վեր էր թռչում երիտասարդ վարդապետի շրթունքներից դուրս թռած նպաստաւոր խօսքերը լսելիս: Ուրախութիւնն անչափ էր, երբ նորեկը բացարձակ խոստացաւ պաշտպան հանդիսանալ զրկեալ ընտանիքին:

Տէր-Վարապետը, Պապն առաջը խառնած, միւս սենեակը զնաց, հիւրին տան տիկնոջ մօտ թողնելով: Այստեղ գինով թմրած Պապին ժամից աւել խրատ խօսեց, պատուիրելով, որ որքան կարելի է յարգէ նորեկին, որից կախումն ունէր ընտանիքի ապագայ բաղդը: Այստեղ մի առ մի ցոյց տւեց Պապին իւր բռնելիք բոլոր զործերն: Պապը բոլորովին հարբած, պատասխանելու կարողութիւն չը կար վրան, անդադար տէր-Վարապետի աջը համբուրելով, ասում էր.

—Քեզ եմ յանձնւած, դու գիտես, տէրս էլ դու ես, հէրս էլ դու ես—ինչ որ կամենում ես, պատրաստ եմ:

Երբ վերադարձան, Շողակաթ խանումին չոքած տեսան տէր-Անտոնի առաջը, աջ ձեռքը համբուրելով՝ հետեւեալ խօսքերն ասելիս.

—Այս տունը քոնն է, վա՛րդապետ, ուզում ես քանդէ, ուզում ես շինէ, ուզում ես կրակ տուր, մոխիր դառնայ, ուզում ես ոսկով ու զոհարով պատէ:

Այս խօսելով ոտքի ելաւ:

—Ժամանակ է, ասաց տէր-Վարապետը, զնա՛նք, վա՛րդապետ:

—Գնանք, ասաց Փունջը, ահամայ տեղիցը բարձրանալով: Լապտերը վառեցին և հիւրերին մինչև իրանց բնակարանը առաջնորդեցին:

Տէր-Անտոնը կարկանդակների և խմորեղէնների համն առած՝ շաքաթն երկու կամ երեք անգամ աչցելում էր Պապենց տունը և միշտ ուղածի պէս հիւրասիրւում: Տէր-Վարապետը Պապին մի մօտակայ քաղաք էր ուղարկել, որտեղ տասն և հինգ օր ուշացաւ:

Շողակաթ խանութը այդ օրերը համարեա ամեն իրիկուն հրաւիրում էր Փունջին և Վերջինս էլ մերժելու անկարող էր:

Մի իրիկուն, դիշերը ուշ ժամանակ, Փունջը դուրս եկաւ Շողակաթ խանութի տանից: Տիկինը մոմը բակը դրած՝ դուրս եկաւ առաջնորդելու հիւրին, որի ձեռքը բռնած՝ զառիվայրի սառույցներից վայր իջեցրեց. վարդապետը բաւական տաքացրած էր զլուխը: Վերադառնալիս պատի տակից մի ոստիկան դուրս եկաւ և ամուր գրկեց Շողակաթ խանութին, որի լեզուն ու շունչը բռնեց: Ոստիկանը ձիւն վերցրեց և ճակատն ու կուրծքը շփեց, տրորեց, մինչև որ սթափեցաւ:

— Աստուծու սիրոյ համար, ասաց տիկինը, թո՛ղ ինձ:

— Խանութ, ասաց ոստիկանը Կ. Պօլսոյ թիւրք բարբառով, մինչև որ ինձ չը բաւականացնէք, ձեռքիցս չէք ազատուիլ: Այս րոպէիս բռնել կը տամ այն հարբածին, որ տանիցդ գլորելով ճանապարհ դրիք ու ձեզ երկուսիդ էլ աշխարհի առաջը կը խաչտառակեմ:

— Խնայի՛ր, անխի՛ղճ, խնայի՛ր:

— Դուք էլ ողորմեցէք:

— Հիմի կը գողամ ու աշխարհ մօտ կ'անեմ գլխիդ:

— Ուզում էք սուլիշովս այս րոպէին կանչեմ մի տասնեակ զօրք, ու երկուսիդ էլ կ'ապկապած ուղարկեմ ոստիկանատուն:

— Լռի՛ր, լռի՛ր, անաստուա՛ծ, ձայնդ կտրի՛ր, կորա՛յ...

— Դուք գիտէք, խանութ, կամ գնանք ոստիկանատուն, կամ ինձ բաւականացրէք:

— Մեռա՛յ, ամա՛ն Աստ...ուա՛ծ, ասաց և կրկին նւաղեց:

Ոստիկանը զթաց և գրկելով տարաւ մինչև տունը և մի քիչ ձիւն սրսկելով սթափեցրեց: Քիչ քիչ ուշքի եկաւ Շողակաթ խանութը. զանազան ճիչեր ու ձայներ հանելով:

Ոստիկանը կոպերն ուռած, աչքերը ցաւոտ, հիւանդոտ մի Կ. Պօլսեցի էր, որին մի փաշայ հետը բերել էր Կարին և գլթալով մտցրել ոստիկանութեան մէջ: Շողակաթ խանութը անճարացած՝ տուն տարաւ ոստիկանին, պատուեց, ուտեցրեց, խմեցրեց, շահեց ու բռնեց էլ մի ոսկի դնելով ճանապարհ դրեց: Բայց նորա աղտեղի ղէմքից, արիւնթաթախ աչքերից, դարշահոտ բերանից և վիրաւոր ռնգից այնպէս գանեց, որ ողջ գիշերը զգանքից քունը չը տարաւ:

Տէր-Անտօնը շարունակում էր իւր երթևեկութիւնները և ամէն օր յաճախելու առիթ էլ չէր պակասում: Շողակաթ խանութն ու Պապը ամենայն ուրախութեամբ ընդունում, յարգում, պատում էին: Բայց այդ այցելութիւններն ընդհատեց Շողակաթ խանութի հիւանդութեամբ, որ կողինքից չէր կարողանում վեր դալ: Դայեակներն ու պառաւ դեղանոցներն յաճախ մտնում էին հիւանդի մօտ, բայց ոչ ոք չը կարողացաւ օգնել: Պապի էլ աչքերը բռնեց և վերան զանազան վէրքեր դուրս տուց: Յաւը փոփոխական էր, երեսաների վերայ էլ նկատում էր:

Փունջն էլ բռնել էր այս ցաւով, բայց ամօթից ձայնը դուրս չէր հանում ու նեղութիւնից կարողացածի չափ խմում էր թունդ ու մը, որը աւելի բորբոքում էր հիւանդութիւնը: Բայց ամսից աւել համբերելը անկարելի դարձաւ, ճարահատեալ բժիշկ հրաւիրեց: Բժիշկը բարկացաւ և ասաց.

—Այնքան սպասել էք, մինչև որ ցաւը ոսկորներդ է անցել, այժմ որ ես էլ անկարող եմ բժշկելու, օգնութեան էք կանչում: Թո՛ղ աչքերդ դուրս գալ, բիթդ թափւի, որ խելօքանաք և ուրիշ անգամ ցաւ զգալիս՝ անմիջապէս բժիշկ հրաւիրէք:

—Բժի՛շկ, ասաց Փունջը, այդ խօսքերի ժամանակը չէ, օգնեցէ՛ք, աղատեցէ՛ք ինձ այս տառապանքներից: Խրատների և քարոզների ժամանակը չէ, փրկեցէ՛ք ինձ, ապրեցրէ՛ք, աղաչում եմ, աչքերն արտասուէքով աղերսում էր:

—Քաշի՛ր, ասում էր անհոգաբար, մեղքիդ պատիժն է, կրի՛ր ու տար այս դառնութիւններն, որ խելօքանաս:

—Բժի՛շկ, բժի՛շկ, զանախ առէ՛ք մորթեցէ՛ք ինձ կամ զեղ տէ՛ք ու առողջացրէ՛ք:

—Ես քեզ չեմ կարող օգնել: Կը տամ դեղեր՝ գործածէ՛ք, բայց անմիջապէս ճանապարհ ընկէ՛ք դէպի Կ. Պօլիս: Տւածս դեղերը առժամանակ ցաւի առաջը կ'առնեն. Կ. Պօլսում կամ կ'առողջացնեն և կամ կ'ուղարկեն Բրուսայի տաք ջրերը առողջանալու:

Անտօն վարդապետը առանց հրամանի սպասելու, ճանապարհ ընկաւ և տասնըհինգ օրից հասաւ Կ. Պօլիս, մեծ զարմանք պատճառելով իւր մեծաւորներին: Տէր-Կարապետը քաշեցաւ կրկին իւր հին խուցը:

Լ.Զ.

«ԵԱՐԱԼՈՆՅ ՏՈՒՆԸ»

Կողինքի մէջ պառկած Շողակաթ խանութը սաստիկ և անընդհատ տքում էր: Տքում էին փոքր աղջիկն ու մեծ տղան, որոնց վիրալի դէմքերն մայրը տեսնելիս՝ մորմոքում, արիւնթարխոտ արտասունքն աչքերից թափում, դառնապէս ողբում էր. նա բոլորովին իւր անձնական կսկիծները չէր զգում: Պապն էլ կապոյտ աղլուխը ձեռքին, նստած կնոջ կողինքի կողքին, անդադար սրբում էր խաշխաշի նման կարմրած աչքերն և ուռած կուպերը: Քանի որ Չարուհին լաց էր լինում, մայրը մղկտոցով նւաղում էր: Պապն էլ Մատթէոսի ձայնը լսելիս, վաղում էր սիրելի որդու ցանկութիւնները կատարելու:

Անտանելի էր Կատարինէի զրութիւնը: Ամեն օր պիտի սպունդներով սրբէր հիւանդների վէրքերն ու քոսերը, փետուրով դեղերը քսէր, նոր կապերով կապէր: Ոչ ոք չանձն չէր առնում ո՛չ միայն ինամելու այս տառապեալներին, այլ մինչև անդամ սրանց լացքը լալու: Արդէն տարածւել էր քաղաքում, որ ականջ փոփոխական է և ամեն մարդ՝ բարեկամ, ազգական՝ բոլորը հեռանում էին: Վշտալի սրտով, անընկճելի կամքով և անսպառ համբերութեամբ Կատարինէն տանում էր իւր խաչը և անտրտունջ հոգում, շահում էր հիւանդներին: Նրանց ամեն մինի պահանջները կատարելուց յետոյ, եփում, թափում, լւանում, մաքրում, աւելում, խտախում, կարում, կարկատում և տան ամեն գործին հասնում էր: Ողջ քաղաքին արմանք ու զարմանք էր պատճառել այս թշուառ աղջիկը և կարծես ծնած օրից վարժւած լինէր այդ ծանր և անտանելի լուծը տանելու:

Յաւը օրից օր յիմար ու տղէտ պառաւների դեղերովն ու դեղրունքներով սաստկանում էր և հիւանդներին ճլերք էր գցում: Յուսահատ թէ քաղաքի, թէ դիւղերի և թէ նահանգի բոլոր տնական ղեղողւորներից, դիմեցին զինուորական եւրոպացի բժիշկներին: Բայց սովորաբար այդ բժիշկներին հողին աւանդելիս կամ աւանդելուց յետոյ են կանչում: Յայտնի բան է, մի սպանիացի հրէայ բժշկի սիրտը բոլորովին չի ցաւիլ արեւելքում մի հայ գերդաստանի

կորչելը տեսնելիս, նամանաւանդ նա աւելի ուրախ էր, տեսնելով նրանց զորութիւնը, յուսալով որ զուգէ խրատեն ուրիշներն և իրան յաճախողներին թիւն սուարանայ:

Մեռաւ Մատթէոսը, մեռաւ Հեղինը, և վշտալի մայրն էլ, չը կարողանալով դիմանալ այս վշտերին, ութն օր չ'անցած, գնաց սիրելիների մօտ, անբաղդ Կատարինէին յանձնելով երեք տարեկան որդին՝ Գրիգորին: Պապը բոլորովին տանից չէր կարողանում դուրս գալ և այնքան ողբաց իւր անողոք բաղդը, որ բոլորովին լսից զրկեց:

Սրտածախի էր Կատարինէի վիճակը և անել զրութիւնը: Զէր իմանում իւր հայրենի տո՞ւնը պաշտպանել, թէ թողնել այս դառը վիճակը ու գնալ խօսք տւածի օճախը շէնցնել: Խեղքը, միտքը, ուշքը, սիրտը տւել էր Ամիրխանեց Կարդանին ու ցերեկը տանը անչափ գործերը կատարելուց յետոյ, դիշերն էլ անքուն նորան զբաղեցնելով, համբերութեան ու քաջասրտութեան խրատներ տալով, սիրոյն ու գորովին արժանացնելով՝ անց էր կացնում: Շատ աղաչեց, շատ աղերսեց, շատ թախանձեց Կարդանը, որ մի օր առաջ գնաց իւր պառաւ մօրը մխիթարելու և իրան անհանգստութիւնից ազատելու, բայց Կատարինէի երկաթից պինդ կամքը չը կարողացաւ կոտրել:

— Ի՛նչ ես խօսում, ասում էր թշուառ աղջիկը, իմ հայրենի տունն թողնեմ այս զրութեան, այս վիճակին, որ փլելի: Մի՞թէ դու ինձ այնքան անգութ ես կարծում, որ ես մոռանամ և ինձ սնուցանող յարկի կործանման առաջն առնելու չ'աշխատեմ: Հայրենի որջն անօգնական և անկարեկից թողնելուց յետոյ, մի՞թէ կարծում ես, որ կը կարողանամ քո հովանիից տակ մի օր չոր աչքով աղ ու հացից ուտել, ծնունդդ օրհնել և տանդ սիւն կանգնել: Ուրիշ բան էր, եթէ զոնէ տանը կամ դուրսը մի ստիւր աղգական ունենայի, որը կարողանար իմ տեղս բռնել: Զ'ունինք և չը կայ մէկը, որ սրբէ թշուառ հօրս արտասունքներն և զգէ ու փայփայէ մատաղ եղբօրս: Առանց ինձ մի օրում կը կորչին նրանք և ես, ես յաւիտեան կը տանջւեմ և խղճիս առաջը դատապարտեալ կը մնամ մինչև վերջին շունչս փչելը: Կարդա՛ն, Կարդա՛ն, թէ ինձ սիրում ես, սիրիր և ցաւերս:

Բայց սանդարապետի անգութ վճիռը պիտի կատարւէր և այս գերդաստանը երկրի երեսից ջնջւէր: Պապն էլ իւր մխիթարիչը

պիտի կորցնէր և վերջը անպտուղ ծառի նման պիտի կտրւէր ու կրակ գցւէր: Կատարինէին կրկին վշտերն ու տառապանքները հալեցին ու մաշեցին: Խեղճ աղջիկը կիսւեց, կաշին ու ոսկորը մնաց: Որքան որ բնական կազմը և դժագորութիւնը չնաշխարհիկ էր, այնքան էլ թորշոմեց: Ոտքի վերայ թոքերի բորբոքման երկար հիւանդութիւններ քաշելուց յետոյ, ընկաւ կողինքը և երեք օրից հանգաւ:

Պապի մազերն բոլորովին սպիտակեցին, վերան էլ բոլորովին խելագարւածի նշաններ էին երևում: Աստուծու սիրու համար զուրը բացող, այցելող չ'ուներ: Ել մահից ու խոլերից այնքան չէին վախենում դուռ-դրացիները, որքան սոսկում էին սրանց տան տեսարանիցը: Կարծես ամեն կողմից հրէշներով և ճիւղաղներով շրջապատւած լինէր: Նոյն փողոցով անց ու դարձն անգամ նւագեց: Հեռուից մատով էին ցոյց տալիս, անուանելով «նարալոնց տունը»: Կարծես քաջքերի և դւերի բնակարան լինէր: Գերեզմանների դռներն հասած պառաւներն անգամ այդ կողմերից անցիկնալիս՝ իրանց զիրենք խաշակնքում էին, մահի ճիրանները չ'ընկնելու մտքով:

Միայն հաւատարիմ մնաց մինչև վերջը տէր-Կարապետը: Ամեն իրիկուն իւր տիրացուի և մնջի հետ գալիս էր, դպրատանը պատրաստւած կերակուրներ բերում, սեղան դնում, և վարդապետը, Պապի ու որդու հետ միասին նստում, ուտում ու խմում էին: Տէր-Կարապետը մխիթարում էր տառապեալին, որը անբաժանելի Գրիգորին գրկած, համարեա անորոշ ձայներով ու ձևերով պատասխանում էր: Լւացքներն, կարերն ու կարկատանները կատարելու համար մի խըստակրօն կոյս բերել տւեց, խրատեց, համոզեց, և սորվեցրեց եղանակը ու կատարել տւեց: Այս կոյսը կառավարում էր Պապի տունը:

Այս մխիթարութիւններն անելուց յետոյ, մի կտակ գրեց, որով Պապը իւր մահւանից յետոյ իւր որդւոյն Գրիգորին յանձնում էր տէր-Կարապետի խնամակալութեանը: Կտակը հաստատել տւեց իրաւարար ժողովարանում:

Մի քանի ժամանակից յետոյ բոլորովին գժւեց Պապը: Տէր-Կարապետը, բժիշկների քննութիւնից յետոյ, մութասարի՛նի գիտութեամբ ուղարկեց Կ. Պօլսում Փանկալթի գտնւած ս. Յակոբի հիւանդանոցը, Գրիգորին էլ՝ Ծէրիքէօյի մայրապետների որբանոցը:

Հայաստանից հազար հինգ հարիւր վերստ հեռաւորութեամբ,

Կ. Պօլսոյ աւստրիացի կամ իտալացի կուսանոցների որբանոցը տղայ ուղարկել և հայ տղայի խնամքը յանձնել եւրոպացի մայրապետներին...

ԼԷ.

Թ Շ Ի Ա Ռ Ծ Ն Ո Ղ Ն Ե Ր

Անչափ և աննկարագրելի ցաւեր զգաց Լուցիա խանութը Տիրուհու փախուստից յետոյ: Ամեն ընկալի աչքերը դէպի հեռու ճանապարհների կողմը դարձնելով՝ լալիս ու ողբում էր իւր զստեր կորուստը: Նորա գոռում-գոչումի, նորա ողբաձայն երգերի ձայները լսող ապառաժասիրտներն անգամ կը զգացւէին և կ'արտասուէին: Մի ժամանակ լազերին, քրդերին ու չէրքէզներին անիծեց իբրեւ պատճառ առեւանգութեան իւր սիրասուն աղջկան, բայց վանքից լուրն ստանալուն պէս՝ սկսեց ողբալ միայն իւր ճակատագիրն: Քար սիրտ պէտք էր՝ նորա ողբերն ու երգերը լսելու, դժուր գլուխ պէտք էր՝ նորա մըրմունջներն ու տրտունջներն իմանալու: Նորա բերանից թռած ամեն խօսքը, ամեն բառը և ամեն ձայնը ամբողջ մտքեր պարունակող ու սրտեր մորմոքող բողոքներ էին:

Վիշտը որքան սաստկացաւ մի հատիկ որդուն՝ Մարտիրոսին՝ կորցնելուց յետոյ, որդեկորոյս ծնողները միայն կարող են զգալ: Զառամեալ խեղճ կնիկը՝ կողինքն էր ընկել և շարժելու կարողութիւն չ'ունէր: Այս վշտերի վերայ աւելացաւ եղբօր՝ Պապի՝ տան անկումը:

Հաճի Թաթոս աղան պակաս ցաւ չէր զգում Լուցիայից և կեանքից զգւած անհամբեր սպասում էր մահւան հանգստեանը: Երկու հիւանդները միեւնոյն սենեակում խնամւում էին բանանող Մարիամից և սորա ամուսին Մնացականից: Արիասիրտ աղախինը այնչափ ժրջանութեամբ ու սիրով կատարում էր այս թշուառ ծնողների ծառայութիւնները, կարծես ուզում էր իւր այնչափ տարիներում վայելած բարիքների հատուցումն անել և պարտականութիւնից ազատւել: Գնում էր մէկի մօտ ու ամեն ցանկութիւնները կատարելուց յետոյ՝ հասնում էր միւսին: Գիշեր, ցերեկ ամեն ընկալի առանց հեռանալու, այր և կին փոփոխակի հսկում էին իրանց ապաւինած տառապեալներին:

Բայց զառամեալների քաշելիք պատիժը կարճ չէր վճռւած ան.

ողոք դահճից.—երեք ամբողջ տարիներ տապալեցան: Եւ այս դարաքաշ տարիների ամեն մի ըոպէն ամիսների պէս երկար էր թուում անկեալներին: Այնքան զզւեցին երկու հիւանդները, որ նեղութիւններից սկսեցին իրար պատճառ բռնել այս քաշած պատիժներին և մէկը միւսին հայհոյել: Եւ մոռացան իրանց կորուստները, իրանց թանկագինների իսպառ բացակայութիւնները, միմիայն իրանց սուկորների, ջղերի և վէրքերի ցաւերով էին տոչորւում:

Մի ժամանակ, որ Լուցիա խանումը գիշեր-ցերեկ աղօթքով ու բարի խնդրածքներով էր պարապած, սաղմոսներ ու շարականներ էր երգում, այժմ անէծք էր կարդում իւր մօրը, որ իրան յղացել, ծնել, սնուցել ու մեծացրել էր: Մի ժամանակ որ տունը, դռուը միշտ բարեգործութիւնների համար բաց էր, աղքատն ու կարօտը լիութիւն էր ստանում, այժմ անարգութեամբ վռնդում էր իւր տանից բարեկրօն քահանային, որը աղերսում էր նորա ոտքերն ընկած խելքի գալ, վերջին պատրաստութիւնները օր առաջ տեսնել, յաւիտենականութեան ահեղ Դատաւորին ներկայանալու համար:

Անհնարին է առաջ տանել այս թշւառ բնուանիքի տանջանքների նկարագրութիւնը, ոչ սիրտը կարող է զիմանալ, ոչ լեզուն խօսել և ոչ մատները շարժել:

ԼԸ.

ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ ԼԱԲԻԻՐԻՆԹՈՍՆԵՐԸ

Ով որ Կ. Պօլիս եղել է, անշուշտ տեսած կը լինի Յուսէփինիանոս կայսեր Եղիպտոսից բերել տւած ու Աթ-Մէլլան կոչւած հրապարակում տնկել տւած կոթողը: Կ. Պօլսոյ նշանաւոր հնութիւններից մէկն էլ սա է: Այս կողմը գնացողին անպատճառ առաջարկում են գնալ և մանկէ սրանից ոչ հեռու գետնի տակ գտնւած հսկայաշէն «Բին-Բիր գիրէկ» կամ «Գիդար-Գելճազ» կոչւած բարձր սիւնաշատ և կամարակապ շինութիւնները, որը ժամանակին ինչ բանի ծառայած լինելը դեռ որոշ յայտնի չէ: Այստեղ այժմ մետաքսագործները քերուցք են անում իրանց թելերը և երիզգործում: Բայց այս շինութեան առէն կողմը մանդալուց յետոյ, կարելի է կրկին առանց ճանապարհը կորցնելու ու գժարութիւնների դուրս գալ:

Աթ-Մէլլանի հրապարակից գլխաւոր փողոցով մի քիչ վեր բարձրանալուց յետոյ, Սուլթան Բայազէդի մէջիդի մօտից, Սէրասքերի (գլուխ զօրաց) նախարարանոցի դրան առջև զանաւոր հրապարակի ո՛ր երկրորդական փողոցն որ մտնես, էլ չես կարող ճանապարհ գտնել վերադառնալու: Մի փողոցից մի ուրիշ անձանթ փողոցի ես հանդիպում, այնտեղից մի երրորդի, չորրորդի, մի անել փողոցի, վերջապէս ո՛ր կողմն որ դառնաս, էլ չես կարող Սէրասքերի դրան հրապարակը հասնել: Փողոցները նեղ նեղ, ծուռ ու մուռ, բարձր ու ցած, կեղտոտ, բազմամարդ, շինութիւնները բարձր, երկյարկանի, եռյարկանի, չորսյարկանի, տեղ տեղ գեղեցիկ, վաջելուչ, տեղ տեղ փլիկած, թափթափած:

Որքան առաջ գնաս, որքան հեռանաս՝ հետզհետէ այնքան նրւագում է անց ու դարձը: Մի քիչ յառաջ էլ՝ չեն երևում վաճառանոցներ, արհեստանոցներ և խանութներ: Ահա՛ այնպիսի դատարկ թաղեր, որի մի ծայրից մինչև միւսը հասնելը մի մօլլայի, երկու ծախսանոցի և երեք երեսայի ես հանդիպում: Քաղերի մէջ տեղ տեղ երևում են բախկալի խանութներ, որոնք թաղեցոց մառաններն են, դայֆաներ սափրիչներով, ծերերի զբօսարանները: Մի կաթծախի խանութ, որտեղ միշտ պատրաստ կարելի է զտնել յաք կամ սառը կաթ, մածուն և սեր: Միւս կողմը՝ կարմիր ու սպիտակներն հազին, թւերը վեր քաշած մի երիտասարդ անդադար թուչկոտում է և անցնողի ուշադրութիւնը գրաւում իւր պատրաստած պաղպաղակի կամ մուհալլէբիի՝ վերայ: Մի քիչ այն կողմը՝ մրգածախը տեփուրի վերայ դարսած խաղողն ու դեղձը և եռոտանին ուսին՝ կանչում է, տանը հանգիստ նստողների ակորժակը գրգռելով: Վարչաբուռ, գոռում է ղոնիացի մի կեղտոտ բուն թուրք, բերնի թուրք երկու ափում պինդ բռնած բոված սիսեռի խախալում թափելով: Արաբուհի աղախիններն ու գերիններն գլխները մի գորշ թաշկինակ կապած, ամբողջ մարմնով մի փարաջայում ամփոփւած, սափորը ձեռքերը կամ լւացքի ջուր են կրում և կամ խանութներից տուն նիւթեր տանում:

Յանկարծ լուսամուտի վանդակը վեր բարձրացնելով, երևում է մի նամէհրէմի գլուխը, ժպտան երեսին, փայլուն աչքերը ոլորելով՝ չորս բոլորը կանչում է. — «վաճառքի», տասը փարի լաբլաբու

տուր:—Պանդուխտը մօտենում է, ուրախ ուրախ կշիռքին ժարը դընում ու կշռում բոված սիսեռը: Մի ուրիշ կողմից բացւում է նոյնպէս վանդակը և մի յաւէրժահարսն՝ բորբոքւած կարմիր այտերով, դրաւիչ դէմքով՝ ձայնում է.—«Մուհալլէբիջի», մուհալլէբիջի, քսան փարայի տօնդումա (պաղպաղակ) բե՛ր:—

Այս նեղ փողոցներով երկար շրջաններ կատարելով՝ երբեմն բարձրանալով, յաճախ իջնելով, իջնում է մարդ ծովափի մօտերքը, Սամաթիայի քովերը մի ձորակ: Ամֆիթատրոնի նման բլրները իրանց վերայի նօսը շինութիւններով շրջապատում էին այս ձորակը: Սամաթիան ազգասէրների թաղն է. տաճկահայերի ազգային սահմանադրութիւնը այս թաղումն է չղացել և այն ժամանակ այս թաղումը քառասուն երեսփոխաններ էին: ապրում: Եւ այս թաղումը, վերոյիշեալ ձորակի մէջ գտնւած ազգային մի ուրիշ հիմնարկութիւնից, հայաստանցի հայ աղջկայ լաց ու կոծի և բողոքների ձայնը լսելիս՝ ազգասէր էջնդիները միշտ կրկնել են.—Մեր ի՞նչ գործն է. և ուսերը թոթլելի, ինչպէս որ ասում են Կ. Պօլսեցիք: Ձորակի մէջ, ծառաստաններով շրջապատւած բարձր շինութիւնը «Անարատ յղութեան» քոյրերի մենաստանն էր:

Սա մի երկյարկանի շինութիւն էր, որի հիմունքը երկու կամ երեք դար առաջ զցւած էր երևում: Նաոտ հեռուից այս վիթխարի շինութիւնը իւր թուխ կարմիր գոյնովը օխրութիւն էր ազգում անցորդին: Ձորս կողմից արձակ էր և անհամար լուսամուտներ ունէր ճաղերով ծածկած: Նորա մօտակայ այգին շրջապատւած էր բարձր և ամուր պարսպով: Միայն հիւսիսից այս պարիսպը ունէր մի երկաթապատ փոքր դուռ, որին կից գտնւում էր դռնապանի օթեակը: Դռնապանը, որ միշտ փակած ունէր դռները խոշոր ու պինդ փականքներով, կատարում էր և պարտիզպանի պաշտօնը: Ամենօրեայ պէտքերը բերում էին դուռը, յանձնում և ամսէ ամիս պատրիարքարանից հաշիւն տաւում: Մեծ ծախս էլ չ'ունէին, հացն ու միսը կառավարութիւնն էր մատակարարում: Մուտքն աշխարհին արգելւած էր, միայն մի ծեր քահանայի, որը խոստովանահօր պաշտօն էր կատարում, ամեն առաւօտ ժամը ութին ընդունում էին, որը մատուռի մէջ պատարագը ասելուց յետոյ, դուրս էր գալիս: Սորա այցելութիւնները երեք քառորդ ժամից աւել չէին տևում:

Պարսպադռնից հարիւր քաջ հեռու, շինութեան հիւսիսային կողմը, գտնուում էր վանքի բուն դուռը, որը նոյնպէս փականքով կողպած էր և դռնապան քոյրը միայն մայրապետի հաճութեամբ կարող էր բանալ: Այս դռնից մտնում էին բակը, որի շուրջը գտնուում էին քսան սենեակներ, ութն՝ արեւելք, ութն՝ արեւմուտք, երկուսն՝ հիւսիս և երկուսն էլ՝ հարաւ: Հարաւային սենեակներն յատկացրած էին մառանին և սեղանատան, արեւելեաններն՝ դռնապան քոյրը և մայրապետին, որպէս զի առանց զժառուրութեան ելքն ու մուտքը քննեն. միւս սենեակներում տեղաւորեցրած էին երեք երեք քոյրեր: Վրայի յարկը նոյնպիսի կազմաւածք ունէր, միայն հարաւային կողմը չորս սենեակներ էին գտնուում: Այստեղի իւրաքանչիւր սենեակը յատկացրած էր մի տեսակ ձեռագործի և ամեն մի կողմը փայլում էր մտքի, աչքի և ձեռքի վարժութեան ստեղծագործած բրդից, բամբակից, մետաքսից, ուլունքից, ոսկեթելից, թաւիչից և սնդուաից գործւած քններ: Ամենքը գեղեցիկ, ամենքը գրաւիչ և ամենքն էլ իշխանաւայել զարդ ու զարդարանքներ: Արեւելեան մի ընդարձակ դահլիճը յատկացրած էր մատուռի, որտեղի սքանչելի պատկերները, ծաղիկներն ու փռոցները ժամերով մարդու ուշքն էին գրաւում: Խորանը բռնած էր Տիրամօր պատկերը ուլունքներից շինւած, որը տեսնելիս չէր կարելի չը զմայլել: Նոր ուխտի տապանակի դրան վարագոյրը, մութ կարմիր թաւիչի վերայ ոսկեթելով բանւած խաղողն ու ցորենի հասկերը այնքան բնական էին, որ մարդ զգուշանում էր ձեռք դիպցնելուց: Այնքան շատ և այնքան առատ էր գեղարեւտի շնորհքը այս յարկում, որ մարդ չէր խմանում ո՛ր մէկը լաւ աչքից անցնէր:

Ամբողջ երեք տարի էր անցել այն օրից, երբ Տիրուհին ուխտել էր այս վանքում: Առաւօտ էր և նոր էր վերադարձել Տիրուհին պատարագից, վերի յարկում իւր արհեստանոցում նստած, Լիօնի ընտիր ալ թաւիչի վերայ ոսկեթելով ու մարգարտով, աննկարագրելի գեղեցիկ ու նուրբ ծաղիկներ էր կարում Էօթէնի կայսրուհու ապըսպըրած մինգրելական բաշլիկի վերայ, որ այդ ժամանակ մօզա էր: Նկարները ինքը Տիրուհին կազմել էր Կ. Պօլսի ամենայայտնի ծաղկանկարչի՝ պ. Կ. Ալդինեանի օգնութեամբ: Բոլոր ծաղիկները բանւած էին, մնում էր կարելու երկու կապերի ծալրերին վիշերի զըլ-

խին բացւած ու կոկոն վարդերի վերայ սոխակը թառած քաղցրիկ ձայնով երգելիս՝ անհամբեր վարդի բացւելուն սպասելով։ Քաշեց քարզահը իւր կողմը և խոր սրտիցը մի դառն ակն քաշելով, Տիրուհին դրեց առաջը թղթի նկարը աղի արտասուքներ թափելով։ Սիրած աշխատութիւնով պարապելիս՝ մասամբ մոռացաւ դառն վրշտերը։ Տփից վեր առաւ կարկինն ու մատիտը և սկսեց չափփելով նկարի գլխաւոր դժերը խաղել։ Երբեմն հեռանում, երբեմն մօտենում, մի քիչ աջ, մի քիչ ձախ ծռւում, աչքերի խփերն իրար մօտեցնում և դիտում իւր ձեռագործը։ Արիասիրտ զինւորի նման ձեռքերին վստահած, ժպիտն երեսին, մօտեցաւ աներկիւղ իւր ըստեղծագործութեան, ասեղը ձեռքը սկսեց բանել մեքենայական արագութեամբ։ Տրամադրութիւնը տեղը գործում էր և գործի մէջ որոնում իւր մխիթարութիւնը։ Մի ժամ չ'անցած արդէն պատրաստ էին գլխաւոր դժերն, երևում էին ծաղիկների ունենալիք գեղեցկութիւնը։ Հնչեց զանգակը. պէտք էր դնալ նախաճաշի։ Ուրբի ելաւ Տիրուհին, ասաց «Հրեշտակ Տեառն» աղօթքը և իջաւ սեղանատուն, որտեղից քսան րոպէ յետոյ վերադարձաւ մայրապետի և երկու աւագ քոյսերի հետ։

—Այսօր ի՞նչպէս ես, քո՛յր իմ, հարցրեց մայրապետը, որ շատ հասակաւոր չէր։

—Լա՛ւ եմ, շատ առողջ։ Մի անգամից, առանց ջնջելու գծեցի և սկսեցի այս ծաղիկն, ասաց Տիրուհին, մատովը աշխատանքը ցոյց տալով։

—Ա՛հ, ո՛րքան գոգարիկ և ո՛րքան քնքոյշ է սոխակն վարդի վերայ, ասաց աւագ քոյրերից մինը։

—Տեսնում եմ, քո՛յր իմ, տեսնում եմ։ Քոյր Տիրուհին մեր վանքի դանձն է և մեծ ասպաղայ է խոստանում մեր միաբանութեան։

—Մա՛յր իմ, մա՛յր իմ, ասաց Տիրուհին, այդ խօսքերով մի վշտացնէք սիրտս, չէ՞ որ այս յարկի տակը ստացայ այս շնորհքները և այս վանքին եմ պարտական հոգով ծառայելու յաւիտեան։

—Ամենքս էլ պարտաւոր ենք մինչև մեր վերջին շունչը ծառայելու, բայց դու ողջ միաբանութեան պարծանքն ես։

—Իմ պարծանքս այն է, որ արժանացել եմ սոյն օթեանում

սրբակրօն մօր և քոյրերի մէջ հողիս խնամելով, պատրաստուել մեզ խոստացւած երկնային երանութեան արժանանալու:

— Որին արժանացնէ Տէրը ամեն հաւատացեալներին:

— Ամէն, ասացին աւագ քոյրերը:

Տիրուհին նստեց ծաղիկները լցնելու: Գործը վերջացնելու մօտ էր. մնացել էր սոխակի դէմքը, աչքերն ու կտուցը, որոնք յառաժ կոկոնների բացւելուն պիտի սպասէին: Մայիսեան օր էր, տօթը զգալի էր լեռնական աշխարհի զովաշունչ զեփիւռներով մնած դաստերը: Լուսամուտները թէև բաց էին, բայց քամու նշոյլն անգամ չը կար: Կոյս-բժշկուհին, որի խնամքներին յանձնւած էր վանքը և մասնաւորապէս Տիրուհին, գիտնալով վերջինիս թուլութիւնը, անդադար գալիս էր, մի քանի խօսքեր խօսելով հեռանում: Շոքը նրկատելով կոյս-բժշկուհին, թէև շատ ստիպեց Տիրուհուն, որ գործը թողնէ և պարտէզը իջնէ մի քիչ հանգստանալու, բայց—պըրծաց, այս րոպէիս,— ասելով նորան ճանապարհ էր դրել, առանց գործը ձեռքից թողնելու:

Նւ երբ ուղում էր սոխակի աչքերը տեղաւորել այնպէս, որ յառաժ լինի ճիշդ կոկոնի ճեղքերին ու ծալքերին, թռաւ Տիրուհու միտքը, վերացաւ, սլացաւ, հասաւ իւր սիրելի Կակոսի մօտ, որը նոյնպէս մի ժամանակ գիշեր-ցերեկ քունը կտրած՝ սպասում էր սիրուհու բացւելուն: Յիշեց իւր խոստմունքը, տւած երդմունքը, յիշեց Կակոսի ջերմ համբոյրները, յիշեց նորա սիրոյ համար քաշած տառապանքները և աչքի առաջ ներկայացաւ թշուառ երիտասարդի ներկայ դրութիւնը: Այս մտածութիւնների մէջ ուշքը գնաց, նւաղեց ու գլորւեց բազմոցի վերայ, Կակոս, սիրելի Կակոսս ...մրմնջելով:

ԼԹ.

ԾՈՎԻ ԵՒ ԵՐԿՆՔԻ ՄԷՋ ԱՊՐՈՂ ԱՆԹԵՒ ԹՌԶՈՒՆԸ

Կակոսը, Տիրուհուն երկար ման գալուց յետոյ, անդեկացաւ, որ Կ. Պօլսում վանքն է քաշուել: Առանց այլ ևս մտածելու, մտաւ նաւը, հասաւ իւր երկրորդ հայրենիքը, որտեղ իւր ծննդեան վայրից աւելի շատ էր ապրել: Կ. Պօլսի ամեն ծակը-ծուկը իրան

յայտնի էր, ոչ հարց ու փորձ արեց և ոչ էլ ճանապարհը կորցրեց, զնաց ուղղակի Սամաթիա և հասաւ վանքի դուռը: Արմացաւ մընաց, տեսնելով շրջապատի նոր շինւած բարձր պարիսպները: Բերդի նման ամուր և անառիկ էր թւում մենաստանը: Առանց քաղաքավարական ձևերի դուռը բաղխեց: Դռնապանը, առանց դուռը բանալու, հարցրեց ներսից.

—Այդ ո՞վ է:

—Բա՛ց, ես եմ, պատասխանեց Կախուր, իբր թէ իրանց դուռը զարկած լինէր:

—Դու ո՞վ ես, կրկնեց դռնապանը:

—Մարդ եմ, խօ՞քեզ չեմ ուտիլ լոյս ցերեկով, պատասխանեց Կախուր:

—Այս դուռը մարդու համար չի բացւիլ:

—Ա՛յ մարդ, ախր զորժ ունեմ, որ եկել եմ, շուտ արա՛, բա՛ց: Կախուր կարծում էր, թէ հանաք էր անում դռնապանը և սիրտը տրոփում էր: Քսան-երեսուն քաջ յետոյ մտածում էր տեսնել իւր սիրեկանին և նորա շրթունքներից լսել այն քաղցր բառերը, որոնց կաթօտով տոշորւում էր: Մի և նոյն էր նորա համար, եթէ Տիրուհին աւսէր. —Արի՛ զնանք, կամ զնաս բարով և յաւիտեան ինձ մոռացիր: Նա աւելի յոյս ունէր առնել ու տանելու, քան թէ վերջին հրաժեշտը լսելու: Բայց և այնպէս հաստատապէս վճռել էր մի վերջին անգամ ևս տեսնել և ապա կամ նորա հետ ապրել, կամ մեռնել: Այս մտքերով զբաղւած գոռում էր դռնապանի վերայ:

—Է՛յ, դուռը բա՛ց:

—Յիմա՛ր, քեզ չ՛ասի որ այս դուռը ամեն մարդի համար չի բացւիլ: Կորի՛ր, զնա՛, կամ ասա՛, ո՞վ ես, ի՞նչ մարդ ես, ինչի՞ ես եկել և ո՞ւմ ես ուզում տեսնել, զնամ լուր տանեմ մեծաւորին, այն ժամանակը թէ բարեհաճի՛ կը բանամ, թէ ոչ՝ կը թողնես ու կ'երթաս: Քեզ պէս հազարներ եկել են ու, առանց շէմքից ներս մտնելու, ետ դարձել: Քեզանով թող լինի հազար ու մէկ:

Կախուր շեւեմբա՛ծ, չէր իմանում ի՞նչ պատասխանէր: Զգաց, որ եթէ ճշմարտութիւնը խօսի, ներս չը պիտի ընդունեն և իւր բոլոր կնթաղութիւններն անհետանան: Դորա առաջն առնելու համար, ստեց ու ասաց.

—Ես Կարինից եմ գալիս, օրիորդ Տիրուհուն իւր ծնողներից նամակ ու բերանացի խօսելիք ունեմ: Ինքս էլ նորա մօրքոյրի որդին եմ:

—Լա՛ւ, ա՛յ այդպէս: —Ասաց ու գնաց տեղեկութիւն տալու:

Կակոսի սիրան սկսեց աւելի սաստիկ բաբախել իւր վաղուց ի վեր չը տեսած ու կարօտած հոգու հատորի սիրովը: Տիրուհու դէմքը տեսնելու և նորա շրթունքներից դուրս գալիք խօսքերը լսելու, ծարաւն ու պապակը յազեցնելու տենչի մէջն էր: Նրեակայումէր, որ Տիրուհին իւր խոտամունքների համաձայն, այժմ ազատ ծնողների ճնշումներից, պէտքէ վազէ Կակոսի գիրին, ասելով. —Ազատի՛ր ինձ, Կակո՛ս, տար և հեռացրո՛ւ ինձ այս սևազգեստների միջից, հասցրո՛ւ քո յարկիդ տակը և մինչև մեր գերեզման մոնելը սիրենք իրար մեր խոտամունքների համաձայն, ապրենք իրար ցաւի ցաւակից, և արդար բաժանենք իրար մէջ մեր բարիքները:

Դռնապանը իմացրեց դռնապանուհուն, սա էլ մայրապետին: Վերջինս զարմացաւ այս այցելութեան վերայ և Տիրուհուն զբաղեցնելու երկու քոյրեր ուղարկելով, հրամայեց որ ընդունեն եկողին: Կակոսը մտաւ ընդունարան, որը բացի դրսի դռնից ուրիշ դուռ չ'ուներ: Մէկ կողմը վանդակներով մի փոքր պատուհան էր երևում, որը միւս կողմից թանձր մթադոյն վարագոյրով ծածկւած էր: Կակոսը ազատ ման եկաւ ընդունարանի ւռնի կողմը, նստեց, կանգնեց, դուրս նայեց լուսամուտից, բաց ոչ ոքի չը տեսաւ: Մայրապետը պատուհանի վարագոյրի ետեւից դիտում էր Կակոսի շարժմունքները: Մի քիչ յետոյ ասաց.

—Պարո՛ն, դ՞ուք էիք ցանկանում քոյր Տիրուհուն տեսնել:

—Այո՛, ասաց Կակոսը, առանց տեսնելու և իմանալու թէ ո՞վ էր իւր հետ խօսողը և ո՞ր կողմից է գալիս ձայնը:

—Յաւում եմ, որ նա վանքումը չէ և չը պիտի կարողանաք տեսնել նորան: Խնդրեմ՝ դէք նամակը այդ տեղ, երեկոյեան գալիս՝ իրան կը յանձնենք:

—Ներողութիւն, ես նամակ չեմ բերել, այլ լուր: Նորա ծնողներն կողինքում հեծում են, ի՞նչպէս կարող էին գիր դրել: Նւ ի՞նչ կարիք՝ տան մարդու հետ դեր ուղարկելու, քանի որ աչքով տեսածս, ախանջով լսածս եկել եմ անձամբ հազորդելու:

—Շա՛տ բարի, որ այդպէս է, վաղն եկէք ու հաղորդեցէք քոյր Տիրուհուն ամեն բան, ինչ որ ապսպրել են ծնողները: Ասացէք խնդրե՛մ, ի՞նչպէս է նոցա վիճակը:

—Շա՛տ ցաւալի, մա՛յր իմ: Միակ որդին մեռաւ, ողջ տանը տէր ու ժառանգ չը մնաց: Ծնողներն էլ, ահա այս վեց ամիս է, պառկած են մահաւան անկողնում, տանջւում են անմխիթար, և հարազատ մէկը չ'ունեն, որ խնամէ նրանց հոգով:

—Ի՞նչպէս է նոցա կարողութիւնը. վերջին 'օրերում խօ կարօտութեան մէջ չե՞ն:

—Ո՛չ, մա՛յր իմ, բոլորովին ո՛չ, նոցա դռանը դեռ շատ մարդիկ ապրուստ են հայթհայթում: Ուրիշից կարօտութիւն չ'ունեն: Անմխիթար են միայն տեսնելով, որ իրանց ահագին կարողութիւնը օտարի ձեռքն է անցնելու, կորչելու և որ իրանց օճախի ծովը մարելու է:

—Շատ ցաւալի է, ափսո՛ս, հազա՛ր ափսոս: Մի՞թէ այդքան մեծ օճախ էին և ո՞րքան կարողութիւն կարելի է մնաց նոցա մահաւանից յետոյ:

—Որոշ չը գիտեմ, գուցէ մի տասը հազար ոսկիի կայանք ունենան:

—Մի՞թէ այդչափ կարողութիւն ունեն:

—Որոշ չը գիտեմ, բայց հաստատ գիտեմ, որ մեծ կարողութիւն ունեն:

—Ի՞նչ ասելիք ունէք քոյր Տիրուհուն, չի՞ կարելի ասէք ինձ, ես իրան երեկոյեան հաղորդեմ:

—Ոչ, ի՛նչ, մա՛յր իմ, միայն թէ ընտանեկան գաղտնիքները զժւար է պարզել, ինքը ձեզ ամեն բան կը պարզէ:

—Շա՛տ բարի, պարո՞ն, վնաք բարով. առաւօտը եկէք և ինչ որ ունէք քոյր Տիրուհուն ասելու՝ ասացէք:

Վակոսը դուրս եկաւ և պարսպի դռուը ձռնչալով կողպեց իւր ետեւից՝ էլ յաւիտեան նորա առաջ չը բացւելու համար: Վակոսի բոլոր ջանքերն անօգուտ մնացին, էլ Տիրուհուն չը տեսաւ: — Միայն երեսը տեսնեմ և երկու խօսք խօսեմ, ասում էր, նրանից յետոյ հանգիստ կը մեռնեմ: — Վանքի դռուը շուտ շուտ գնալ-զալու և ճանապարհներին սպասելու համար՝ ոտիկանութեան յայտնեցին, որը

Կակոսին ստիպեց անմիջապէս հեռանալու քաղաքից: Բարեկամների էլ յոյսը բոլորովին կտրելու համար, ասում էին, որ Տիրուհին գնացել է Եւրոպա:

Դորա համար գնաց Կակոսը մտաւ Ֆրանսիական «Մէսսօնրի-Մարիտիմ» ընկերութեան մի շոգենաւի մէջ զայն Ֆաջի և տարին տասներկու ամիս շրջում էր Միջերկրական ծովի վերայ, Կ. Պօլսից Յունաստանի, Իտալիայի ափերով Մարսէյլ և՛ հակառակը: Նաւից դուրս չէր գալիս և ճանապարհորդող բոլոր կոյսերին մանրամասն չիտում էր՝ մի օր Տիրուհուն գտնելու և իւր երկու խօսքը խօսելու յուսով:

Խ.

ՏՈՒՆԸ ԳԼԽԻՆ ՓԼԱԾ ՄԱՐԴԸ

Յովակիմ բէգի սպանման գոյժը հեռագիրը նոյն իրիկուն հաղորդեց Կ. Պօլսում Բէգլար բէգին: Սա, առանց երկար մտածելու, որդուն ուսումնարանի տեսչին և բարեկամներին յանձնեց և անմիջապէս շոգենաւով մեկնեցաւ: Կ. Պօլսի լրագիրներն, եւրոպական թերթերն ամիսներով զբաղեցին այս հարցով և, չէրքէզ չարագործների առաջն առնելու համար, միջոցներ ձեռք առնելու խորհուրդ տւին եւրոպական դեսպանները Բ. Դրան: Դիպլոմատիան այս հարցերով զբաղւելիս, Բէգլար բէգը հասաւ իւր տունը՝ եղբօր կնոջը մխիթարելու, որը ամուսնու զժբաղդ մահից յետոյ երկար չ'ապրեց:

Սորան հանգստարան իջեցնելուց յետոյ, Բէգլար բէգը անմիջապէս ընտանիքը, հաւատարիմ ծառաների ընկերակցութեամբ, Կ. Պօլիս ճամբեց: Շուտով եղբօր կտակը հաստատել տւեց և տիրապետեց ու ամփոփեց իւր իշխանութեան տակը բոլոր հարստութիւնը: Առնելիքները ժողովեց՝ հարկւրից քառասուն զեղջելով, կայքերը ծախեց կէս գնի, մաքրեց բոլոր գործերը թէ առնելիք և թէ տալիք ու պատրաստեց Կ. Պօլիս մեկնելու:

Բայց ամենից առաջ հարկաւոր էր տեղափոխել այս դրամները Պօստով չէր կարելի ուղարկել, թշնամիներն անմիջապէս կը կողոպտէին, մարդու չէր կարելի հաւատալ: Զէր իմանում ի՞նչպէս հասցնէր այդ

գումարը Կ. Պոլիս: Հանաք բան չէր՝ մօտ կէս միլիօն ոսկի տեղափոխելը ծաճկաստանի պէս երկրում:

Յովակիմ բէգի զանձարանումն էր զետեղւած բոլոր հարստութիւնը և շատ զգուշութեամբ շաբաթը երկու անգամ քննում էր Բէգլար բէգը զանձերը: Այս գումարներն ոչ թէ միայն Բէգլար բէգի հանգստութիւնը խանդարեցին, այլ քունն էլ կտրեց, զիշեր-ցերեկ պահապան էր դառել այդ ոսկիներին, տանից էլ չէր կարողանում դուրս գալ: Այս անհանգստութիւնները մաշում էին բէգին և ձգել էին անել դրութեան մէջ:

Մի երեկոյ, կէս գիշերից մի ժամ առաջ, տան չորս բոլորից հրդեհը բարձրացաւ և կրակի բոցերն ամեն կողմից յանկարծ ցրացին: Պահապաններն ու ծառաները հազիւ իրանց կեանքն ազատեցին, և Բէգլար բէգը, ծուխի ու մուխի միջից խեղդւելով, դուրս բերին, թմրած ու բժժած: Բոցերը մի սաստիկ լոյս էին արձակել քաղաքի ամեն կողմը և ծուխը ամպերի նման պատել էր երկինքը: Ապարանքը ողջ այրւում էր չորս բոլորից և ոչ մի կողմից ներս մտնելու և կահ կարասիք ազատելու հնարք չը կար: Ամբողջ քաղաքը ժողովւել էր տեսարանի չորս բոլորը և աղմուկն ու կրակի ճարձատոցը տարածւել ամեն կողմ: Ոստիկանապետը իւր փոքրիկ գնդով եկաւ և, հրդեհի սաստկութիւնը տեսնելով, գնաց մութասարիճի մօտ ու մի վաշտ զինւորներով կրկին եկաւ կրակի առաջն առնելու: Կնքը մութասարիճը և բոլոր նշանաւոր զինւորական և քաղաքական ծառայողները բոլորւեցան հրդեհի շուրջը:

Հրդեհը գնալով սաստկանում էր և սպառնում մօտի շինութիւններին, որոնք բարեբաղդաբար բուռական հեռու էին: Այրւող տան պատերը ձեղքւում, մաս մաս թափւում էին և զերանները զլորւում փողոցներում: Ախոռի մէջ նժոյգներն ու կովերն, թառի վերայ հաւերն խորովւեցան, թափւեցան, և սարսափելի հոտը տիրել էր ամեն կողմ: Ապակիները տաքութիւնից հալւեցին և սենեակների զարդն ու զարդարանքը պահարաններով զլորեցին: Թանկագին զորգերի ու կարպետների այրւածի խանձահոտը զգւանք էր պատճառում:

Բէգլար բէգը հրդեհի ամենասաստիկ ըրպէներում սթափւեց և մօտակայ մի տանիք բարձրանալով՝ նստեց երդիքի լլոր քարի վերայ,

առանց ցաւ զգալու զիտեց իւր տարիների ընթացքում ժողովածի հող ու մոխիր դառնալը և անհոգաբար հրամայեց ծառաներին նարգիլէ պատրաստել: Այրւած տան կրակում մի դաւ վառեցին ու զրին բէգի քաշելիք զալիոնի թամբաքուռի վերայ: Անհոգաբար ծխեց ու ծծեց զալիոնի ծուխը, առանց աչքը տան բոցերից հեռացնելու:

Քսան և չորս ժամ տեւեց և հնարք չը գտան կրակի առաջն առնելու: Տունը մինչև հիմունքը մոխիր դարձաւ: Զօրքերը, ոստիկանները լաւ պաշարեցին տունը և ոչ ոքի չը թողին հրդեհից բան փախցնելու: Մինչև կրակի իջնելը Բէգլար բէգը վայր չ'եկաւ տանիքից, ոչ քնեց, ոչ հանգստացաւ, ոչ կերաւ, ոչ խմեց և ոչ էլ մի բոպէ աչքը կրակի վերայից հեռացրեց: Միտեց իւր զալիոնը և խմեց դառը զայփան:

Երկրորդ օրը լուսադէմին, երբ ամէն մարդ գտնուում էր իւր հանգստարանում, Բէգլար բէգը հաւատարիմ Փափանի հետ գնաց մոխրի կոյտը մանդալու: Դեռ շատ տաք էին քարերն ու դետինը և խորը մոխրի տակ պահւած կրակի կայծերն: Երկար մանդալուց յետոյ, բէգը տան հիմքում քանդւած պատի հանդիպեց, որտեղից անմիջապէս նշմարեց գանձարանը:

Էլ չը համբերեց, զգուշութեամբ մտաւ ներս՝ Փափանին դուրսը պահապան կանգնեցնելով: Սանդուղքներից իջնելիս՝ տաք և զարշեղի օդը իրան խեղդում էր, աչքերից արտասունք թափելու չափ նեղւեց, բայց առանց ուշադրութիւն դարձնելու վաղեց, բացեց պատերում գտնւած արկղիկները: Երբ բոլորն իրար ետեւից դատարկ գլուտաւ, սարսափեց, էլ չը դիմացաւ՝ ուշադնաց վայր ընկաւ:

Երկու տարի յետոյ Բէգլար բէգը, կորցրած բոլոր հարստութիւնը, ընտանիքով ապրում էր Կ. Պօլիս՝ Եւսկիւտարում: Նա վարձել էր մի համեստ բնակարան, որտեղ տեղաւորւել և հազար անգամ գոհ իւր ներկայ վիճակից, առանց աղմուկի ապրում էր: Տեղական մահմէդական, հայ և հրէայ աղղաբնակութիւնները, զոհ իրանց դրացուց, կշռած նորա արդարասիրութիւնը, փորձած հաստատամտութիւնը, քննած հանձարը և զիտութիւնը՝ նորան ընտրել էին իրանց քաղա-

քամասի Վաճառականական Ժողովի նախագահ և կառավարութիւնն էլ անմիջապէս կատարել էր Ժողովրդի ցանկութիւնը:

Բայց երբեմն երբեմն խաղաղ ընտանիքի հանգիստը տալն ու վրայ էին անում կաթուղի կղերը իրանց այցելութիւններով, որոնց ամբողջապէս ժեղուիտ էին կարծում Մելիք-Ղարազեօղեանները: Սորա առաջն առնելու համար, Բէզլար բէզը աղերսագրով դիմեց աղգալին պատրիարքարան, խնդրեց որ իրան և իւր ընտանիքին արձանագրեն լուսաւորչական եկեղեցու ցուցակի մէջ և բանան իւր գերդաստանի համար Հայաստանեայց եկեղեցու մայրական գիրկը, կրկին ընդունելու այն զաւակներին, որոնք երկու սերունդ առաջ աշխարհի փառքերից, նեղութիւններից և ուրիշ հանգամանքներից ստիպւած, մոլորւել, դուրս էին եկել:

ԽԱ.

ԿՈՏՈՇՆԵՐՈՎ, ՄԱՐԴԸ

Պարուն էր. զիւղացին ցանքը ցանել, մի պահապան դրել և իւր կթանները առաջը խառնած՝ դնացել էր Նաչլա: Զողարը հեռզհետէ իւր կովերի ու ոչխարների հօտերը հովիւների առաջը դցած՝ դաշտերից ու լեռնադաշտերի, բարձրանում էր բարձր սարերի փէշերի վերայ: Մարդիկ և կենդանիք պատրաստուում էին զալիք շօքերին զիմաւորելու, թէև լաւ գիտէին, որ չորս ամսից աւելի իրանց մօտ հիւր չէր մնալու: Սարերի ծաղկազարդ հովիտներում ու մարգագետիններում գերացնում էին իրանց անասունները՝ աշնան ճարպառուտ մնացուներ պատրաստելու: Գեղջկուհիներն, ալ ու զեղին շորերն հազին, կանանչառուտ ձորերում զարկած իրանց վրանները՝ պատրաստում էին ձմեռան պաշարները բնութեան սուտ պարգևներից:

Մի կողմը, ոտքերը մինչև ծնկները մերկ, թևերն ու կուրծքը բաց, հաց աղջիկները մտել էին փոքրիկ վտակը բուրդ էին լւանում, միւս կողմը, զեանի վերայ գործիքներն սարքած շալ գործում: Այն կողմը պղինձը կրակի վերայ դրած, զանազան խոտերով ասրէ թէլերը զոյն զոյն ներկում էին գործելիք կարպետների համար: Մի քիչ այն կողմը, հիւղի մէջ կամ վրանի տակը, կնիկ-մարդիկ խոշոր տաշտերում փռած կաթի սերն են քաշում: Փոքրիկ հովիւներն բերում են ոչխարը և

զառները ու զոռում իրանց քոյրերի վերայ, որ շտապեն կթեն, որպէս զի ընկերներից ետ չը մնան: Վազում են աղջիկները ոտքերը բորլիկ, թւերը վեր քաշած, քուղէքը ձեռքերին ու որդեկով ոչխարի կողքին շտապ շտապ կթում են: Մայրերն անմիջապէս մակարդը զցում և կաթը լցնում տոպրակների մէջ ու քամոց դնում: Ամեն օր, ամեն րոպէ, ամեն կողմ վխտում է կեանքը. միայն կիւրակի օրերը ճաշի ժամանակ կարողանում են մի քիչ: Հանգիստ առնել ու իրանց զարդ ու զարդարանքներով պճնւած բարձրանալ սարերի զազաթների վերայ դռնւած ուխտատեղիներն կամ սրբերի գերեզմաններն՝ խօսնկ ու մոմ վառելու և իրար զարմացնելու իրանց նոր-նոր շորերով ու զարդարանքներով:

Մի օր չորս և հինգ աղջիկներ զարդարւած բարձրանում էին Ս. Թագաւորի գերեզմանը: Դամասկոսի և Հալէպի դործարանների ալ ու կանանչ, կարմիր ու դեղին մետաքսեայ կերպանների շողքը արեգական ճառագայթների տակ ծփծփում էր: Կարմիր կամ սև ուլունքներից շինւած մանեակներով, արծաթ ոսկեջրած փողմաղներով պատած էր սալտակ և փղոսկրի նման փայլուն վզերն ու կուրծքերը, որոնց վերայ արեգականման դէմքերը շողշողացնում էին: Սև սաթի նման փայլուն մազերի տառնեակներով հիւսերը շարքով անցկացրած էին զոնդգոյն սպրեշում թէլերից և փռած թիկունքների վերայ, որոնց ծայրերը կրկներին էին հասնում: Գլուխների ալ Փասերից կախւած էր Ախալցխայի երկար, կապոյտ խաչաթի ֆիւսկիւլը ոսկեթէլ կապերով, որոնք ծածանում էին մազերի վերայ և Փասերը Շամախու ծաղկուն վալացով պնդացրած էր զլիւններին: Որքան գեղեցիկ էին հագնւած, այնքան էլ ուրախ սրտով թրթուալով, հանաքներ անելով վազ էին տալիս դէպի արժանաչիշատակ հանգրստարանը:

Ճանապարհը թէև հեռու էր, բայց խօսակցութեան նիւթը չէր պակասում:

—Աղջի՛, ասում էր Նաշխունը Շուշանին, էդ խղմադ ո՞րտեղից է, վրայի փերուղի նմանը չը կաց զիւղում. էդ խօսքէ՛հի հարսի խղմիցը լաւ է:

—Իւրեղազս առաւ ոսկերչից: Գիտես, երկու լիտր եղ աւինք, զեւ հօրիցս զազանի մի լիտր էլ պանիր:

—Շա՛տ սատանայ ես, էնքան արիւր, որ մամի արծաթ խղման ղէն զցեցիր:

—Ինչի՞ ղէն զցեմ. էն էլ Գոհարին տւինք:

—Լա՛ւ, լա՛ւ, մէջ մտաւ Մարջանը, դու որ Շուշանի խղման ես զովում, ասա՛, տեսնենք, քո օղերդ ի՞նչպէս ձեռք բերիր:

—Ինչպէ՛ս, երկու սոմար ցորեն տւեց ափարս առաւ:

—Ինչպէ՛ս չէ, ոսկի օղերը երկու սոմարի կը տան, է՛հ: Ինչի՞ չես խոստովանում, որ երկու էլ զաղի (ոսկի հին փող) Սոնադ ճապատից կտրեց, տւեց ոսկերչին:

—Որ գիտես, էլ ինչի՞ ես հարցնում:

—Դրուստը չես ասում Շուշանի պէս, դորա համար խօսեցի...

Այսպիսի խօսակցութիւններով բարձրացան մեր ուխտաւորները:

Միւս կողմից բարձրանում էին մի քանի պատանիներ: Սոքա էլ ուրիշ զարդեր ունէին:

—Ծօ՛, ասում էր Խէչանը Սարօյին, Տէրտէրենց աղջիկն էք ուզել քեզ համար ու չե՞ն տւել:

—Ի՞նչպէս թէ չեն տւել, երկու հազար դուրուշ է ուզում սեղլուխը, արտ ու մալ ծախէինք, թէ ինչ է՛ մի հարս տուն պիտի բերե՞նք:

—Թող իրանց տանը պահեն ու թթու դնեն:

—Քէհի տղան պիտի ուզէ, ասում են, իրանց Վարդանի համար:

—Մարջանը էն չոռտին չի առնիլ:

—Դու ի՞նչ գիտես: Տէրտէրն որ տալ, ի՞նչ պիտի ասէ:

—Մարջանը մարդու չի գնալ Սարօյից ջոկ:

—Խօ՛սք է տւել քեզ, Սարօ՛ ջան, հոգիդ սիրես՝ զրո՛ւստն ասա:

—Տւել է, չի տւել՝ նորան չի առնիլ:

—Թէ տւել է, զրուստն ասա՛, գիշերս փախցնենք: Ափարդ բէզի դասն է, ձեզ մարդ բան չի ասիլ:

—Ծօ՛, ասում էր Սարօն փքւելով, ասում եմ, որ բանը սիրով լինի, թէ բանը այդտեղ հասնի, Աստուած ողորմած է:

Սրանք էլ հասան Ս. Գերեզման:

Այստեղ երկիւղածութեամբ ամեն մարդ, իւր ուխտը կատարելուց յետոյ, ընկերների հետ կրկին ցածրանում էր ղէպի իւր հիւղը: Այս օր մի տարօրինակ մարդ ամենքին զարմանք էր պատճառում: Այդ

աղքատը քրդի շորերով նստած գերեզմանի քարի կողքին, խլիկի մէջ փաթաթւած, անմուռնչ լաց էր լինում: Դորա միայն ճակատն ու աչքերն էին երևում և մազերի մէջ ճակատի մէջ տեղը մի մեծ խուլ ունէր, որի կէսը ծածկւած էր գլխի չիթի և քիւլաճի տակ: Ամենքը դորա հետ երկիւղածութեամբ էին վարւում, բայց մի չարաճճի համարձակեց հարցնելու, թէ դա քո՞ւրդ է, թէ հայ: Բայց երբ պատասխան չը ստացաւ, սկսեց ձեռքիցը փայտը քաշել, վըրայիցն էլ խլիկը և զայրացնել միմոտութիւններով: Այս կատակները շատերի ծիծաղը շարժեց և սաստիկ զայրացրեց անձանթին: Ուխտաւորներն կոտորչներով մարդուն կանչուրտելով, ծիծաղելով հեռացան: Եպլայում տարածեցին կոտորչներով մարդու համբաւը և շատերը սպասում էին նորա սարից վայր գալուն:

Իրիկւայ մթանը վայր իջաւ անձանթը և, մի հիւղի տակ գիշերելուց յետոյ, առաւօտը վաղ գնաց եպլաւորի տանուտէրին գըտնելու: Զարմացան գիւղացիք, երբ իմացան որ անձանթը ուզում էր մի քանի ոչխար գնել:

— Անունդ ի՞նչ է, հարցրեց տանուտէրը:

— Ռոստոմ, ասաց կոտորչներով մարդը:

— Ռոստոմ աղբէ՛ր, ո՞րտեղացի ես, կրկնեց տանուտէրը:

— Զաւախցի:

— Լա՛ւ, լա՛ւ: Քանի՞ ոչխար ես ուզում գնել:

— Մի տապը հատ կ'առնեմ:

— Լա՛ւ, Ռոստոմ աղբէ՛ր, հաց կե՛ր, ես իմանամ, ով որ ունի

ծախու, երթանք առնենք:

Ռոստոմին բերին նախաճաշ, հաց, պանիր, սեր և մածուն: Ռոստոմը ախորժակով կերաւ, կշտացաւ և, տանուտէրի հետ մի քիչ մանդալուց յետոյ, երեք ոսկի աւեց ու վեց ոչխար առաւ, առաջը խառնեց և է՛հ, հէ՛, է՛խ, է՛խի ասելով՝ քաղաք բերեց ծախելու: Առաւօտը վաղ բազարում ոչխարի չորս բոլորն էր ման գալի Ռոստոմը: Այդ օրերը մորթելու մալ քիչ են բերում և մանրաբազները շրջապատեցին Ռոստոմին, բայց հնարքը չը գտան զնելու: Քուրդը ասում էր, որ չորս ոսկուց սլակաս չի տալ վեց ոչխարը և ուրիշ բան չէր խօսում: Ոչ լաւ խօսքով, ոչ հայհոյանքով և ոչ էլ ծաղրածութեամբ կարողացան քրդին համոզել ու ձեռքից խլել ոչխարները: Ռոստոմը

երեք օր շարունակ տանում էր մօտակայ սարերի վերայ, արածացնում ու մի շալակ խոտ էլ քաղելով բերում քաղաքը, հրապարակում սպասում էր ոչխարները ծախելու: Երրորդ օրը պղնձագործ Դաւիթն եկաւ քրդի մօտ և ուզեց զնեւ ոչխարները:

Բայց Դաւիթը բոլորովին փոխել էր, այնպէս որ դժւար էր նորան ճանաչել: Թէ ի՞նչ էր պատահել վերջին երեք չորս ամսւայ մէջ, հարկաւոր է նախ պատմել:—

Գիտենք որ Դաւիթը Տիրուհու հազարների սիրովը վաււած էր: Այնքան ժամանակ այս մօքի համար ամեն զրկանք ու նեղութիւն յանձն էր առած, միայն նպատակին շուտով հասնելու յուսով: Անակնկալ կերպով Իլիջէի ջրերից Տիրուհու փախուստը յուսահատեցրեց Դաւթին: Սկզբում կարծում էր, որ Կահուի հետ փախած կը լինի, յետոյ Իլիջէի զայնադամի և ուրիշ ականատեսների վկայութիւնով համոզւեց, իբր լազերի առւեանգած լինելուն: Այս պատճառով թախանձեց աէր-Կարապետին, որ անմիջապէս ամեն կողմ մարդիկ հանել տայ և բոլոր դաւաւներում փնտռել տայ փախցրածին: Բայց վարդապետի լոկ խոստումներից և անտարբերութիւնից ստիպւած, մի ամբողջ ամիս անճարացած ինքն անձամբ ման եկաւ, քննեց ամեն մի գիւղ ու դաւաւ՝ կեանքը վտանգի դրած: Թէև Սուլթանի գերիշխանութեան անհնազանդ, հարկից, տուրքից ազատ, անսանձ ու վայրենի Պարսար լեռների որդիքը, լազերը, մի ակնթարթում կարող էին մի զնդակով այս լրտեսին գլորել, բայց խորամանկ աղէտը նրանց աչքերը կուրացրել էր իւր շալակած կլայգործի փութսովը: Տնից տուն ման էր գալիս ու կանչում.

—Ո՞վ ունի կլայցեկելու ամաններ:—Ամեն գիւղ մի քանի աման կլայցեկելով անցաւ մինչև Տրապիզոն: Այստեղ տեղեկացաւ, որ իւր փնտռածը Կ. Պօլիս վանքն է քաշւել:

Դաւիթը հասկացաւ իւր գլխին խաղացած վարդապետի խաղը և, առանց ձայն ու ծպտուն հանելու, վերադարձաւ Կարին: Տէր-Կարապետը սկսեց սառը վարւել Դաւթի հետ: Պղնձագործը իբր թէ չէր նկատում նորա անտարբերութիւնը ու շարունակում էր իւր խոնարհ ծառայութիւնները: Դաւիթը խորհում էր վրէժը լուծել, բայց չէր իմանում ի՞նչպէս զգէր վարդապետին իւր թակարդը:

Գտաւ պղնձագործը մի հարբեցող, բայց քաղաքում յայտնի

անձնաւորութիւն, որը վարում էր զազայի ինժեների և արխիտէկ-տօրի դերը, թէև այդ զիտութիւններն այբ ու բէնից տեղեկութիւն չ'ունէր։ Սերտ ընկերութեամբ կապւեց հետը և ամեն օր տասը կամ քսան զուրուշի մաստիկէն չէր խնայում նորա համար։ Ամեն իրիկուն մի տեղ ժողովում ու իրար հետ երկար ուտում, խմում, քէֆ անում։

Խալիդ բէգը (այսպէս էր անուանւում) հարբած ժամանակը բաց-ւում էր, իւր զգացմունքներն ու ցանկութիւններն յայտնում Դաւ-թին. վերջինս էլ ամենայն ուրախութեամբ աշխատում էր լրացնել նորա իղձը։ Խեղճ երկրաչափը փողի շատ նեղութիւն ունէր. Դաւ-թին այդ դէպքում էլ օգնում էր։ Մէկ, երկու ամսից այնպէս մտեր-մացան, որ Խալիդը իւր բոլոր գաղտնիքներն Դաւթին պարզեց։

Խալիդ բէգը զանգառուում էր իւր պարտքերից, որ օրից օր ա-ծում էր և տոկոսովը բարդւում։ Դաւթին զիտէր նորա նեղ վիճակը և աշխատում էր նորա գրպանի սովը սաստկացնել։ Մի օր Խալիդը առանձնապէս խօսեց Դաւթին, որ մտածեն և մէկից շատ փող ձեռք բերելու հնարը գտնեն։

— Դաւթի՛թ, ասում էր Խալիդը կատակով, կտրածդ փողերից չը կա՞յ, որ ծախսենք։

— Նրանք պատուից ընկան, էլ չեն անցնում։

— Նորը կտրի՛ր։

— Այդ փորձը ինձ խելօքացրել է, ուրիշ բան մտածել կարո՞ղ ես, ասա՛։

— Ի՞նչ պիտի մտածեմ, դատի՛ր ու կեր։ Աշխարհն այդպէս է ապրում։

— Հնարքը գտի՛ր, խաբի՛ր, թալանի՛ր — աշխարհքն այդպէս է եօլաց գնում։

— Ախար վաստակ չը կայ, ոռճիկը քիչ, տունը մեծ, դրամա-զլուխ չը կայ, որ մեծ գործերի ձեռք զարկեմ ու կանոնաւոր ապրեմ։

— Քիչ քիչ մօտ արա՛ւ Զե՞ս իմանում, որ ջուրը կաթիլ կաթիլ լճանում է, հեղեղի նման վազում ու գնում։

— Մաղրո՞ւմ ես։

— Ինչի՞ եմ ծաղրում, այդպէս են ասում։ Մի՞թէ բոլոր հարուստ-ները այդպէս չեն առաջ եկել։

—Դաւիթ, Դաւիթ, նրանք խեղճի արիւնն են ծծել:

—Ո՛չ, բէ՛գ, ո՛չ, նրանք խելօքութեամբ են ժողովել:

—Ո՛չ, ո՛չ, նրանք ուղղակի եւ անուղղակի խելօքութեամբ կամ խորամանկութեամբ գողացել են իրանց բուկից, շորից, տան ծախսերից, դրացու թոյլութիւնից, յաճախորդի խախտութիւնից, գիւղացու աղքատութիւնից եւ քրդի կարօտութիւնից: Տւել են յիսուն զուրուշանոց ապրանքը հարիւրի եւ, վեց ամիս յետոյ, տարեկան քսանը չորս տոկոս էլ վրայ եկել եւ միշտ կարիքներում խեղդածներին բարերար հանդիսացել: Տրանջացողներին էլ իրանց լաւութիւնների ու բարութիւնների կտրելովը վախեցրել են: Այնքան որ ճանկերն ընկնես, մինչեւ բնբուլներդ չը պոչկես, յայտնի բան է, չես կարող ձեռքերիցը դուրս պրծնել:

—Էդ դու լա՛ւ քարոզ տալ գիտես, ինչի՞ մէջիդում մէկ վաչիզի պաշտօն չես խնդրում: Զը գիտե՞ս, որ դրանք չեն անցնում, կարող ես՝ դու էլ արա՛ւ եւ մի՛ նախանձիր ուրիշի վերայ:

—Ե՛ս, ե՛ս չեմ կարող խարդախ, խաբեբայ, ստախօս, կեղծաւոր, երկերեսանի եւ ստրուկ դառնալ: Այդ ձիրքերը իմ օճախիս չէ վիճակւած: Սուլթան Մուրադից մինչեւ այս օրը սուրը ձեռքերս միշտ կուել կամ կառավարել ենք: Խաթունը աւելի քաջ է եղել, որ ամուսնու մահից յետոյ Իսլամն ընդունելով, արգանդի որդւոյն հօր ժառանգութիւնից չի զրկել: Բայց մեղկ պապս, Սուլթանն փաշան, Սուլթան Մահմուդի նիդամից (հանձնարար պարտ) վախենալով, հազար տարւան ժառանգական կալւածքները առանց տրտունջի յանձնում է, գանձից տարեկան մի քանի հազար զուրուշ ստանալու պայմանով: Իսկ այսօր մենք տարիներով սպասենք, որ Կ. Պօլսից իրադէ (հրահան) գալ ու մեզ բամազանից բամազան մի ամսական խարջուլիս (ծախուք) տան:

—Մի՛ վրդովւիր, բէ՛գս, մի՛ վրդովւիր: Աշխարհքում ո՞վ չէ ապրել: Ապրուստի համար էլ մարդ այդքան հոգայ:

—Ի՛նչ ես խօսում, Դաւիթ, ողջ գաւառի, երեք հարիւր ութսուն գիւղերի տիրոջ թոռը այսօր անքում է՝ Նալբանդ Յարութիւնի երեք հարիւր ոսկու պարտքի տակը եւ իւրաքանչիւր տարի եօթանասուն երկու ոսկի էլ տոկոս է վճարում: Այս դեռ հերիք չէ, առաջի օրը այդ մրոտ մէխ ջարդողը համարձակւում է ասելու, որ

եթէ մինչև յուլիս իւր փողերը չը վերադարձնեմ, պարտաւորւած պիտի դանդատ տայ և տներս սեք վեստրի տակ առնէ:

—Է՛հ, շան հաշալուն ո՞վ է մտիկ տալի:

—Դաւիթ, խօսելուն վերջ չը կայ, որքան շատ խօսենք, այնքան աւելի պիտի վրդովեմ. ասա՛, դու կարո՞ղ ես փող գտնելու ճարը տեսնել:

—Ի՞նչ դիտեմ:

—Բէզլար բէզից մի հինգ հարիւր ոսկի պոկել չե՞նք կարող:

—Խեղքս չի կտրու՞մնա առանց ասպահովութեան փող դուրս չի տալ:

—Պալլարի՞ց:

—Ո՛չ, ո՛չ: Մօտն որ երթանք, ինքը քեզնից առաջ փող կը խնդրէ, որ էլ դու բան չ՛առաջարկես:

—Զմշկեանի՞ց:

—Նորա ծառաները կ'ասեն՝ թէ աղէն տանը չէ:

—Ոչ մի տեղից յոյս չ'ունե՞ս:

—Բոլորովին:

—Արի՛ զնանք սարը ու ճանապարհորդներին կողոպտենք:

—Այդ մեր դործը չէ:

—Տուն մտնենք, թալանենք:

—Դորան քիչ խեղքս հասնում է:

—Ո՛ւմ տունը մտնենք. Ղարազեօղեանցի՞:

—Ո՛չ, նրանց արջւենի ծառաների ձեռքից առողջ չենք ազատել:

—Մալումեանի՞:

—Նորա տանը բան չենք գտնիլ:

—Ազարեանի՞:

—Նորա դամիւռները մեզ կը խեղդեն:

—Հապա ո՞ւմ:

—Այնպիսի մի տեղ, որ ոչ ծառայ լինի, ո՛չ շուն, ո՛չ պահապան և ո՛չ բազմութիւն:

—Այդպիսի տեղն էլ փող չի լինիլ:

—Ես մի այդպիսի տեղ դիտեմ, որտեղ չափից շատ փող կայ:

—Շա՞տ փող կայ:

—Հինգ հազար ոսկի, ես զիտեմ, որ կայ, աւելին էլ՝ մեր բաղդին:

—Այդ ո՞րտեղ է:

—Քաղաքի մէջ:

—Յայտնի թաղո՞ւմ է:

—Ոչ, անց ու դարձը շատ սակաւ է:

—Ո՞վ է:

—Ինչի՞դ է հարկաւոր, չեմ ասիլ:

—Դէ՛հ, ասա ո՞վ է:

—Անկարելի է:

—Թէ յոյս ունես, ասա՛, պատրաստութիւն տեսնենք, երթանք:

Տունը լաւ յայտնի՞ է քեզ:

—Ամեն ծակ ու ծուկը գիտեմ:

—Փողի որտեղ լինե՛լը:

—Երկաթի սնդուկում, որի բանալին վերան է և ես շատ հեշտութեամբ կարող եմ բանալ:

—Եթէ հաստատ գիտես, որ փող կայ, վաղը ես մի չորս կամ հինգ կտրիճներ կը հաւաքեմ, մի լաւ քէֆ կ'անենք ու խորհուրդ անելուց յետոյ՝ կ'երթանք:

—Շա՛տ բարի, էգուց ժողովենք:

—Ո՞րտեղ:

—Որտեղ որ կամենաս:

—Քօռ-Ալիենց տանը: Բայց հարկաւոր է մեծ խորոված, արաղ և գինի, որ կուրացնենք նրանց աչքերը:

—Ես կը տեսեմ այդ պատրաստութիւնները:

—Մէկ գէր ոչխար հաղիւ բաւականանայ:

—Շա՛տ բարի, գիտեմ, որ անկուշտ են:

—Գիշեր բարի՛, գնամ:

—Լո՛յս բարի:

—Տեղը չ'առացիր, հանգստութիւնս գիշերս պիտի կտրւի:

—Վաղը գնալիս կ'իմանաս:

—Լա՛ւ, լա՛ւ:

Դաւիթը մինչև լոյս մտածեց և երկու հազար ոսկի իրան բաժին հանելով, օտար-աշխարհ փախչելու որոշեց: —Այն տեղերում մեծ հարստութիւն ձեռք բերելու երևակայութիւնների մէջն էր:

Առաւօտ կանուխ ժամ գնաց, այստեղից ժամատուն և երկար

խօսակցեց տէր-Վարապետի հետ։ Դաւիթը համոզում էր նորան, որ ինքը միշտ եղել է ու պիտի մնայ վարդապետի հաւատարիմ ստրուկը։ Տէր-Վարապետը փոխադարձաբար իւր շնորհակալութիւններն էր յայտնում նորան՝ իւր բոլոր գործունէութիւնների համար և սրտանց ցաւում Տիրուհու կուսանոց մտնելուն վերայ։ Խոստանում էր ապագայում մի աւելի յարմարաւոր բաղդի հասցնել։ Նրկու ժամ աւելի տւեց տեսակցութիւնը և երկու կողմերն որքան որ խաբեպատիր խօսքերով իրար շողոքորթեցին, բայց իրանց անկեղծութեանը իրար չը կարողացան համոզել։ Նրկուսն էլ իրար խաբած կարծելով բաժանւեցան։

Իրիկան զէմ բազարում միս չը գտնելով, Դաւիթը գնաց հրապարակ ոչխար գնելու և պատահեց մեր կոտոշներով Ռոստոմին։

—Մի ոչխար ծախէ ինձ, կուռօ՛, ասաց Դաւիթը։

—Աղա՛, ասաց կոտոշաւորը, մէկ-մէկ չեմ ծախում, վեցը մէկ-տեղ եմ ծախելու։

—Քո՛ւրդ, ինձ մի հատ է հարկաւոր։

—Ձէ՛, զուրբան աղա՛, մէկ-մէկ չեմ ծախիլ։

—Ես զասաբ չեմ, վեց հատն ի՞նչ անեմ։

—Ձեմ՝ գիտում, աղա՛, վալահ՛ ես չեմ բաժնիլ։

—Լա՛ւ, ի՞նչ ես ուղում վեցին։

—Ձորս ոսկի, աղա՛։

—Ոսկին ի՞նչ է, դու զուրուշ ասա՛։

—Ղուրուշով չեմ գնել, աղա՛, ոսկով եմ գնել։

—Ա՛յ քուրդ, յի՛մար ես, խե՞ ես, ի՞նչ է։

—Ձեմ՝ գիտում, աղա՛։

—Ախար վեց ոչխարին էլ չորս ոսկի կը տա՞ն։

—Եղպէս է, աղա՛։

—Սա խելքը կորցրածի մէկն է երևում։

—Դրուստ է, աղա՛։

—Երեք ոսկի տամ։

—Ձէ, աղա՛, չորս...

—Տո՛ւր, տո՛ւր, միջամտեցին շրջապատողները և առնողի ու ծախողի ձեռքերը իրար կալցնելով՝ սկսեցին թափ տալ՝ տո՛ւր, տո՛ւր կանչելով։

—Ձէ, չէ, չէ, զոռում էր քուրդը:

—Լա՛ւ, ասացին միջամտողները, երկու ճերմակ մէջիդիէ էլ աւել: Քուրդը լռեց: Առուտուրը գլուխ եկաւ:

—Դէհ, քէէ՛ խանի ակոռը, ասաց Դաւիթը, և փողերդ ստացի՛ր:

—Լա՛ւ, աղա՛, ասաց կոտորաւորը. ո՛ր կողմը երթանք:

—Ետեիցս արի՛, ասաց Դաւիթը, ու առաջ ընկաւ, զնացին մեզ յայտնի Սաման փաշայի խանը: Ոչխարները ակոռը անելուց չէտոյ, քրդին տարաւ իւր սենեակի դուռը կանգնեցրեց:

—Բոլորը ճերմակ մէջիդիէ տամ կ'ընդունեն՞ս, ասաց Դաւիթը:

—Լաւ, աղա՛, ասաց քուրդը:

Դաւիթը ներս մտաւ: Մութը կոխել էր և ղժաւար էր որոշում առարկաները: Խանութաւորները խանութները կողպում էին և ոստիկանները բազարի այս ու այն կողմը ուշադրութեամբ քննում: Դաւիթը քսակը ձեռքը դուրս եկաւ և սկսեց համրել մէջիդիէները: Երբ ութ հատ համրեց ու ձեռքը կոխեց քսակը, քուրդը Դաւթի երկու դաստակներն ամուր բռնեց և սկսեց գոռալ. —Ձաբթիէ՛, հիւմմէթի-Մուհամմէդի, զաբթիէ, (ռոբէլան, Մահմէդէ հաւաքացեալ ռոբէլան): Դաւիթը որքան որ աշխատեց, չը կարողացաւ ազատուել քրդի ձեռքիցը: Բաղմութիւնը եկաւ լցւեցաւ: Կեղծ մէջիդիէներն, որ գետնի վերայ թափթըլուած տեսան, սկսեցին բռուցքներով Դաւթի գլխին զարկել և գոռգոռալ. —Սատկեցրէ՛ք այս քեաֆիրին: —Մինչև ոստիկանութեան գալը այնքան խփեցին, այնքան ծեծեցին, որ բժժեցաւ Դաւիթը:

Ոստիկանութիւնը կեղծ փողերը հաւաքեց ու Դաւթի ձեռքերը ետեւը կապած՝ հրելով ու քաշքշելով տարաւ ոստիկանատուն, որտեղից առանց այլ և այլ քննութեան՝ խսկոյն բանտը:

ԽԲ.

Կ Ո Յ Ր Ը

Դաւիթը կրկին անգամ հանդիպեց իւր վաղածանօթ բանդապետ Իբրահիմ աղային: Սա շատ մտերմաբար ընդունեց պղնձագործին և սովորական շղթայն չը զարկեց ոտքերը: Իրիկունն էլ սովորական պատին կցւած ընդհանուր շղթայի մի օղակը չը գցեց Դաւթի վիզը: Պղնձագործը առաջին անգամ բանտապետին լաւ շա-

հելուց զատ, բանտից դուրս գալիս անմիջապէս Իբրահիմ աղայի տունը դայֆայ, շաքար և կնոջը կապացու ղութնի ղրկեց: Իբրահիմ աղան յոյս ունէր, որ առաջւայ նման կարող է էլի շուտով ազատուել Դաւիթը:

Թէև բանտի հիւսիսային կողմը առանձին տեղ էր որոշւած մի քիչ պատուաւոր բանտարկեալների համար և Դաւիթն էլ այդ տեղ էր դրւած, բայց ընդհանուր տեսարանը սոսկալի էր:—Քսան արշին երկայնութիւն ու տասներկու արշին լայնութիւն ունէր, աւելի աստուծի էր նման քան թէ մարդու բանտի: Յատակը հողից, որի վերայ փռւած էր խոտ և ամեն մի բանտարկեալի տակը մի կտոր խտրի, բանտարկեալներն ունէին իրանց բարձն ու վերմակը կեղտերի մէջ կորած: Պատերի քարերը կարելի էր համրել և միջոցներիցը հողը անդադար թափուում էր:

Չորս երկաթեայ վանդակներով փաքրիկ լուսամուտներ ունէր հիւսիսային պատից, որոնք համարեա առաստաղին կպած էին: Բանտի երկայնութեամբ մէջտեղից մի արշին տրամագծով փայտից կլոր չորս սիւններ կային: Առաստաղը, որ համարեա եօթ արշին բարձրութիւն ունէր, խոշոր գերաններով ծածկւած և գերանների միջոցներում գցած մարդակների միջից հողը անդադար մաղուում էր: Թէ առաստաղը, թէ պատերը, թէ սիւները, թէ լուսամուտներն և թէ ամեն անկիւնները սարդի պէս պէս ոստայններով զարդարւած էին: Ապականւած գարշելի օդը, զանազան սողունները, միջատները և սոսկալի ծխերն ու բուրմունքը՝ դռնից ներս նայելիս անդամ՝ սաստիկ զզւանք էին պատճառում մարդու: Այտուղ սպասում էին հարիւրաւոր մարդիկ իրանց դատարաններում ունեցած մարդասպանութեան, գողութեան, յափշտակութեան, պարտքի և ուրիշ յանցանքների գործի վճռին:

Դաւիթը յոյս ունէր, որ վարդապետը անպատճառ կ'աշխատի անմիջապէս իրան ազատելու այս օթեանից: Ամեն մի անցնող վայրկեաններն ու բոպէները համրում էր, ներս ու դուրս ման եկող ծառաներին միշտ հարցեր էր տալիս, բայց փնտռող չ'եղաւ: Բանտարկեալների ծանօթները գնում, գալիս, հաց, կերակուր, ծխախոտ, միրգ և ուրիշ նիւթեր բերում էին: Շատերն էլ հսկողութեան տակ մօտենում էին իրանց բարեկամներին, ազգականներին, եղբայր-

ներին, ծնողներին, խօսում, քաջալերում, յոյսեր տալի, մխիթարում ու հեռանում էին: Բանտարկեալներից մի քանիսի մօտ խօսակցութեամբ անցկացրեց բաւական ժամանակ Դաւիթը: Բանտի ծառային ուղարկեց տէր-Վարապետի մօտ, որին վերջինս համարեա թէ վռնդեց այս խօսքերով:

— Գնա՛, ասա՛, որ իմ վերայ թող յոյս չը դնէ: Ես նորա խօսքերին հաւատալով առաջի անգամ օգնեցի, բաւական է, էլ պարտաւոր չեմ և եթէ օգնեմ, խղճիս դէմ մեղանշած կը լինիմ:

Դաւիթը շանթահարած լսեց այս պատասխանը և բաւական ախեր ու օ՛ֆեր քաշելուց և լաւ մտածելուց յետոյ, կարծեց որ ուրիշ պատասխան չէր կարող տալ իւր ուղարկած մարդուն, որը կառավարութեան մի փոքր պաշտօնեայ էր: Բարեկամներից մէկին կանչեց և խնդրեց, որ գնաց ու մի որոշ պատասխան բերէ: Սորան աւելի մեծ անպատուութեամբ ճամբեց, ապսպրելով որ ուրիշ անգամ մօտն էլ մարդ չ'ուղարկէ:

Յուսահատութիւնը պատեց պղնձագործին և մթնեց նորա աչքի լոյսը: Այդ ժամերում ի՞նչ սարսափելի տխուր պատկերներ չ'անցան նորա մտքից...

— Այդ անիծւած քուրդը, ասում էր նա ինքն իրան, այդ կօրօ՛ն, այդ կոտորաւոր սաղաթէլը, այս երկրորդ անգամ բանտարկութեանս պատճառն էլ դա եղաւ: Եւ ի՞նչպէս կուրացայ, որ սկզբում չը նկատեցի ճակատի կոպը...: Վա՛յ, Ռոստո՛ւմ, վա՛յ, թէ երրորդ անգամ էլ պատահես, արդե՞օք կախաղան ես հանել տալու ինձ, թէ կացնով վիզս կտրել տալու: Ա՛խ, այս ի՞նչ սարսափելի պատահարներ են...: Շէկ Յակոբից խօսք առածս գիշերը նա ինձ անհանգստացրեց և այն օրից մինչև այսօրս երկու անգամ երևեցաւ աչքիս և երկու անգամին էլ ինձ մահացու հարւածներով խցեց: Ո՞վ է իմանում, այս վիճակիցս էլ ազատւելո՞ւ եմ...:

Իրան բոլորովին անօգնական, անտէր և կորած զգացած ըոպէում՝ բանտապետը առաջնորդում էր մի թուրք ծառայի, որը սինու վերայ զանազան կերակուրներ շարած՝ բերեց դրեց Դաւիթի առաջը: Բանբերը մտերմութեամբ նստեց մօտը ու սկսեց խօսակցել: Դաւիթը շատ զարմացաւ և մի լրտես համարելով՝ զգուշութեամբ վարեցաւ հետը: Բանբերը կամաց իմացրեց, որ Խալիդ բէգն է իրան ուղարկողը:

Դաւիթը երկար մտածելուց յետոյ յիշեց, որ սորան մի անգամ նորա հետ խորհրդակցելիս տեսել է, ուստի հանդարտելով հարցրեց թէ՛ ի՞նչպէս է կերակուր ուղարկողի առողջութիւնը:

—Դիւղն է, ուշ ժամանակ զուցէ գաց, ասաց պատգամաբերը:

—Հասկացայ, ասաց բանտարկեալը: Բան բերողը դատարկ ամաններով ետ դարձաւ:

Կէս գիշեր էր: Բանտում ամեն մարդ խոր քնի մէջ էր: Առաստաղից կախած կոտրտած ապակեայ լապտերից ճարպէ ճրագի աղօտ լոյսը տարածւած էր ամեն կողմ: Սիւնների շուքերը տեղ տեղ մութ սաւեր էին գցել: Դաւիթը իւր մինդարի վերայ գարթուն, բաց երկնցած էր, անդադար մէկ կողքից միւսի վերայ էր դառնում, հառաչանքներ քաշելով:

Կողքի պատից, որ օճառի զործարանը բաժանում էր բանտից, մեղմ ձայներ լսեց: Բոլոր ուշադրութիւնը հաւաքած, անշշունչ ականջը պատին կպցրած՝ լսում էր Դաւիթը: Մարդու ձայն չէր լսում, երբեմն երբեմն փայտի բաղխին և քարի գլորելու ձայն էր գալիս: Մի քիչ յետոյ ձայնը սաստկացաւ և փսփսոցներ էր իմանում: Սառը քրտինք հոսեց Դաւթի ճակատից և սիրտը բաբախում էր արագութեամբ թրթռալով: Աչքերը չորս կողմն էր դարձնում և ամեն կողմ խոր քնի մէջ թմրած բանտարկեալներին քննում: Բանտարկեալները յաճախ դէլին էին տալիս և սրանց ձայները թրմբուկի դրմբուբոցի նման զրդագնում Դաւթի կուրծքը: Այս միջոցին ներս մտաւ բանտապետը երկու զինւորներով ու մի առ մի քնեց բանտարկեալներին, բանտի ամեն կողմը: Մօտեցաւ Դաւթին, որը սուտ քուն արած խորդում էր: Վեր քաշեց վերմակը և ծածկեց Դաւթի քամակը ու հեռացաւ: Օճառի զործարանից դղրդոցը շարունակւում էր: Մի տասը րոպէ Դաւիթը հանգիստ շարունակեց իւր կեղծ քունը: Յետոյ քիչ քիչ գլուխը շուռ տուց, բարձրացրեց և մեռելային հանգստութիւնը տեսնելով՝ կրկին ելաւ նստեց: Այս րոպէին մի երկաթէ ձողի ծայրը ոլորւելով դուրս եկաւ պատից և այդ ծակից ներս ցլաց լոյսը: Դաւիթը զգուշութեամբ մօտեցաւ ծակին, անձանօթ և անորոշ ձայներ լսելով՝ կրկին պառկեցաւ մինդարի վերայ: Պատը շարունակեցին քանդել և մարդ դուրս գալու չափ ծակ բաց արին: Մակից գլուխը դուրս հանեց ցերեկը կերակուր բերողը ու խեղդած ձայնով կանչեց:

—Դաւիթ, Դաւիթ:

Դաւիթը ցուցամատը բերանին գնելով՝ լուել հրամայեց, մօտեցաւ բացւածքին և նկատեց Խալիդ բէգին, որ իրան դուրս էր կանչում բանտից: Դաւիթը օճառի գործարանում Խալիդի հետ բաւական խորհուրդ անելուց յետոյ, ընկերներից մէկին ճամբեցին փողոցները քննելու, երկրորդին՝ հսկելու, մի ուրիշին՝ լուր բերելու: Դաւիթը շորերը փոխելով հարցրեց Խալիդ բէգին.

—Լծակ ունե՞ք:

—Երկու հատ, պատասխանեց բէգը:

—Մկրա՞տ, սղո՞ց, մո՞մ, լուցկի՞:

—Կա՛յ, կա՛յ:

—Սուր զանա՞կ, մախա՞թ:

—Իմ զանակիս վերայ կա՛յ:

—Տո՛ւր ինձ:

—Վեր ա՛ռ:

Քոռ-Ալին ներս մտաւ և իմացրեց, որ գիշերւայ պահապանները վերադարձան Խալիֆի մահլէից (Խալիֆ):

—Գնա՛նք, ասաց Դաւիթը: Ալի՛, դու առաջ անցի՛ր:

Նեղ ու անանցանելի զառիվեր փողոցներից բարձրանալով մեծ շրջան անելուց յետոյ, լերան կողմից իջան հայ-կաթուղիկաց ժամատան երդիքը: Երկուսին ճանապարհները հսկելու թողին, Դաւիթը, բէգը և Ալին մօտան տան օճախը: Կափարիչը բացին և լծակով երկաթի երեք ճաղերը պոկեցին: Կափարիչին կցւած սրղին փաթաթւեց Դաւիթն ու իջաւ, նորա ետևից բէգը և Ալին: Հասանը օճախի անցքին պահապան մնաց:

Դաւիթը իւր սովորական տան պէս թաթերի վերայ առաջ էր գնում: Ալին մոմը վառեց: Սանդուղքներից բարձրացան և բաց դռներից առանց նեղւելու ներս մտան: Ննջարանի դուռը վրայ էր դրած: Դաւիթը զգուշութեամբ նիզը վերցրեց և ներս հրեց: Փրէնց, Ալիի ճրագը մարեց; երեքը միասին ներս մտան ու գնացին տէր-Վարապետի կողինքի վերայ նստեցին: Երկու կողքերից թևերն ու ոտքերը բռնեցին Ալին ու բէգը, Դաւիթը ձախ ձեռքով աղլուխը վարդապետի բերանը կոխեց և աջ ձեռքով զանակի վերայի մախաթը կոխեց նախ նորա աջ աչքը, առանց հեկեկոցին լսելու, յետոյ ձախ

աչքը, և երկու ականջները: Սարսափելի կերպով լացեց տէր-Վարապետը, բայց առանց ականջ դնելու մղկտոցին ամուր կերպով ձեռքերն ու ոտքերը կապկպեցին և կողմնքի մէջ դնելով՝ վերան զարսեցին վերմակ ու մինդարներ, որ հեծկտոցի ձայնը կտրի, որտեղ և նւաղեց:

Նկեղեցական բոլոր զարդերը, արծաթ և ոսկի ամանները ժողովեցին: Բացին սնդուկը և շատ զարմացան, որ միայն հազար հինգ հարիւր ոսկի գտան:

Քաղկեդոնում այգեստանների մէջ, բնակութիւններից ոչ շատ հեռու, մի մշտադալար և մշտազարուն պարտիզի մէջ գտնւած երկյարկանի փայտաշէն տանը, ապրում է մի երկու աչքով կոյր և խուլ նշանաւոր հոգեորական, որի ձախ ականջը մի քիչ լսում է: Երկու հասակաւոր և չորս մտաղահաս (որոնց ազգականներն է կոչում) կոյսեր մեծ խնամքով հոգում են այս հոգեորականի կեանքի պաշտպանութեան բոլոր պէտքերը: Ամեն առաւօտ կանուխ Հաջդար փաշայի երկաթուղիով հանքային ջրեր են ստանում, որով լողացնում են, սալլերով Ալեմդաղիից բերում են «կենսատու ջուր», որը առհասարակ խմելու և կերակրի են բանեցնում: Լողարանից դուրս զալուն պէս, երկու մատաղահաս կոյսեր թւն ընկած՝ տանում են ծաղկանոցը, որտեղ ամեն մի ծառի և ծաղկի մօտեցնում են, որ կոյրը շօշափէ ու հոտոտայ քաղցրաբոյր ծաղիկներն ու վարդերն: Ծաղկանոցում լճակի մօտ բազմոցի վերայ նստում, ընդունում է սերուցկով սուրճը զանազան քաղցրաւենիներով, մեղրով, կարագով և կարկանդակներով:

Նախաճաշից յետոյ այգու շուրջը, ծառերի հովանու տակը երեք չորս անգամ մանգալուց յետոյ, կանանչներում գտնւած նստարաններից մէկի վերայ նստում, զանազան մրգեր քաղել տալիս և ուտում է: Շատ անգամ, ուզածը չը կարողանալով հասկացնել կոյսերին, կոպիտ խօսքերով անպատուում, երբեմն էլ խածած մրգերը գցում ու սկսում է բարձր ձայնով հայհոյել և անիծելիւր վիճակը: Այսպիսի դէպքերում կոյսերը առաջը չօքում և լռելեայն արտասուալի աչքերով աղօթում էին:

Ճաշերին անուշաբոյր և քաղցրահամ կերակուրներից և խմիչք-

ներից համ չ'առնելով՝ թափում է յատակի վերայ, կոտրատում թանկագին ամանները և գողգողում սաստիկ կատաղութեամբ խոհարարի և քոյրերի վերայ: Միշտ տրտնջում և զանգատում է, որ իրան լաւ չեն խնամում: Ախորժակը բացւելու համար զանազան բժշկական և քիմիական դեղեր էր բնդունում և կերածը մարսելու համար պէս պէս ջրեր խմում: Ճաշերից յետոյ ժամերով նոյն կոյսերի հետ զբօսնում և մարմնամարզութիւններ էր անում:

Դիշերն առանց օպիումի և խաշխաշի քուն չէ գալիս աչքերին և անդադար թաւալւելով մահիճում, տրտնջում է բազդի դէմ: Այս ճոխ կեանքում ու ապրուստում ծերունու տրտունջներին համար ու հաշիւ չը կայ և դառն մահը չէ գալիս իւր աւանդը տանելու, որին թշւառը սրտանց փափագում է:

Սորա տառապանքներում յաճախ նշանաւոր ժեղուիտ հոգեւորականները և յայտնի անձնաւորութիւնները իւր մօտը գալով մի ուրիշ զխնամքէ գործիքի օգնութեամբ հետը ժամերով խօսակցում, զանազան խորհուրդներ և հրամաններ ստանալով՝ հանձարի վերայ զարմանալով և վիճակի վերայ ցաւելով՝ հեռանում են: Բայց յաճախողներից սովորաբար զժգոհ լինելով՝ շատերին անպատում և վաբնդում է: Ժեղուիտների մեծաւորը շաբաթը երկու անգամ գալիս է մօտը և ժամերով անհասկանալի բարբառով խօսակցում:

ԽԳ.

Խ Ո Ս Տ Ո Վ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Վարինում մի տան վերի յարկում ապրում էր մի ամենախեղճ ընտանիք: Զունեւորութիւնը տիրապետում էր ամեն կողմ: Դառն աղքատ էին, տնանկ և ամօթներիցը ձայները դուրս չէին կարողանում հանել: Մի բարեկամ էլ չ'ունէին, որ ղիմէին. անձարացած նեղն ընկնելիս, տանից մի բան վեր առնելով, բազարում կամ թաղում թաքուն, գողի նման ղողղողալով, ծախում էին: Վա՛յ ծախածին և վա՛յ ծախողին, ամեն բան քառորդ գնի: Վա՛յ ապրուստին, որ այդ զրամով զրամ զրամ (ճեռլ) պիտի տուն գար:

Ընտանիքի մեծը պառկած էր կողինքում և այն էլ մի տարի և ութ ամիս էր, որ տանջւում էր: Վերան ամեն կողմ վէրքեր էին

բացւել, ամեն տեղ որդունք դրել, ամեն կողմից էլ դեղին ջրերն էին վազում: Արիւնի, Թարախի, կեղտերի, դեղերի ու դեղրունքների զարշահոտը փախցնում էր մօտը եկողներին: Տան մէջ բոլորը և ինքը մահ էին խնդրում և սանդարապետը դանդաղում էր մօտենալու: Հիւանդը Զատիկ Անտօնեանն էր:

Մի օր խոստովանահօրը և քաղաքի նշանաւորներից չորս-հինգ հոգի իւր մօտ կանչել տալով՝ իւր Մելիք-Ղարազեօղեանների գէմ զրպարտութեամբ արած դատը խոստովանեց: Խնդրեց բոլորից, որ բարեհաճեն մի նամակ գրելու Մելիք-Ղարազեօղեանին և ներողութիւն խնդրելու իրան համար, որ պարտաւոր չը մնայ ահեղ Դատաւորի առաջը: Նամակը տեղ չը հասած՝ ինքն էլ հոգին աւանդեց:

Ահա նամակի ճիշդ պատճէնը:

Կարին, 30 հոկտեմբերի, 186... թ.

Առ ազնւափայլ Բ. բ. Մ. Ղ.

«Արդարեւ, վստահելով մեծահաւատ քրիստոնէութեանդ և քրիստոսասէր եղբայրսիրութեանդ, որն որ ի վաղուց քաջ ճանչնալուս, ձեռնմխեցայ առաջարկել ազերսալից առաջարկութիւն մեծափայլ ազնւութեանդ:

«Քանի մը տարիէն ի վեր յանիրաւ ամբաստանւելով, կրածնիդ նեղութեանց ու ֆլասուց փոխարէն, ահաւասիկ ճշմարտութիւն երևան գալով, անյաղթելին արդարութիւն, կրկնափայլ պարզելով ձեր մեծանուն համբաւը, կը պսակէ զանմեղութիւնդ: Ահաւասիկ անթիւ բարերարութիւնդ վայելելով այն Զատիկ Անտօնեան երախտամոռ. ծառանիդ դառնատանջ հիւանդութեան մը հանդիպելով, և օր քան զօր դժբաղդ արկածներ վերան տիրելով, և իւր չար խորհրդականները հեռացած, օտարացած, իրմէն երես դարձուցած՝ ինքը միայնակ տարի և քանի մի ամսէն ի վեր այն թշուառ արկածից, և դառն չքաւորութեան զոգը ընկղմած մնացած, այնպէս կը տանջւի և օր ըստ օրէ այնպէս կը հալի և կը մաշւի, որ սիրտ պէտք է, որ չի զթաց իւր խեղճութեանը, աչք պէտք է, որ չ'արտասուի իւր թշուառութեանը: Բայց քաղցրախնամ տեսչութեան Աստուծոյ, որ չը խնայելով Հոգւոյն Սրբոյ շնորհած լոյսը, գտաւ իւր շրթանց վերայ ասպաշխարութեան ու զղջման խոստովանութեամբը:

Յիշելով այն անցեալ անցքերը և իրան մոլար դատողութիւն արդար համարելով ձեռնամուխ եղած, անիրաւ դատերու երեսէն ծագեալ վնասները, ներկայիս այն դատմունքների մէջը իւր սխալիլը ազէկ ճանչնալով, և իւր սխալմունքը յետս կոչելով, և ասկից ետքն ալ ամենեւին այնպիսի անիրաւ դատերու չը մօտենալը հաստատ առաջարկելով, արդ միջնորդութեամբ աղօթարարիդ, իբրեւ անառակ որդի ծունր իջեալ, մեղաց զոչելով — բարեգութ և ողորմած հօրմէն արտասուախառն աչքերով ներում և թողութիւն կ'աղերսէ: Յիշելով ձեր բարեսրտութենէն նախկին տեսած այնչափ անթիւ երախտիքը, իւր բնական հօրմէն աւելի երախտարար հայր ճանչնալով, պարտք և միանգամայն պարծանք կը համարէ իրան, եթէ խնայէ երկինք իւր կենաց, և եթէ կարելի ըլլայ ձեր ծառայութեան մատչիլը: Ուստի, սիրելիս, ի սէր քաղցրագութ խաչելեալ Փրկչիս մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, և Տիրամօր սուրբ Կուսին, ի սէր և յարեւս սիրասուն զաւակացդ, և ի շնորհամեծալիացլ ազնութեանդ, այս արտասուախառն պաղատանաց շնորհը անտես չ'առնելուդ սպասելով, և յիշեալ դատին վերաբերեալ էվրագներու (ԲՊԵԻ) մասին ալ անկասկած ըլլալնիդ ծանուցանելով, կը կնքեմ զրութիւնս՝ յանձն առնելով զՔրիստոսասէր և զմեծահաւատ ազնւափայլութիւնդ հանդերձ ազնիւ գերդաստանեօքդ հզօր պաշտպանութեան ամենօրհնեալ Աստուածամօր սուրբ Կուսին:

Աղօթարար ձեր

Տէր Ա. քահանայ Պ. — հոգաբարձու յիշեալ Զատիկ Անտօնեանի:

ՄԻ՝ ԶԱՐՄԱՆԱՐ

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՑԻ

Թէ հրպարտ ամբոխն ինքն անբաւական
Հայեացք է ձրգում մի խեղճի վերայ,
Թէ ժրպիտներով արհամարհական
Նայում է մէկին՝ հըրէան է դա:

Թէ մի մարդ տեսնես բազմութեան միջին,
Ծաղր ու ծանակի դարձած առարկայ,
Թէ հայհոյանքներ թշառի գըլխին
Թափւում են առատ՝ հըրէան է դա:

Թէ հազար ապտակ, բըռունցք ու մահակ
Անէծքով իջնում են մէկի վերայ,
Թէ քարշ են տալիս մի անտէր դիակ
Նընների առաջ՝ հըրէան է դա:

Թէ տուն է քանդւում, փըլւում, աւերւում,
Կատաղի բոցով թէ լափւում է նա,
Թէ կահ կարասիք ցըրւած փողոցում
Տեսնես ոտի տակ՝ հըրէինն է դա:

Թէ այնուհետև տեսնես մի թըշառ
Օր-հացի համար դարձած իսբեբայ,
Որ քեզ կեղեքում է կատաղաբար՝
Ո՛հ, մի դարմանար՝ հըրէան է դա:

1882 Թ., Պետերբուրգ.

Ե Ր Գ Ե Ր

ՀԱՅՏԵ-ից

Ա Ր Ծ Ի Լ Ե Ս Ն Ի

I

Անհո՛գ եղիր, ես չեմ պատմում
Երբե՛ք մեր սէրն աշխարհին.
Թէպէտ յաճախ ես իմ երգում
Քեզ գովում եմ, իմ անգի՛ն:

Ո՛չ. ես հեռու մարդկանց աչքից՝
Վարդի ծոցում պահեցի
Գաղտնի սէրը մեր ատաւից,
Եւ իմ երգով կնքեցի:

Եթէ անգամ երբեմնապէս
Դաւաճանէ մեզ այն վարդ,
Եւ մեր սէրը, վառ կայծի պէս,
Նա դուրս ցոլայ. — Բնչ մեծ դարդ:

Ես գիտեմ, որ մենք մարդկանցում
Չենք զարթեցնիլ կասկածանք.
Մարդիկ բիրտ են. մարդկանց աչքում
Սիրոյ կայծն է — զառանցանք:

II

Մեր իղձն ու փափաղ ծաղկում են, փթթում,
 Որպէս ծաղիկներ քաղցրաշունչ գարնան.
 Ծաղկում են, բայց և նորից թարշամում,
 Եւ այդ կրկնում է մինչ կեանքի վախճան:

Մեր վառ կրքերի այդ անվերջ խաղից
 Թունաւորած է իմ սէրը վաղուց.
 Օ', ինչ խելօք ես, սիրտ իմ վշտալից,
 Որ կամիս դադրել դու բաբախելուց...

III

Որպէս չար ծերուկ, արնալից աչքով
 Մռայլ երկինքը նայում է երկրին,
 Եւ սև ամպերը խիտ-խիտ շերտերով
 Դիզել է նա իւր կնճռոտ ճակատին:

Լալիս են ծաղիկունք, լալիս ու թռչնում
 Երկնքի այդ չար, դաժան հայեացքից.
 Լալիս, թռչնում են և՛ մարդու սրտում
 Երգ ու զգացմունք, խանդ, աւիւն ու իղձ:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐԻ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽԻՉ
ԶՕՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՑԻ:

Իդէան աչքով տեսնել կարողացողն մէջ
մի հրաշալի սէր կը բռնկէր դէպի նա:

Պ.ԼԱՏՈՆ:

Դաստիարակնե՛ր, ձեր սաների մտքի շըը-
ջանի վերայ ազդելու զօրութիւն ձեռք
բերէ՛ք և այն ժամանակ դուք կ'ունենաք
ազդեցութիւն և՛ նորա արտադրութեան՝
կամքի վերայ:

ՅՐԵՕԼԻԽ:

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

«Մուրճ»-ի № 3-ում «Հողերանական-մանկավարժական խորհրդածու-
թիւնները» գրելիս և նամանաւանդ նրանցից անմիջապէս վստով՝ իմ միտքն
սկսեց զգալի կերպով ենթատուր լինել այն խնդրին, թէ ուսուցման ա-
րանական գիտելիքներն ինչպէս են բարոյական բնաւո-
րութիւն առաջացնում և որն է արդեօք իւրաքանչիւր գիտելիքի
համար ամենակարճ և բնական ճանապարհը այդ նպատակին հասնելու
կամ նորան նպաստելու համար:

Վերոյիշեալ չօղածս զբաղել էր զլիաւորապէս մեր ուսումնարան-
ներում գիտելիքների աւանդման արդի դրութիւնով՝ հանդերձ իմ առա-
ջարկութիւններով: Կրթական գործի ամենագլխաւոր նպատակից՝ բարոյա-
կան բնաւորութիւն առաջացնելու մտքից էր ծագել իմ մէջ այդ խնդիրը:
Սակայն աշնտեղ միայն հարկանցի ակնարկութիւններ էի արել սորա մա-
սին, ուստի, բնականաբար, այժմ ևս պէտք է պարապելի այն մտքերով, թէ

իւրաքանչիւր գիտելիք ինչ դեր է կատարում աղ իդէա-
լական գործում և թէ ինչ ուղղութիւնով է իւրաքան-
չիւրի զօրութիւնը երևան գալիս:

Այս ընթացքով խորհելով, հարկաւ, իմ մտքի առաջ պէտք է բարձ-
րանային նաև այն օժանդակիչ և խանդարիչ տարրերը, որոնք գիտելիքների
հետ կամ համերաշխ են գործում և կամ ընդհակառակը՝ նրանց գործու-
նէութիւնը ջլատում: Ուրեմն, ուսումնարանական գիտելիքների դաստիա-
րակիչ ուժից դատ, ես պէտք է չիշէի՝ ուսումնարանական անմիջական
դաստիարակութիւնը, ուսումնարանական կեանքն և ընտանեկան դաս-
տիարակութիւնը:

Որովհետև այս բոլոր չորս ուժերից ամենազօրաւորը ուսու-
ցումն է, նամանաւանդ մեր ընտանեկան և հասարակական շատ ան-
նպաստաւոր հանգամանքներում, ուստի և ես հիմա շատ կարևոր եմ հա-
մարում ապա խնդրովն պարապելու: Նս որքան խորն եմ մտածում իմ ան-
ցեալ աշակերտական կեանքի վիշողութիւնների և ապա ուսուցչական կեան-
քումս արած զլուրդութիւններին մասին՝ աչնքան ես առաւել նաև գործ-
նականապէս համոզւում եմ, որ գիտելիքները մարդուս կեանքում և՛ բա-
րոյականութեան տեսակէտից, կամենում էի ասել, հրաշքներ են գործում:

Այս հիանալի երևութների պատկերն է, որի վերաջ ես փորձում եմ մի
աղօտ լուս սփռել: Այդ հրաշալի տեսարանն իւր ամբողջութիւնով լուսա-
ւորած ներկայացնել զլուրդին աչնքան ես դժւար է, որքան հողին խո-
րխմաստ է: Ուշիմ և հետաքննին ընթերցողս, հետամուտ լինելով բնաւոր-
ութեան զարգացման պայմաններին, լուսալի է, որ մեր և ալ ազգութիւն-
ների դորձնական կեանքի շատ երևութների հասկանալը նորան դիւրացած
լինի: Աչնպէս չէ, աչնիւ ընթերցող, հետաքրքիր է իմանալ, թէ աղ ինչ-
պէս է լինում, որ, օրինակ՝ մինչև անդամ համալսարանական մարդն իւր
ուսանողական շրջանում և դորձնականում ալ կերպ է խօսում և ալ
կերպ գործում... Երկու անձնաւորութիւն մի մարմնի մէջ: Այդ զուալիդմն
է, ներքին երկպառակութիւնն է, որ առաջանում է իդէսլի և կամքի մէջ
առնչութեան բացակսութիւնից: Հետեւե՛ք և տեսե՛նք:

I

ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԵՐԵՔ ԳԼԽԱԻՈՐ ԿՐԹԱԿԱՆ ՏԱՐՐԵՐԻ ՓՈ-
ԽԱԴԱՐՁ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ:

Նախ քան մեր խոսկան խնդրին անցնելը, հարկաւոր է որոշ գա-
ղափար կազմել անմիջական դաստիարակութեան (Schulzucht),
կառավարութեան (Regierung) և ուսուցման (Unterricht), այս
երեք հիմնական տարրերի դերերի մասին բարոյական բնաւորու-

թեան կազմակերպութեան գործում: Ապա պէտք է խօսե՛լ բարոյական բնաւորութեան զարգացման մասին, որ մարդու կեանքի զանազան շրջաններում զանազան աստիճանների է հասած լինում և, նախելով սրանց, բնաւորութիւնն ունի իւր բնատուր չափանիւններն ու ձգբաւումները: Ուստի և դաստիարակ-ուսուցիչը միշտ աշակերտի հասակն ի նկատի ունենալով՝ պէտք է ձեռնարկէ նորա բնաւորութեան զարգացնելու գործին:

«Դաստիարակիչ ուսուցումը կարող է, ասում է Ֆրեօլիհը, բնաւորութեան կազմութիւնը միայն նախապատրաստել, բարոյական դաստիարակութիւնը կարող է միայն անմիջական դաստիարակութեան միջոցով առաջանալ»: Դաստիարակիչ ուսուցումը մատակարարում է բնաւորութեան տարրերը, իսկ անմիջական դաստիարակութիւնը դեռ չը կազմակերպած՝ բնաւորութեանը որոշ սկզբունքների համեմատ գործելու առիթ է տալիս: Տճաս աշակերտի կամ ընտանիքի զաւակի մէջ անընդհատ կամք է առաջանում՝ արտաքին աշխարհում աչք կամ աչք փոփոխութիւնը չառաջացնելու (գործելու): Նորա սկզբունքները դեռ անընդունակ են՝ դիտակցութեան մէջ երևան եկող մտապատկերների, սրանց համախմբութիւնների և վերջինների նպատակի՝ կամքի վերաջ իշխելու: Նւ ահա չաճախ հոգեկան տատանում է չառաջանում, որին հաւասարակշռութիւն և ապա որոշ ուղղութիւն տալու համար՝ վրայ է հասնում դաստիարակի խօսքը, որ հակադէմքով անբարեմիտ հակմանը, վճռողական գործողութիւնը բարու կողմն է դարձնում:

Ուսումնարանական դաստիարակութեան գաղափարը չը պէտք է շփոթել կառավարութեան կամ դիսցիպլինայի գաղափարի հետ. առաջինը ուսուցչի անմիջական և սիստեմատիկական ազդեցութիւնն է աշակերտի վերայ՝ վերջինիցս բարի մարդ պատրաստելու համար, իսկ կառավարութեան դործն է՝ հսկել աչք կարգապահութեան վերայ, որը հարկաւոր է ուսուցման և անմիջական դաստիարակութեան խանգարիչ հանգամանքները վերացնելու համար: Առաջինը իսկական դաստիարակութիւնն է, իսկ երկրորդը՝ ուստիկանութիւն կամ պօլիցիա, ինչպէս պրօֆ. Շտոյն է անուանում: Զորօրինակ, եթէ աշակերտը ու է գալիս, դասը չէ պատրաստում, դասի ժամանակ կամ ուսումնարանում ընդհանրապէս անկարգ է և ալլն, աչք դէպքերում նա մեղանշում է կառավարութեան կամ դիսցիպլինայի դէմ. իսկ եթէ նա մի հիււանդ կատու է սպանում, դողանում է ընկերի հացը, խաբում է ուսուցչին և, իրան աղատելու համար, իւր մեղքն ընկերի վերայ է բարդում, սորա նման վարմունքներն անբարոյական են, որ վերաբերում են ուսումնարանական դաստիարակութեան շրջանին: Նւ աչպէս՝ կառավարութեան գոլութիւնը ուսուցման և անմիջական դաստիարակութեան կողմից ենթադրւում է և սրանց առաջընթաց պայմանն է: «Անմիջական դաստիարակու-

թիւնն կամենում է, ասում է Ֆրեդիկսը, նորատի հոգու մէջ իրաւունք և արդարադատութիւն, բարեացակամութիւն և մաքուր բարութիւն, մեղմ խաղաղասիրութիւն, ամենքի վերաբերութեամբ անաչառութիւն, եռանդուն և համոզմունքի հաւատարիմ ձգտումն սերմանել և խղճմտանքն, աչս ներքին պահապանը, որ հսկում է մեր պարտականութիւնների վերապշարժեցնել ու հզօրացնել, իսկ կառավարութիւնն ընդհակառակը՝ կամենում է զսպել երկրաւորի աչն անարժան ցանկութիւնները, որոնք բարձրանալ ձգտողին կրկին երկիր են քարշում, և վարժեցնել արտաքին սովորութիւններին, ինչպէս են՝ կարգապահութիւնը, մաքրասիրութիւնը, ճշտասիրութիւնը, ջանասիրութիւնը, պատշաճաւոր վարմունքը, հնազանդութիւնը։ Այս միջական առաքինութիւններին աշակերտն ընտելանում է, ինչպէս զինւորը՝ դրօշակին։ սորանով պատրաստում է բարոյականութեան հոգը միաչն, բայց նա այսպիսով դեռ չի տնկել ու խնամել։ Բաւ է. անմիջական դատարարականութիւնը գլխաւորապէս ներքին կազմութեանը, զիսցիպլինը՝ արտաքինի, առաջինը ներքին, իսկ երկրորդն արտաքին կրթութիւն է. ուստի և առաջինը ներգործում է աւելի սիրոյ, զօրութեամբ, երկրորդը՝ հակիրճ հրամանի և խստութեան միջոցով։ Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է նոյնպէս, որ մեծ դանաղանութիւն կալ անմիջական դատարարական և զիսցիպլինալի պատիժների մէջ. առաջին տեսակը լաւացնելու համար է, երկրորդը՝ միաչն երկրադածութեան մէջ ձգելու (միտքը սրող, աչսինքն՝ խեղբի բերող պատիժներ)։

II

ԲՆԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՌԻԶՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ԵՒ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ։

Բնաւորութիւնը, ինչպէս փորձը ցոյց է տալիս, շատ դանդաղ է զարդանում. նա հասունանում է միաչն առնական հասակին մօտ, երբ մարդս կեանքի շատ հոսանքներից արդէն անցած է լինում։ Գիտե՞ն ասում է աչս առթիւ. «Ալենիւ մարդն իւր (բնաւորութեան) կալմակերպութիւնով շնորհապարտ է մինեղ շրջանի։ Հալրենիք և աշխարհ պէտք է նորա վերապաղեն»։

Այնու ամենայնիւ նախ քան վերոյիշեալ աստիճանին հասնելը, մարդն, արդէն ունի կամք արտաքին երևութիւնների վերաբերութեամբ։ Կարելի է բնաւորութեան աչս կողմը, որի հիմունքը տնտղականութիւնն է, առաւել աչա կան (օրեկտիւ) բնաւորութիւն անուանել, որովհետեւ նա իր-ուն զգացման առարկայ, մեր ես-ին ենթակալ է լինում։ Ընդհակառակը՝ բնաւորութեան աչն միւս կողմը, որ ներքին զիստղութիւնով, կշռադատութիւնով և ինքնադատութիւնով, ինքնավարութիւնով և ինքնաքննութիւնով

է պարապում, պէտք է անուանել սուբեկտիւ բնաւորութիւն, որովհետեւ նա մեր դատող սուբեկտիւ է ծագում: Պարզ է, որ ալիքիսի բնաւորութեան հասնելու համար, պէտք է նախ զարգացման զանազան աստիճաններն անցնել: Օբեկտիւ բնաւորութեան մէջ կարող ենք ցանկալու և կամենալու աստիճանները զանազանել: Մի մանուկ, որ ձեռք է մեկնում դէպի լուսինը, տակաւին կանգնած է ցանկալու աստիճանի վերայ, որովհետեւ նա դեռ ոչ մի հասկացողութիւն չ'ունի ցանկացածին հասնելու մասին: Կամենում է նա իւր հիւանդ հարկանին ալցելը. աչս ժամանակ նա աւելի բարձր աստիճանի է հասած, որովհետեւ նա համոզւած է, որ կարող է ալի կատարել: Սուբեկտիւ կամքն անցնում է հետեւալ ձևական աստիճանները. ա) մի դատողութիւնից առաջացած բնորոշութիւնը, բ) դիտաւորութեան աստիճանը, որ ընդհանուր բնաւորութիւն ունի, որ ներփակում է մի ամբողջ շարք պաղպաղ դէպքերի և հաւանականութիւնների. գ) մաքսիմի, ալսինքն՝ կեանքի կանոնի, օրինակ, վարսողութեան, աղնութեան և դ) սկզբունքների, ալսինքն՝ գործելու համար ընդհանուր սօրմաների աստիճանը, զորօրինակ՝ միշտ կատարի բարոյականութեան օրէնքի պատէրները. հետեւի միշտ խղճի ձայնին: Աղնիւ մարդն իւր մասին վերջն է մտածում: Մի աշակերտ մի քսակ է գտնում, ահա հարց է առաջանում՝ պահել թէ վերադարձնել: Նորա խիղճն ասում է. վերադարձնել, չպտարարել (ընտրողութեան աստիճան): Ապա նա մի մատանի է գտնում. միևնոյնը պատահում է գիրք գտնելիս: Աշակերտը մտքին է առնում ալն, թէ ինչպէս նա երեք դէպքերումն էլ գործեց (կամքի չիշողութիւն) և նորա մէջ կազմակերպւում է հետեւալ դիտաւորութիւնը. «ամեն դոտած բան ես վերադարձնելու եմ»: (Աչս կամենալն արդէն վերաբերում է շատ դէպքերի): Եթէ ալի դիտաւորութիւնն ևս առաւել է ընդարձակւում, ալնպէս որ նա պարունակում է ալն ընդհանուր գիրքը, որ մարդս բռնելու է ուրիշի ունեցածի վերաբերութեամբ, ալն ժամանակ առաջանում է հետեւալ մաքսիմը. «ցարգիւր ուրիշի սեպականութիւնը»: Աչս տեղից միևնոյն ժամանակ մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս մասնաւոր դէպքերում կամքի գործառնութիւններից ընդհանուր կանոնների ենք հասնում, որոնք հաւաքական դէպքերի են վերաբերում:

Նրեք հալեցակէտերից է առաջանում մարդուս գործելու ժամանակ արած ընտրողութիւնը. ըստ ալնմ բնաւորութիւնը կարող է երեք աստիճաներ ստանալ, 1. վալելչութեան, որի վերայ երբ մարդ կանգնած է լինում, միալն զգալական հաճութեանն է բաւականութիւն տալիս, 2. նը. պատակալարմարութեան կամ խելացիութեան աստիճանը, երբ մարդ միալն օղտակարին և նպատակալարմարին է հետամուտ լինում և 3. բարոյականութեան աստիճանը, երբ մարդ ձգտում է արդարացին և բարին իրագործելու:

Այս բոլոր երեք աստիճաններումն էլ կարող է կամքի հաստատութիւն և հետևողականութիւն տեղի ունենալ, սակայն բարոյական բնաւորութիւն՝ միայն կրորդ աստիճանում, որովհետև առաջին երկու աստիճանները դեռ եսականութիւնով են պաշարւած լինում:

Այս հոգեբանական վերլուծութիւնից չեստոյ մենք տեսնում ենք, որ բնաւորութեան տէր մարդ պատրաստելը հասարակ բան չէ. մանկավարժական ոգով գործող ուսուցիչը պէտք է առ սակաւն իմանալ, թէ իւր սանիկները ալս աստիճանն երկու ո՞րի վերաջ են կանգնած: Նա պէտք է, օրինակ՝ ինքն իրան ասէ, որ մաքսիմի և սկզբունքի աստիճանին կարելի է միայն պատանիներին բարձրացել, որոնք բարձրագոյն ուսումնարանների միայն վերին դասարաններն են չաճախում, որ ժողովրդական և քաղաքական ուսումնարանների աշակերտների մեծամասնութիւնը (11—15 տարեկան) տակաւին գիտաւորութեան աստիճանի առաջնորդութիւնով են գործում և որ մաքսիմի աստիճանին պէտք է նրանց դեռ բարձրացնել, որ միջին դասարանների աշակերտներն ըստ մեծի մասին ընտրութեան աստիճանի վերաջ են դեռ կանգնած լինում և որ ստորին դասարանների աշակերտները դեռ բոլորովին անկարող են կամեցածն ինքնադատութեան ենթարկելու և մինչև անգամ դեռ դուրկ են մտապատկերների հաստատուն համախմբութիւններից և կամեանալուց, ուրեմն նրանք դեռ միայն զուտ օբեկտիւ բնաւորութեան տէր են լինում և կամ թէ չէ՝ տակաւին բոլորովին դուրկ են լինում բնաւորութիւնից:

Եւ այսպէս, ըստ բնաւորութեան ալս երեք աստիճաններին, պէտք է որոշել և նրանց գործառնութեան երեք ուղղութիւնները. հաճութիւն, նպատակաշարմարութիւն և բարոյականութիւն:

Այս ընդհանուր տեսութիւնից չեստոյ կարելի է նաև տեսնել, թէ ինչ աստիճանի սխալ բան է, այսինքն՝ ինչպէս հակամանկադարձական է մանուկներին արդէն առաջին ուսումնարանական տարիներում մաքսիմներ և սկզբունքներ բերան անել տալը, զորօրինակ՝ «որպէս կամիք ձեզ արասցեն մարդիկ, աջնպէս և դուք արարէք նոցա»: «Մինչև քո սառն զերեզմանը վարժելի՛ր միշտ հաւատարմութեան և ազնւութեան մէջ»:

Նաև ի դէպս էր այստեղ մի բոպէ կանգ առնել ու մտածել, թէ ինչպիսի երեքեալ ու տատանեալ գրութեան մէջ է լինելու մի ուսումնարանի բարոյական կեանքը, որի ուսուցչական խումբն իւրաքանչիւր տարի փոփոխւելով և չը հասկանալով կամ անտես առնելով իւրաքանչիւր դասարանի բարոյական կեանքի աստիճանը՝ կամ ալս գործը միշտ նորից է սկսում և կամ աւելի քան հարկաւոր է չառաջ է անցնում: Այսպիսով իւր խօսքը միշտ «ձալն բարբառու լանապատի» է մնում, որովհետև ոչ ուսուցիչն է աշակերտներին հասկանում և ոչ սրանք՝ նորան:

III

ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐԻ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱԶԴԵՅՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ:

Յարդ մեր միտքն ղրազեց բարոյական կեանք լառաջացնող ուսումնարանում գործող երեք տարրերով՝ միջական դաստիարակութիւնով, անմիջական դաստիարակութիւնով և ուսումնարանական կեանքի ազդեցութիւնով ընդհանրապէս: Արդ, մենք մի քաջ ևս լառաջ գնանք և քննութեան ենթարկելով ուսման միջոցով առաջացնելի բարոյական շարժումները՝ քննենք նրանց ծագման, զարգացման բարեւաճող և արդելաութիւն պարմանները: Այս տեսակէտից վերլուծենք իւրաքանչիւր զիտելիք իւր ալն տարրերին, որոնք կարողութիւն ունին իրլու բարոյական լեղախոխիչ լոթ գործելու:

Երբ մենք, համակած մեր ժամանակակից դարու հաղեւածքներով, պարապում ենք զանազան խնդիրներով, մեր մտքերի հոսանքը՝ չաճախ դրաւելով պատմական կեանքի, անցեալ մարդկութեան մտքերով՝ ակամալաբար խորասուզում է նրանց մէջ և վստոյ սթափելով տեսնում է, որ իւր աջ ուղիորութիւնը նորան ալս անդամ ևս արդիւնաւոր եղաւ:

Ապալէս՝ թէ փիլիսոփայութեան և թէ մանկավարժութեան պատմութեան մէջ հազիւ չի պատահում տեսնել, որ մարդկութեան մտքի ներկայացուցիչները նորան առաջարկում են կրթութեան հնարաւորութեան խնդիրն և նախելով նրանց բնազտնական և հոգեբանական հալեցւածքներին՝ զանազան եզրակացութիւններին են գալիս: Ինչպէս էլ մթտածէին աջ անցեալ և նրանց շիջալին պատկանող հետապալ մարդիկ բնատուր և ստացեալ ան ընդունակութիւններին մասին՝ ալնու ամենալիւ ալսօր թէ տեսականապէս և թէ փորձնականապէս մենք համողում ենք, որ մարդու հոգին ճկուն է և ընդունակ նախագծած կազմակերպութիւնն ընդունելու: Իհարկէ, մանուկներին բնութիւնը զանազան է. երջանիկը նա է, որի մտապատկերներին համախմբութիւններն աւելի երկար ժամանակ ճկուն զրութեան մէջ են մընում¹⁾: Առհասարակ քանի աշակերտն աւելի է հասունանում, ալնքան

¹⁾ Հետաքրքիր էր ի դէպ այստեղ յիշել նաև ուսուցչական կեանքից հետեւեալ երեւոյթը: Ինչպէս որ աշակերտներն միջ կան ճկուն և ա՛նմատ չէլ բնութիւններ, այնպէս էլ ուսուցիչներն. օրինակ՝ մի երիտասարդ կամ հասակաւոր ուսուցիչ ի սկզբանէ անհետաքրքիր լինելով իւրաքանչիւր մանկավարժական նոր մտքի և առաջարկութեան՝ այնպէս էլ «դաս է տալիս», ինչպէս որ սովորել է իւր յարեալից կամ խալիից, իսկ մի այլ հասակաւոր ուսուցիչ միշտ լծալով, միշտ նոր կեանքով է ապրում: միջիլ մանկավարժական մեթօդի մտապատկերներն ու դադալարներն այնպիսի անքակտելի կերպով են դասաւորւած, որ այլ ևս ոչինչ նոր բան ներմուծել չի կարելի, իսկ միւսինը այնքան ճկուն է, որ միշտ նորանոր մտքեր

ևս առաւել կազմակերպուած են նորա մէջ նորան ուղղութիւն տուող սկզբունքներն ու գլխաւորութիւնները, այնպէս որ ինչ նոր բան նորա հոգուն հասնի, նա ըստ որոշ կատեգորիաների կամ միացնում է հոգու մէջ արդէն եղածներին հետ կամ տրոհում է նրանցից: Բայց լինում են և շատ բաներ, որոնց այդ աստիճանին հասած աշակերտն այլ ևս չի թողատրում ձեռք տալու իւր մտքի կազմակերպութեանը, այսինքն՝ մտապատկերների մի որ և է համախմբութեան հետ միանալու կամ նորա վերայ ներգործելու:

Աշակերտը արդէն իւր մտաւոր շրջանի ինչ ինչ մասերն իւր դաստիարակից թափուն է պահում, որոնց միայն մանրակրկիտ հետազոտութեան շնորհիւ երբեմն հնարաւոր է լինում երևան հանել: Այս երևոյթը մեզ մասնաւոր է լինում, որ այդպիսի աշակերտի դաստիարակութեան, ուրիշի խնամակալութեան տակ մնալու շրջանը՝ լրացել է: Այժմ, եթէ նորա ուսումը դեռ չէ լրացել, պէտք է նորա վերաւից հսկողութիւնը վերացնել և կամ եթէ լրացել է, ինքնուրոյն կեանք շնորհել:

Նսրահաւոր դաստիարակութեան հնարաւորութեան խնդրին բարակից է և այն, թէ արդեօք հարկաւոր է մանկանը մի ազդպիսի նպատակաւոր ազդեցութեան հետ թաքելու. չէ որ մտապատկերները հոգեբանական մեքենայական ուժերն են (մեխանիկամուս) (մտապատկերների և սրանց համախմբութիւնների պատահական կամ անդիտակցական շարադարութիւնների) շնորհիւ կարող են և ինքնուրոյնաբար դործել: Ի հարկէ, այդ ազդպէս է, բայց չէ որ միւս կողմից հակակրթականը աւելի հեշտ է կազմակերպում, քանի որ սա բիւրաւոր ճանապարհներ ունի, իսկ կրթականը՝ միակ և ամենակարճը: Պրոֆ. Շտրիւմպէն ասում է իւր «Հոգեբանական մանկավարժութեան» մէջ. «հոգեբանական մեքենայականութիւնն առիթ է տալիս որպէս վատին, նոյնպէս էլ բարուն, անհասկանալի և հասկանալի բանին, տղիւն և դեղեցկին, արդարութեան և անարդարութեանը, վրէժխնդրութեան և հաշտութեանը»: Բայց, ինչպէս Հերբարտը մարդկութեան սրտից խօսում է, չը պէտք է մեր դեռահաս սերնդի անպաշտ պատահականութեան թողնել, որովհետեւ վատութեան ճանապարհները շատ են, իսկ բարութեանը՝ որոշ և ընտրելի: Նւ անհ կրթութիւնն իւր բոլոր միջոցներով ձգտում ու ճիգ է թափում՝ դէպի իւր զլխաւոր նպատակը տանող այդ զլխաւոր ճանապարհը դնելը:

Ընդունելով հարստացում է իւր մտաւոր կեանքը: Սրանցից մինը երեւոյթաբար դաւաճալ է, իսկ միւսը թէն ծեր, սակայն ուսանող է, ուսանողի (studiosus) լատինիէն ձգտող բառի բուն իմաստովն է նա ասելով, ուստի և մէկի համար ուսուցչութիւնը մի ձանձրալի աշխատութիւն է, իսկ միւսի համար՝ հետազոտութեան գրաւիչ ասպարէզ: Ահա՛քը փոփոխութեան վերայ է հիմնաւոր, ուր չը կայ նոր հոսանք, այնտեղ մահն արդէն սկսում է իւր խաւարային թւերը սիւռել:

Այս նպատակին հասնելու համար, մանկավարժութիւնը ղեռահաս մարդուն մի նախագծած աշխարհ է մտցնում, որպէս զի, ինչպէս Հերբարտըն ասում է, մենք նորա փորձառութիւնն ու չարաքերութիւնները բնութեան մէջ ընդարձակենք: Պարզ է, հարկաւ, որ մենք մանկանը մեր իդէալին մօտեցնելու համար՝ պէտք է նորան ընտիր աշխարհ մտցնենք, որի բնակիչներն ու իրերը իրանց ամբողջութիւնով աղնւացուցիչ ազդեցութիւն ունենալ կարողանալին, իսկ անաղնիւ վարմունքներ ու սղեղ երևութիւններ պէտք է հանդիպէին ալդ աշխարհում, իբրև հակադրութիւն՝ առաջինների արժանաւորութիւններն աւելի բարձրացնելու և ակնադատելի կացութեանց համար:

Հիմա մեզ պէտք է աւելի և աւելի պարզելի այն խնդիրը, թէ ինչո՞ւ կրթական գործում ուսումնարանական դիտելիքը, ախպէս անուանեալ միջակայն դաստիարակութիւնն է ամենագլխաւոր ուժը համարւում և ոչ թէ, օրինակ՝ հէնց անմիջականը, որ ամենակարճ ճանապարհով ներգործելով աշակերտի մտաւոր չրջանի վերաջ՝ և ամենանպատակաւարմարը պէտք է լինէր:

Այս մեր թէմայի ծուծը կազմող խնդիրը լուծելու համար՝ մենք պէտք է այժմ դիմենք հոգեբանական հետեւեալ վերլուծութեանը:

Մենք գիտենք, որ անմիջական դաստիարակութիւնն ազդում է խելքախոյսի և պարսաւանքի միջոցով: Նա հիմնում է իւր ուժը զանազան բարոյական սկզբունքների վերաջ, մի խօսքով՝ աշակերտի մտաւոր շրջանն է, որ նախ քան զգացւիլը՝ ղեռ պէտք է դաստիարակի խօսքերին իւրացուցիչ մտապատկերներն ու գաղափարներն և անհաշտ է: Եթէ դասարանի կամ աշակերտի մէջ ստատրաստ են ուսուցչի արտադրած բարոյադիտական գաղափարներն ու իդէալները իւրացուցանող համասեռ հոգեկան տարրերը, այն ժամանակ խրատողի խօսքը, ասում են, «խորն է թափանցում», այսինքն՝ նա աշակերտին միայն առ ժամանակ է, որ զգացւած դրութեան է հասցնում, ալ այս անցողական ներքին գրգռից չեւոյ ևս նորա մտաւոր շրջանը փոփոխւած դրութեան մէջ է մնում և պատրաստ, եթէ միայն դէպքը պատահելու լինի, բարոյապէս աւելի նպատակաւարմար ուղղութիւնով ընթանալու: Ընդհակառակը՝ եթէ բացակայ են կամ անպատրաստ սպասելի իւրացուցիչ տարրերը, թէև դաստիարակը կարենար թերևս իւր լոյս զգացւած խօսքով մեղաւորին մինչև անդամ լացացնել, սակայն մտապատկերների անհաւասարակչութիւնից առաջացած այս հոգեկան դրութիւնը, ինչպէս փորձն այս դէպքում ցոյց է տալիս, անհետանում է, հէնց որ հոգին դարձեալ հաւասարակչութեան մէջ է մտնում: Այսինքն զի, ինչպէս Յիլլերն ասում է այս առթիւ, «մինչդեռ մտապատկերները հոգեկան կեանքի հաստատուն հիմնաքարեր են, զգացութիւնները (Empfindungen), զգացմունքները (Gefühle), ստորակարգ բաղձանքները

(Begierden) և կրքերը (Affecte) և ողու բոլոր աչսպիսի զգալական զրութիւնները Gemüths Zustände) մտքում ներկայ եղող մտապատկերների միալն փոփոխական ալլալեւերպութիւններն (Modificationen) են, ալսինքն՝ նրանք ցոյց են տալիս ողու հաւասարակշռութեան խանգարումը։ Ուստի, երբ դադարում է ալս խանգարումը, երբ գիտակցութիւնից անհետանում է ալն ծանրութիւնը, որից առաջացել էր հաւասարակշռութեան ալս խանգարումը, ալն ժամանակ մտաւոր շրջանն ինքն իրան վերադառնում է իւր հին զիրքը, և ալն ժամանակ ալլ ևս ոչ մի հետք չը կալ ողու առժամանակեալ փոփոխութիւնից։ (Թո՛ղ քարոզիչներն էլ ալս երեւոյթն անտես չ'առնեն)։ «Ուսուցումն ամենահզօր մանկավարժական ուժն է, ասում է Յիլլերը։ Ալս կարելի է ևս առաւել վճռողաբար ասել, որովհետեւ առաքինութիւնն և հաւատը՝ մանկավարժական դասաւանդութեան և ամբողջ կրթութեան վերջին նպատակը, մնալուն հոգեկան դրութիւնն է։ Նրանց մէջ անձնական կամքը տեղաբար ստորադրած է իդէալական գիտելիքներին։ Ուրեմն, եթէ կրթութեան միջոցով մենք (աշակերտին) դէպի առաքինութիւն և հաւատ պէտք է առաջնորդենք, ալն ժամանակ պէտք է ուսուցումը գերակշռէ, ալսինքն՝ նա պէտք է գլխաւորապէս միջնորդական ճանապարհով մտաւոր շրջանի դարգացնելու միջոցով՝ առաջանալ, որովհետեւ միալն ալս ճանապարհով հաստատուն և մնալուն հետեանքների կարելի է հասնել, ինչպէս առաքինութիւնն ու հաւատը պահանջում են, որովհետեւ միալն ալս միջոցով կարելի է ալնպէս ներգործել, որ սիրտը հաստատ լինի»։

Անմիջական դաստիարակութիւնը խրախուսում և պարսաւում է, նա առիթներ ու դէպքեր է ներկայացնում ուսումնարանական կեանքում բարիք գործելու, սակալն աշակերտի մէջ ինքնաբեր գործողութիւններ կարող են առաջանալ նորա կամքի ներքին ճգտումներից։ Ուրեմն ուսումնարանական գիտելիքները պէտք է ճգնեն ալնպիսի կամք առաջացնել, որի սկզբնական զրութիւնը անմիջական հարցասիրութիւնն (Interesse) է, ինչպէս Պեստալոցցու իմաստով Հերբարտն իւր չկօլալով գործ է ածում ալս դարձեալքը։ Առհասարակ ինտերես բառը մանկավարժական գրականութեան մէջ շատ հեռու է շահադիտական հակում ունեցող իմաստից. բնդհակառակը՝ նա գործ է ածում կամ հետաքրքրութեան (ալլ չկօլաներում) և կամ սիրոյ նշանակութիւնով։ Դէպի մի առաքիւյ ինտերես ունենալ՝ նշանակում է նորանով պարապել կամ մի ալլ բաձր նպատակի համար և կամ եթէ անմիջական ինտերեսն է դրդում՝ ալսպէս անուանեալ՝ զուտ պղատօնական սիրուց դէպի նա։ Եւ անհ մեր Պղատոնի խօսքը, որ լօղւածիս բնաբաններից մէկն էր, ալսմ տեղն է գալիս. «Իդէան աչքով տեսնել կարողացողի մէջ մի հրաշալի սէր կը բռնկէր դէպի նա»։ Ինտերեսը գործող

ձգտող և չառաջ ընթացող հոգեկան գրութիւնն է, (մի հոգեկան գրութիւն, ասում է Յիւլիւսը, որ բոլոր միաժամանակեալ հոգեկան գրութիւններին գերակշռում է բացի կամքից և մեղանքից հատ հաճութիւնը պատճառելով՝ մղում է ինքնուրույն չառաջ ագրիմութեան՝ միշտ աւելի նոր ու բարձր նպատակներ [ո]։ Այս գրութիւնն անուանում է ինտերես. սա ամբողջ կամքի բողբոջն ու արմատն է, և մի ուսուցում առանց այս ինտերեսի՝ մանկավարժական ուսուցում չէ, որովհետեւ միայն այս ինտերեսի միջոցով նա ներգործում է կամքի վերաջինտերեսն իւրացուցման ալն գրութիւնն է, երբ վերջինս կատարում է ոչ թէ մեքենաբար կամ ակամաբար, այլ սիրով և հաճութիւն։

Մենք հոգեբանութիւնից գիտենք, որ կամքն ալն ուժեղացանկութիւնն է, որ իւր առաջագրեալ նպատակին հասնելն հնարաւոր է համարում, իսկ այս համոզմունքին զաւուհամար՝ դեռաբողբոջ կամքը պէտք է մարդիկ նախապէս ինտերեսի, այդ ինքնուրույն, միշտ չառաջ ընթացող կեանքի չկողալում։ Նիթէ ըստ Յիւլիւսի ալաբանական դարձածքին՝ ինտերեսը կամքի բողբոջն ու արմատն է, ապա ուրեմն մենք մնալով այս ալաբանական աշխարհում՝ տեսնում ենք, որ ալաբարմատներն իրանց սնունդն ընդունելու են ալն պարարտ հողից, որ ուսումնարանական գիտելիք է կոչւում։ Գիտելիքներն են, որոնք եթէ՝ դեռահաս մարդու զարգացման աստիճաններին համեմատ են ընտրած (կուտուր—հիստորիկական աստիճաններ) և եթէ՝ աւանդում են համաձայն հոգու իւրացուցման ցուցմունքներին, ալն ժամանակ, ա) իւրացուցումը հետ գրելի կը գալ, բ) չաջողութեան պատճառով նա հաճութիւն կ'առաջացնի և գ) նորանոր իւրացուցումներն ի կարիք զգացնել կը տալ (աւելի բան ուսանելու և միտքն ընդարձակելու)։ Իսկ սրանք հարցասիրութեան զարգացման և բերք առնելու հարցն են։

Ուսուցումը պէտք է բացի այս երկու պարմանքերից նաեւ կենդանոցացած ազգեցութիւնով գործէ. նորա բոլոր գիտելիքներն մէջ պէտք է ուժերի աւանդութիւն, նպատակի միութիւն լինի (ուսուցման կենդանացում)։ Այն ժամանակ իւրաքանչիւրն ամենքի և ամենքն իւրաքանչիւրին ուժ, սիրտ ու հոգի կը տան։

Նիթէ գործն ալապէս ընթանալ, ալն ժամանակ ինտերեսներն կենդանացումից կամքի կենդանացում և սորանից վերջապէս բնաւորութեան կենդանացում կ'առաջանալ, ալսինքն՝ հոգումն անդողող գիրք մտածելու, խօսելու և գործելու ժամանակ։

Ներքին աղնիւ և ինքնուրույն ձգտումներ առաջացնելուց չիտող՝ արդէն մի բան է մնում, որ ուսուցումն իւր նպատակին հասնի. հարկաւոր

է, որ, Հերբարտի լեզուով խօսելով, ուսածը մի և նոյն ժամանակ և՛ զգացւած լինի, որ նպաստելու է մարդու բնական ուժերէն գծերի ամրապնդութեանը: Այս նպատակին հասնելու համար՝ պէտք է ուսումնարանական և ընտանեկան կեանքը անմիջական դաստիարակութեան միջոցով բարձր գործելու ասիւթներ ներկայացնեն աշակերտին: «Աւելի, ասում է Յիլերը, ուսուցման մէջ միացեալ ներդրածութեան հետ և կենսալի և տեղական միացեալ զգացումներ (Gesammtempfindungen) չազկապին, և երբ սրանցից ինքնուրոյն լուսաշնթայ գործունէութիւն և ձգտում կ'առաջանայ, և երբ բացի սրանցից ամենայն գործունէութիւն, որ առաջանում է ուժեղ, մնալուն մտապատկերներէն կամ հանապազորոշ նպատակներէ է ձգտում և ներքին բաւականութիւնով կապւած է գործելու հետ, ալն ժամանակ հասել ենք ալն բարձրագոյն նպատակին, ինչ որ կամքի վերաբերութիւնով, ուսուցման միջոցով, ձեռք պէտք է բերէր:

Այս ընդհանուր տեսութիւնից վետոյ, որ վերաբերում էր բոլոր ուսումնարանական գիտելիքներէ բարոյական ոյժերի հոգեբանական-մանկավարժական վերլուծութեանը, արդ անցնենք խրաքանչիւրին առանձին առանձին, և տեսնենք, թէ ինչ է ամեն մէկի ուժը և ինչպէս պէտք է նորանցից մեր նպատակի համար օգուտ քաղենք:

Բոլոր գիտելիքներն ալս տեսակէտից կարելի է երկու գլխաւոր խմբերի բաժանել. ա) բարոյական տրամադրութիւն պարունակող կամ ինչպէս գերմանացին իւր ընտիր բառով արտապտում է, Gesinnungsunterricht և բ) իրական աշխարհի ուսուցումն: Առաջինն զբաղւում է սրբազան և աշխարհալին պատմութիւններով, վերջինս՝ իւր ընդարձակ առմամբ (հէքլաթ, գիւցաբանութիւն, Ռօբինզօն և ալն), որ խօսում է ոչ միայն մարդու չարաբերութիւններէ մասին զէպի Աստուած ու մարդիկ, ալ և զէպի կենդանիներն ու անշունչ առարկաները, վերջիններէս կենսալի աբարածներ երկակալով: Նրկրորդ խմբի առարկաների թւում գտնում են առաջինի բոլոր մասերը՝ բացի Աստուածանից: Այստեղ արարածները քննելու են բնագիտական, աշխարհագրական, մաթեմատիկական և գեղարվեստական տեսակէտներէ:

Այժմ ուսումնարանական կեանքը բաժանենք երեք մեծ շրջաններէ, և պարպենք նրանցով առանձին առանձին:

Ուսուցման արանական գիտելիքներէ հաւաքական բարոյականութիւն ազդեցութիւնը աշակերտի Ա. շրջանի՝ 1—3 ուսուցման արանական տարիներէ կեանքի վերապ:

Առաքելութիւնը մանկավարժութեան ամբողջ նպատակի անունն է: Նա ներքին ազատութեան իդէան է, որ անձնաւորութեան մէջ տեղական իրականութեան է հասած:

Հ Ն Ր Բ Ա Ր Տ:

1. ԶՈՒՏ ԲԱՐՈՅԱԿՐԹԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԻԲՆԵՐԻ ՅԵՂԱՓՈԽԻԶ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Ինչպէս մենք տեսնում ենք, կը թուի եւս վերջնական նպատակն է առաքելութիւնը, որ անձնաւորութեան մէջ տեղական իրականութեան հասած ներքին ազատութեան իդէան է: Իսկ ինչ է ներքին ազատութիւնը:—Նա ոչ ալ ինչ է, եթէ ոչ՝ համողման և կամքի համաձայնութիւնը: Մի մարդ, որ շատ լաւ մտքեր ունի և կամք չ'ունի իրադրեցուց և կամ ընդհակառակը՝ կամք ունի գործելու և ներքին բարձր իդէական մղիչ ուժեր չ'ունի, երկու դէպքերումն էլ նա անկատար է. ուստի և կրթութեան գործն է ներքին ձգտման տեղականութեան իրագործումը, որ նաև գործնական բարոյականութիւն (Moralität) է անուննւում:

Նախ քան գործնականապէս բարոյական մարդ պատրաստելը կամ բարոյական բնաւորութիւն առաջացնելը կրօնական գիտելիքների միջոցով՝ մենք պէտք է ի նկատի ունենանք, թէ մեր աշակերտները բնաւորութեան զարգացման ո՞ր աստիճանի վերայ են կանգնած:

Մեր ընդհանուր տեսութիւնը վերլուծեց աշակերտի մտաւոր ու բարոյական զարգացման աստիճաններն և մենք տեսանք, որ նա իւր մանկական հասակում լցած է լինում զանազան իդէաերով, ցանկութիւններով, որոնք կամքի, եթէ կարելի է ալսպէս ասել, նախակրթարանն են: Այս ժամանակ նա ուսումնարան է դալիս ընտանեկան կեանքում իւր բաղձապիտի ցանկութիւնների մի մասին հասած և միւսն անիրագործած տեսնելով: Ուրեմն կամքը, որ ցանկութիւնների կատարելուց է զարգանում, դեռ իւր բողբոջման աստիճանի վերայ է: Այս ալն հասակն է, երբ ընտրողութիւնը, զիտաւորութիւնը և ևս առաւել մաքրման ու սկզբունքը տակաւին անպատրաստ են, և մանուկը գործում է մտապատկերների ազդեցութեան ներքոյ: Եւ որովհետեւ մտաւոր շրջանը դեռ շատ աղքատ ու միակողմանի է, տակաւին մտապատկերների համախմբութիւն չ'են կաղմել, ապա ուրեմն նա զուրկ կը լինի նպատակադրմարութեան զաղափարից, ալ նորան վաղելութիւնն է, որ ալս ու ալն կողմն է հակում: Եւ չեմ ասում առաջնորդում, որովհետեւ մանկան մէջ ալն հասակում գործում են ստորադաս զգայութիւնները, որոնք հեռու են որոշ ուղղութիւններ ունենալուց:

Այն ալսպիտի հոգեկան աշխարհի տէր մարդիկ են, որ ընտանիքից

ուսումնարան են մտնում և ամենաաղղու կերպով ուսուցման դաստիարակիչ ազդեցութեան տակ ընկնում:

Բայց ուսումնարանն ինչպէս է գործում: Նախելով մանկավարժութեան և մասնաւորապէս կրօնուսուցման պատմական ընթացքին՝ մեր օրերի ուսումնարանը բաղմապիտի փորձեր է արել կրօնական—բարոյական գաղափարներ ու զգացմունքներ առաջացնելու գործում, սկսած Սոկրատէսի կատեխետիկան (հարց ու պատասխանական, մեր քրիստոնէականների մեթոդը) ուսուցումից մինչև քրիստոնէական դարերի և աչս վարդապետութեան առաջին ուսուցչի, Քրիստոսի, մեթոդն ու մինչև մեր օրերի քրիստոնէականների, սրբազան պատմութիւնների, բարոյախօսութիւնների և գրաբառ աղօթքների ուսուցումները:

Այս զանազան մեթոդների և ուսուցումների մասին արժէք մի ալ անգամ պատմական տեսակէտից աւելի մանրամասն խօսել: Առ ալժամ միայն այսքանս մտաբերենք, որ կրօնի ուսուցումը մեղանում ևս արել է իւր լատաշղիմական և լատաղիմական քաղերը և վերջին ժամանակներս դարձեալ, զարմանալի երևութ, վերջին ճանապարհի վերաջ է:

Թողնելով այն թէ՝ ուսումնարանի կրօնազխտութիւնն ինչպէս է գործել ու գործում, ալժամ տեսնենք, թէ ժամանակակից մի շիջալի տեսակէտից կանոնաւոր ուղղութիւնը ո՞րն է:

Ի նկատի ունենալով մանկան ուսումնարանական կեանքի 1—3 տարիների մտաւոր շրջանը, որ մինչև անգամ զուրկ է մտապատկերների հաստատուն համախմբութիւններից, մենք պէտք է նորան նախ մտցնենք մի իդէալական աշխարհ, որպէս զի աչք երեակալական զրաւիչ աշխարհում նորս միտքը հետզհետէ նորանոր տպաւորութիւններ ստանալով հարստանալ և կազմակերպւին մտապատկերների համախմբութիւններ: Այս բանաստեղծական աշխարհը սրբազան պատմութիւնը չէ, որի մոքերն անպատրաստ մանկանը դեռ անհասկանալի են, ալ հէքիաթն ու դիւցազներգութիւնը (էպոս) են ներկայացնում: Սրանք են իրանց հերոսների պարզ ու զրաւիչ ձգտումներով ու գործողութիւններով, որոնք և՛ մատչելի և՛ հրապուրիչ են մանկական բնութեանը: Նրբ մանուկն ու մինչև անգամ հասակաւոր մարդը լսում են հէքիաթ կամ կարդում, օրինակ՝ Հոմերոսի զիւցազներգութիւնը, այն ժամանակ բանաստեղծ Ֆոսսի խօսքով՝

Das ewig junge homerische Epos,

Welches der Jüngling liest mit Lust und der Greis mit Andacht,

(Աչք չաւտ թարմ հոմերական վէպը պատանին կարդում է հաճութեամբ, և ծերը բարեպաշտութեամբ): Ահա ալստեղ լսողն ու ընթերցողը, կը խորասուզուում են հերոսի կեանքի մէջ, նրանց գեղեցիկ ձգտումներն այն աստիճան խորն են թափանցում նորա սիրտն ու հոգին, որ մարդ առժամանակ հէնց իրան է զգում ուրախացող ու տիրող, կազթող ու կազթուող: Ինչո՞ւն է առաջանում այն հրաշքը, որ մենք հաղարաւոր տա-

րիններ չեսոյ, նստելով Հելլադալից ահապին տարածութեամբ հեռու աշխարհում և՛ աչս րոպէիս նորա գիւշաբանական հերոսների հետ հրճում ու արտասուում ենք: Այս հոգեբանական երևոյթը բացատրւում է հետեւալ կերպով:—Նրբ մեղ ներկայանում են բարի և վատթար հերոսներ, ալն ժամանակ մեր ներքին աշխարհը բաժանւում է երկու հակառակ բանալիների, որոնցից իւրաքանչիւրը ձգտում է մեր գիտակցութեան մէջ աւելի բարձրանալու և լաղթող հանդիսանալու: Մարդիկ աւելի տրամադրւած լինելով ճշմարտութեան հերոսներին համակրելու և կարեկցելու, վէպերի, պատմութիւնների, ողբերգութիւնների և ալն գործողութիւններին երեակալութեամբ հանդիսատես լինելով՝ նաև իրական կեանքում կուսակից և ջատագով են հանդիսանում աղնիւ հերոսներին և սրանց դրօշակի բարձր պահելուն սրտատրով հետամուտ են լինում: (Փողնելով մի կողմ ալն ծանրակշիւ և վիճելի խնդիրը, թէ մարդս ի բնէ աւելի չարի՞ն թէ բարուն է հակաւած լինում, և թէ արդեօք նա աշխարհ է գալիս բոլորովին անտարբեր (indifferent) տրամադրութիւններով՝ ալնու ամենալն մենք հիմք ունինք աւելի լաւատես լինելու, քանի որ հաղադիւտ են ալն հրէշալի մարդիկ, որոնց ոգիները հասարակական կեանքից սնւելով չարութեան հերոսներին են համակիր լինում): Այս լուլւած տրամադրութեան մէջ երեակալողի նախկին և նորամոծ մտապատկերներից ջառաջացած զգացմունքներն հետզհետէ ալնալէս են հզօրանում, որ մարդու ամբողջ ներքին աշխարհը մի ուժգին հոսանքի է ենթարկւում, և ահա ալս դէպքում նա «իրան մոռանում է»: Նթէ մենք մեղ գործող ենք զգում, ապա ուրեմն մեր ստացած տպաւորութիւնները, նալելով իրանց կաղմակերպութեանը, կարողութիւն են ունենում մեր մէջ զգացմունքներ առաջացնելու: Այս զգացմունքներն, իբրև չարութում մտապատկերների համախմբութիւնների՝ ամեն անգամ կ'առաջանան, երբ նրանց համապատասխանող ու ծնունդ տող մտապատկերները կը վերարտադրւին: Հետզհետէ իրական և իղէալական կեանքից ստացած մտապատկերները հիւսւելով, մի ցանց կը կաղմեն, որ կ'ունենալ իւր հանդողները կամ հեռադրաթելերի նման երկրորդական ու կենտրոնական կալարանները: Իւրաքանչիւր անգամ, երբ ցնցումն է ստանում սրանցից մինը, մի ալնթարթում նա զրգում ու արթնացնում է իրան անմիջապէս հաղորդակից մըտքերն ու զգացմունքները: Պարզ է, որ քանի աւելի ջաճախ ենք առիթ տալիս աղնիւ ձգտումներով տողրւած մտապատկերների համախմբութիւններին վերարտադրելու, ալնքան ևս առաւել նրանց հիւսւածքը ամրապնդւում է և նորանոր լաւելւածներ ստանալով՝ հարստանում: Մեղանից իւրաքանչիւրն աչս երևոյթին վորձնական կեանքում բիւրաւոր անգամ հանդիսատես է լինում. քանի մի բան շուտ շուտ ենք լսում, տեսնում, քանի մի սլտումութիւն ջաճախ է կրկնւում, ալնքան ևս առաւել նրանց մինք «լաւ ենք լիշում, մտքերը լաւ ենք պահում»: Քանի շատ են աչս-

պիտի համասեռ մտապատկերների համախմբութիւններն, այնքան ևս առաւել հզօր ճնշող ներգործութիւն կարող են նրանք ունենալ ստորակարգ ցանկութիւնների և հակումների վերայ: Այլ խօսքով՝ քանի շատ են միմեանց ոչ ու կող տուող զինակիցներն, այնքան ևս առաւել նրանք հաւաստի են հակառակ բանակի պարտութեանը:

Մենք արդէն հասնում ենք գաղափարների և զղացմունքների կազմակերպութեան խնդրին: Այստեղ խօսքը վերաբերելով մասնաւորապէս կրօնականին, այժմ տեսնենք թէ ուսումնարանական կեանքի առաջին տարիներում մանկան հոգին ի՞նչպէս է փոփոխւում:

Աստուածաչիւն ի դէպ են կազմւում է մարդու մէջ նորա ճշմարտութեան և բարութեան գաղափարներից, որոնք մանկանը մութն են: Այս հասակի մարդը զեռ գաղափար չի կարող ունենալ տիեզերքի կարգ ու կանոնի մասին. մանկան մէջ միակ դրութիւն ունեցող զղացումն է ծնողներից և մեծերից կախում ունենալը, որ վարդաճալով՝ նորան այն նախազգացման է բերում, որ իւր մեծերից զատ կան և իշխաններ ու թագաւորներ, որոնք նոյնպէս մի աւելի մեծ էակից կախումն ունին: Ահա մտածմունքների այս շղթան է, որոնց պէտք է ուսուցիչը ձեռք տալ և նորա օղակները հետզհետէ աւելացնելով՝ աւելի ընդարձակութիւն և հարստութիւն տալ աշակերտի կրօնական զղացմունքներին:

Աշակերտական կեանքի առաջին տարիներում, երբ այս կախման զգացումն հզօրանում է, անս վրայ է հասնում հերոսական կեանքի արկածաւոր երեւոյթների նկարագրութիւնը, որոնք, մենք արդէն տեսանք, լսողին այնպիսի արամադրութեան մէջ կարող են դնել, որ նա հէնց իրան կարող էր զգալ բարձրագոյն էակից կախման մէջ:

Այս շրջանի վերջին, այսինքն՝ երրորդ տարում ընտանիքից և բանաստեղծութիւնից առաջացած կրօնական-բարոյական մտաւոր աշխարհին միանում է և զուտ կրօնական աշխարհը: Մեր մանուկներն, իբրեւ քրիստոնեայ ընտանիքի զաւակներ՝ առաջին երկու տարիներում պէտք է հետզհետէ ծանօթանալին Քրիստոսի գեղեցիկ ու կրթիչ կեանքի ինչ ինչ կողմերին ու զգացւէին նորանով: Միայն վերջին, այսինքն՝ այս շրջանի երրորդ տարում սկսւում է Հին-Ուխտի դասաւանդութեան կանոնաւոր ընթացքը, որ ընդարձակութիւն է ընտանեկան պարզ կեանքի: Այս թանձրացքը, որ ընդարձակութիւն է ընտանեկան պարզ կեանքի՝ կրօնական-բարոյական պարզ գաղափարներ վերացուցանելու (զուրս բերելու) համար: Այս շրջանի վերջերում, մանուկը հետզհետէ գուրս գալով հեքիաթաբանական և զիւցազներգական կեանքը զեկալարող մութ և զիւթական էակների աշխարհից, մտնում է աստուածային զօրութեան աշխարհը:

Այժմ դառնանք այլ մտաւոր շրջաններին, և մտնենք բնական գիտե-

(Եւ շարունակւի)

ԱՅՑ ԹԻՒՐՔԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

(հայ տուրխտի յիշողութիւններից)

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՑԻ

III.

ՏԱՍՆՈՒԹ ՕՐ ԿԱՐԻՆՈՒՄ

...Բնակեալ է կեանս իւրեանց
իբրև է թանձրամած խաւարի
և ոգիքն արդեւեալք ի մարմնի
իբրև զկենդանի է զերեզմանի...

ԵՂԻՇԷ:

(Շարունակութիւն 1)

Նոյեմբերի 5-ին առաւօտեան, երբ բարձրացայ թէյարան-ըն-
թերցարանը, այնտեղ գտայ նստած արդէն մի քանի հոգի: Այդտեղ
էր թաղիս երկու բօլիս-էֆէնդիներից՝ մինը՝ Մուրադը՝ նիհար, շի-
կահեր, սակաւախօս մի տաճիկ: Դորա կողքին նստած էր Կարինի
հայերի մէջ հռչակաւոր մատնիչ Պօղոս Սարափեանի մի աչքով կոյր
որդին, որին ժողովուրդը ծածուկ «Վաստի տղայ, մատնիչի զաւակ»
անուններն է տալիս: Իիլիարդի սեղաններից մէկի մօտ խաղում էին
երկու երիտասարդներ, մինը՝ հայ, միւսը՝ տաճիկ: Այդ վերջինը կա-
նացի պճնասիրութեամբ էր հազնւած և... «օղլան»-ներից էր:

Կամաց կամաց ընթերցարանը լքւում էր: Առհասարակ հիւ-
րերը իրար հետ վարւողութեան մէջ քաղաքավարի էին. հայերը

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի 4, 5 և 7 համարները:

ամեն բանում աշխատում են զիջանել տաճիկներին, չը հակառակել: Կարինի թուրքերն էլ աւելի աշխարհ տեսած լինելով՝ քաղաքականութիւնից էլ քիչ-միչ տեղեկութիւններ ունին. նրանք տեսան Ներսէսի օրով հայերի յառաջադիմութիւնը և աւելի պատկառանքով սկսեցին վերաբերել դէպի հայերը, վախենալով որ սուր յարաբերութիւնները առանձին դէպքեր յառաջ բերեն: Ահա՛ ինչու համար Կարինում այնքան աչքի չի ընկնում հայերի և տաճիկների մէջ եղած ատելութիւնը:

Ես պէտք է զնայի հեռագրատունը: Յովհաննէս աղան խոստացաւ ինձ ցոյց տալ ճանապարհը. բայց որպէս զի պօլիցիականները չը կասկածեն իւր վերայ՝ իբրեւ մի տաճիկհայտակարի, որ առսահայի հետ մտերիմ է՝ մօտեցաւ Մուրադին և Ալի-էֆէնդուն, որ նոր էր ներս մտել, և յատնեց նրանց, թէ պէտք է ինձ հետ հեռագրատունը գնայ՝ ճանապարհ ցոյց տալ: Այդ խօսակցութեան ժամանակ ես էլ մօտեցայ բօլիս-էֆէնդիներին և կրկին յիշեցրի Ալիին, որ անցաթուղթս բերի:

— Դուք ինքներդ գնացէք սէրայը և վերցրէք, ասաց նա:

— Ո՛չ, ես չեմ գնալ, դա իմ գործը չէ. եթէ վաղն էլ չը վերադարձնէք, ես առանց անցաթղթի կը գնամ հիւպատոսարանը:

— Չա՛նմ, էսօր երեկոյեան գնացէք վերցրէք, էլի՛, պատասխանեց Ալին:

— Այդ ձեր պարտականութիւնն է և ես հարկաւորութիւն չ'ունիմ անձամբ գնալու:

— Լա՛ւ, վաղը կը ստանաք, միջամտեց Մուրադը:

Հիւրանոցից դուրս դալիս Յովհաննէս աղան հասկացրեց, թէ ինչու պօլիցիան ձգձգում է անցաթղթիս վերադարձնելը. «Կ'ուզեն, որ ինքդ անձամբ գնաս սէրայը, որ բաշ-բօլիսը քեզի տեսնէ, հարց ու փորձ անէ, իմանալ ով ես. կը կասկածեն...»

Մենք անցնում էինք նեղ, ծուռ ու մուռ փողոցներով, որոնց երկու կողմից շարւած էին փոքրիկ աներ, կրպակներ և արհեստանոցներ: Խանութներում, ուր ծախւում են եւրոպական մանուֆատուրային ապրանքներ, դարսւած էին և Հայաստանի դորժւածներ՝ Բաղէշի կարմիր կտաւ, Վանի շալեր, Արաբկերի մանիսս (բամբակեայ գործւած), Խարբերդի գետզի (մետաքսէ գործւած) և այլն:

Առաջնորդարանի մօտից փողոցի ձախ ճիւղաւորութեամբ զնալիս՝ պատահում էք մի շարք արհեստանոցների, ուր կուզի, աղւէսի, գայլի և այլ գազանների մորթիներից շինում են մուշտակներ: Բարձր-Հալքը ունի բազմաթիւ թանձրամորթ գազաններ, որոնց մորթիները մինչև անգամ արտահանում են Ռուսաստանի Նիժնի-Նով-գորոդեան տօնավաճառը:

Կրպակների շարքում աչքի էր ընկնում մի մեծ ամբարանման քարեայ շինութիւն, լայն բացւած դարբաններով:

— Ատ խանում կը կենայ Ալեքսանդրապօլցի հարուստ վաճառական մը՝ Մ. աղա Չ.՝ որ Կարին կաշիի մեծ առուտուր կընէ: Կը ճանչնա՞ք զանիկա, հարցրեց Յովհաննէս աղան:

— Լսել եմ նորա մասին, իսկ անձամբ ծանօթ չեմ՝ պէտք է նորան տեսնեմ, դորժ ունիմ:

— Մ. աղան Սանասարեան վարժարանի պատուաւոր հոգաբարձու է, նկատեց առաջնորդս:

— Աւելի լաւ. հետը միասին կը գնամ վարժարանը:

Հասնելով մի կեղտոտ հրապարակ, նման հիւրանոցի առջևը գտնւածին, մենք ծուեցինք ձախ և դուրս եկանք մի նեղ փողոց, որի երկու կողմից շարւած էին ողորմելի տնակներ: Աջ շարքում մի սպիտակ փոքրիկ շինութիւն էր երևում հարթ կառուով. դա պօստ-հեռագրատունն էր: Փայտեայ խարխուլ սանդուղքներով զգուշութեամբ բարձրացանք և մտանք մի նրբանցք, որը տարաւ մեզ մի նեղ, լուսամուտներից զուրկ սենեակ: Քէ նրբանցքը և թէ սենեակը հոգալատակ էին և ցելով ծեփած պատերով: Ղէմ ու դէմ պատի մէջ, իրար կողքի երևում էին երկու մեծ ծակեր. մէկից՝ ներքին կայսերութեան հեռագիրներ էին ընդունւում, միւսից՝ նամակներ: Արովհետեւ ևս հեռագիրս Ռուսաստան պէտք է ուղարկէի, ուստի պէտք է զիմէի արտաքին հեռագիրներին յատկացրած բաժանմունքը: Բացանելով ձախ կռան վերայ երևացող մի փոքրիկ դուռ, մտանք արտասահմանի հեռագիրներ ընդունելու բաժինը: Ղա մի շատ փոքրիկ սենեակ էր, որի կէսը բռնած էր մի թախտ միւլթաքաներով. հակառակ կողմում մի փոքրիկ սեղան էր, իսկ սենեակի մի անկիւնում, յատակին ածած էին պաշտօնական թղթեր և ծառայողի շորերը: Սենեակում կարող էին իրար ճեղքելով կանգնել շորս-հինդ հոգի:

Դրան մօտ մեզ հանդիպեց 15 տարեկան մի յոյն պատանի, լաջն երկար շալւարով և մեծ հողաթափներով: Նրբ հեռագիրը ունի իրան (ուրիշ մարդ չէի տեսնում բաժանմունքում), նա ասաց.

— Սպասէ՛ք, դեռ էֆէնդին չի եկել տնից:

Ինչ պէտք էր արած. նստեցի ու սպասեցի մինչև «թել զարկող» էֆէնդին բարեհաճի շնորհ բերել իւր պաշտօնը կատարելու: Մօտ 20 րոպէ սպասեցի. այդ ժամանակամիջոցում պօստ-հեռագրատունը միմիայն 3 մարդ այցելեցին: Տաճկաստանը, իբրև քաղաքակրթութիւնից բոլորովին յետ ընկած երկիր, չունի պօստ-հեռագրական մեծ պահանջ: Ամենականոնաւոր պօստային հաղորդակցութիւնը Տրապիզոնի և Կարինի մէջ է, այն էլ շաբաթը մի անգամ է ստացւում և գնում պօստը, որը տանում է մի ձիաւոր սուրհանդակ, նամակներով ու ծրարներով տոպրակները զգած իւր հեծած ձիու վերայ: Էրզրումից Թիֆլիս նամակը հասնում է երկու շաբաթում: Այդ դեռ Կարինից է այդպէս. բաց երեւակայեցէք Հայաստանի խորքերը՝ Վան, Մուշ, Տիգրանակերտ, Խարբերդ՝ դրանք համարեա աշխարհքից կտրւած անկիւններ են. ինչ ուզում ես կատարիր այնտեղ, հազարից մէկ զոհի հառաչանքը չի հասնի լոյս աշխարհ...:

Վերջապէս «թել զարկող էֆէնդին» բարեհաճեց զալ և ընդունել իմ հեռագիրը: Այդ յոյն պաշտօնեան, ինչպէս և պօստ-հեռագրատան միւս ծառայողները, չունէր հազին պաշտօնազգեստ. ով ինչ ուզում է՝ հագնում է. էֆէնդիս եւրոպական վերարկու ունէր հազին, որի տակից երևում էր տաճկական լաջն շալվարը: Ամեն տեղ սովորութիւն է, որ, հեռագիրը ընդունելիս, անդորրագիր են տալիս, բաց տաճկաստանում հարցնում են. «անդորրագիր կամենո՞ւմ էք. եթէ այո՛, գնացէք գնէք մի 10 փարանոց նամակադրոշմ»: Կատարեցինք հրամանը և ստացանք անդորրագիրը՝ վրան նամակադրոշմ կպցրած: Տաճկաստանում պաշտօնական թղթերը, կնիքները և այլն, կէսը տաճկերէն է գրւած լինում, կէսը ֆրանսերէն:

Պօստ-հեռագրատնից վերադառնալիս մտայ Մ. աղա Զ.-ի մօտ, որի սենեակը վերոյիշեալ խանի մէջ էր: Լոյս, մաքուր, փոքրիկ սենեակում, զրամեղանի առջև նստած էր մօտ 55 տարեկան մի յաղթանդամ մարդ, կովկասեցի հայ-վաճառականի հաղուստով: Նա, ինձ տեսնելով, հաշիւները մի կողմ ծալեց, բարեկեց ինձ և պատուիրեց

Ճառային մի մի Ֆինջան զայցիէ բերել «անուշով» (շաքարով)։

Մի քանի հարց ու փորձից յետոյ, երբ նա իմացաւ իմ ճաճկաստան գալուս նպատակը, խորհրդաւոր կերպարանք ընդունեց ու սկսեց.

— Է՛հ, ինչի՞դ է հարկաւոր իմանալ երկրի, ժողովրդի զրութիւնը... ի՞նչ բան ունիս. քեզ ի՞նչ սրանց զրութիւնը, ուսումնարանները... այդ քեզ բոլորովին հարկաւոր չի... Իմ բարի խորհուրդս է, քանի որ մի փորձանք չի պատահել զլիւիդ, շուտով վերադառնաս, ինչ տեսել ես բաւական է... դու ջահել ես՝ օսմանցուն չը գիտես, իսկ ես երկար ապրել եմ, գիտեմ ի՞նչ է այստեղ կատարուում... Ոչինչ չես կարող անել... Ես քսան տարի է գալիս եմ գնում, ինձ այստեղ ամեն մի լակոտ անդամ ճանաչում է, բայց էլի մինչև անգամ ինձ վերայ էլ են կասկածում... Ամեն ուսահայ և ամեն մի տաճկաստանցի, որ ուսաց հիւպատոսարանն է գնում՝ կասկածելի է։ Հիմա կարծում ես, որ այստեղ բոլոր հայերը արդէն չը գիտեն քո մասին. շատ լաւ գիտեն և շատ կ'ուզենային ծանօթանալ, հիւրասիրել քեզ, բայց կառավարութիւնից երկիւղ են կրում. նրանք ստիպւած են քեզ հետ ոչ տեսնել, ոչ խօսել. և աշխատում են ձեւացնել, որ բոլորովին չեն էլ նկատում քեզ... Բոլորովին խորհուրդ չեմ տալիս Կարինից ուղևորել դէպի Մուշի կողմերը. հաւատացած կացի՛ր, որ կէս ճանապարհին կը բռնեն, կը բռնադատեն և կ'արդելն մի քայլ անգամ անել. իսկ նրանց, որոնք քեզ հետ կը խօսեն, կը տեսնեն՝ այնքան կը տանեն կը բերեն, որ հոգիները դուրս կը գաց։

— Շնորհակա՛լ եմ ձեր խորհուրդների համար. յետոյ անելիքս դեռ կը տեսնենք, ասացի ես, չ'ուզենալով երկար վիճել. բայց հիմա ես խնդրում եմ օգնէք ինձ տեսնել Սանասարեան վարժարանը։

— Ի՞նչ բան ունիս. ի՞նչ կայ տեսնելու։

— Ինչպէ՞ս թէ ինչ կայ տեսնելու. գալ Կարին և չը տեսնել Սանասարեան վարժարանը...

— Դէ՛, լաւ, Յ. Մաղաթեանին այսօր կ'ասեմ։

Դուրս գալով փողոցը՝ պատահեցի Մուրադ Էֆէնդուն, որ իրան ձեւացրեց իբրեւ թէ ինձ չէ նկատում։ Մի քանի քայլ հեռանալով, ես յանկարծակի յետ նայեցի և չը կարողացայ ծիծաղս պահել, երբ տեսայ թէ ինչպէս տնաքանդը հեռուից քայլ առ քայլ հետևում է ինձ։

այդքա՛ն թշւառութիւն, անպատուութիւն ու տանջանք կրում է զրատի համբերութեամբ. ինչքա՛ն կեանք քարշ տալու ցանկութիւնը մեծ է նորա մէջ... Առաւարտութիւնը «աշար» ինքը չի հաւաքում, այլ՝ հաշւելով որ, դիցուք, այս ինչ դաւառը պէտք է այսչափ սոսմար ցորեան, զարի և այլն տայ՝ ժողովելու իրաւունքը ծախում է այս կա՛մ այն վաճառականին և իւր ստանալիք հարկը փողով առաջուց առնում: Աճառականն էլ, ի հարկէ, աշխատում է հարկը այնքան հաւաքել, որ և՛ իւր տւած փողը դուրս դաչ և՛ աւելանայ. եթէ ոչ, էլ ի՛նչ առուտուր է: Այնպէս էլ է պատահում, որ այդ իրաւունք ձեռք բերողը աշխատանքով իսկոյն ծախում է մի ուրիշին, որը եթէ կարողանում է նոյնպէս ինքն է անում: Այսպիսով բացի «կայսերն կայսեր» բաժնից, հարկի վերայ բարդւում են և այդ «միլիթիմներն» (չափաւոր հարկ խոշորը) զրպանի համար մի խոշոր մաս. ուրեմն հասարակ ժողովուրդը ոչ թէ տալիս է օրէնքով սահմանած 8-ից—1, այլ 8-ից—2: Այդ տասանորդ հարկը (աշար), որ օրէնքով առաջ $10^0/0$ էր, հիմա $12^{1/2}/0$, հաւաքելու ձեւի շնորհիւ, դառնում է $25^0/0$ և աւելի:

Դեռ չեմ հաշւում բազմաթիւ միւս հարկերի և ղեղծումների մասին. դորա վերայ աւելացրէք քրդերի մշտական աւերումները և սպանութիւնները... Տնտեսական թշւառութիւնը ստիպում է դիմել պանդխտութեան և զաղթականութեան. անապահով ու անկարգ զրութիւնը և հարստահարութիւնները մեռցնում են ժողովուրդը բարոյապէս...

—Հաջի՛ Ղազար, ինչո՞ւ ձեզի քրդերը այնքան կը նեղեն, կը տանջեն և դուք բան մը չէք ընէ անոնց, հարցրի ես:

—Մուշի դաշտին վրայ ասլրող ժողովուրդը «խիեղճ» է, ոչ զէնք ունի, ոչ պաշտպան: Խաչը զէնք կրելու խամար պիտի թուղթ ունենայ փաշայէն: Եթէ խաչ մը մէնակ ճանփա կերթայ և քիւրդեր կը յարձակին վրան, նա կռիւ կենէ, կը զարնէ, կը սպանէ քրդեր, չի վախնար որ մէկը դնայ զանգաթի. համա որ ընկերովի ըլլալ, խաչը կը վախնայ զինքն պաշտպանել, զարնել, սպանել զքուրդն. ընկերները կերթան կը զրիցեն իրար մէջ, կը լսի կառավարութիւնը, ղխացն կը բռնեն բանտ կը դնեն, փաշայի մօտ կը տանեն, կը բերեն, կը չարչրեն և յետոյ կը սան զաթթիւններուն, որ տուն հասցնեն. անոնց էլ ծա-

ծուկ կըսեն, որ զարնեն սպանեն զնա: Քիւրդերն ալ անոր ընտանիք, աղգականներ բիւթիւն կը մորթեն: Ամա սարցի խաչեր քաջ են. քիւրդ և տաճիկ անոնցմէ կը վախնան: Շէնիկ, Սեմալ, Գալի-գազան զիւղեր կան Մշու կողմերը. անտեղի խաչ ժողովուրդը շատ քաջ է, միայն խաչերէն լեզու կըխօսի, պասը պինդ կը պախի: Անոնք չեն թողնի, որ տաճիկ մը կամ քիւրդ ֆեսախ իրենց: Եթէ նրանցմէն զմին քրդեր զարնեն սպանեն, ատ խաչերը մէկի տեղ 50 քիւրդ կը ջարդեն: Եթէ խաչ մը փախաւ կառավարութենէն անոնց մօտ, նրանք կը պախեն իրանց քով, զանիկա չեն մատնի: Անոնք սուա խօսել չեն գիտի. կառավարութեան խարջ տալէն չեն թողնի որ տաճիկը կենաց խամրէ իրենց ոչխարներ. իրենք կըսեն՝ այսքան զլուխ ոչխար ունինք, այսքան պիտի խարջ տանք, առէք զնացէք. և տաճիկներ կը խաւատան, չեն խառնուեր անոնց դործերի մէջ:

—Ա՛յ, դուք էլ եթէ այդպէս լինէի՛ք:

—Մենք դաշտի մէջ ենք, չենք կրնար. անոնք անառիկ լեռների վրայ, մեր աչքը վախեցրեր են...

—Բայց ձեր կողմերում ուսումնարաններ, վարժապետներ չը կա՛ն:

—Ե՛հ, էֆէ՛նդմ, երբ Սարըեան էֆէնդին կէր, լաւ ուսումնարաններ բացեր էր. զնա բռնեցին, Ստամբուլ տարան, ուսումնարանները աւրւեցան, վարժապետները վախկոտացան: Ստամբուլի Միացեալ ընկերութիւնը կը պախէ Մուշի քաղաքի մէջ մանչերի ու աղջկերանց խամար դպրոց մը: Մշոյ դաշտի չորս, խինդ գիւղում էլ կան ուսումնարաններ, խիեղճ վիճակի մէջ են: Ճիգուլթիները կաշխտեն վարժարաններ բանալ, կառավարութիւնը անոնց կ'օգնէ...

—«Հաջի՛, ա՛յ Հաջի...Հաջի՛-Ղալար», կանչեցին զրսից: Եւ մշեցին շտապեց դուրս գնալ և այդպէս մեր խօսակցութիւնը ընդհատեց:

*
* *

Կիւրակի օրը, նոյեմբերի 6-ին, առաւօտեան ժամի մօտ 11-ին, ես դուրս եկայ Հիւրանոցից ու դիմեցի Մ. աղայի մօտ, որի հետ միասին զնացինք Սանասարեան վարժարանը:

Մտնելով վարժարանի ընդարձակ բակը, որի մէջ տեղում կանդնած է նախկին աղգային աղջկանց ուսումնարանը, այժմ Սանա-

սարեան վարժարանի մի մասը, մենք ղիմեցինք աջ՝ դէպի բակի մի անկիւնում գտնուող երկյարկանի փոքրիկ նոր շինութիւնը, որի նախասենեակի ու հիւրասենեակի հետ արդէն ծանօթացել ենք: Նախասենեակի մի անկիւնում՝ երևացող մաքուր աստիճաններով բարձրացանք և հասանք սանդուղքների վերը: Մ. աղան բացեց մեծ երկփեղկեայ սիրուն դռները մինը և մենք մտանք մի զեղեցիկ, իստակ, լոյս, եւրոպական կոմֆօրտով բաւական շքեղ կահաւորած սենեակ: Մարդ մի առժամանակ մոռանում էր, որ գտնւում էր ծածկա-Հայաստանում, Կարինի մէջ. կահարասիքը, շրջանակները, պատկերները, ծանր վարագոյրները, դորգերը և այլն, բոլորը եւրոպական ճաշակով էր: Սենեակի մէջ տեղում, փափուկ զահաւորակի առջև, դրած էր մի կոլոր սեղան թանկագին սփռոցով ծածկած, սեղանի վերայ զեղեցիկ լամպա և մանր-մունր առարկաներ:

Կահաւորակի վերայ բազմած էր մի Ֆէսաւոր պարոն գերմանացու դէմքով, իսկ մեզ տեսնելով տեղիցը վեր կացաւ և դիմաւորեց մի թխամօրուս, երկարահասակ կապոյտ ակնոցաւոր երիտասարդ: Պ. Զ.-ը մեզ ծանօթացրեց: Դա պ. Գ. Աբուլեանն էր, իսկ զահաւորակի վերայ բազմածը՝ պ. Ս. Սողիկեանը: Այդ երկուսը մեզ արդէն ծանօթ Յ. Մաղաթեանի հետ միասին կազմում են Սանասարեան վարժարանի ե. ա. տ. ե. ս. շ. թ. ի. լ. ը, եթէ կարելի է հռոմէական տրիումֆիրատ» խօսքի անալոգիայով այսպէս ասել: Երեքն էլ իրանց ուսումը վերջացրել են Գերմանիայում: Դրանց մէջ գերիշխողը և գործերի վերայ ազդեցութիւն ունեցողը Յ. Մաղաթեանն է երևում:

Մեր խօսակցութիւնը արդէն կապւել էր, երբ ներս մտաւ և պ. Յ. Մաղաթեանը: Նա շտապեց ներողութիւն խնդրել, որ այն օր այնքան անքաղաքավարի, սառն կերպով ընդունեց՝ ասելով. «Թիւրքիայում դրութիւնը և պայմանները այժմ այնպէս են, որ եթէ մի քանի րոպէ աւելի սպասէին ձեր ձիերը մեր դարբասների առջև և դուք աւելի մնայիք մեր վարժարանում, պոլիցիան իսկոյն և եթ պիտի շրջապատէր ամբողջ ուսումնարանը:»

Տեսնելով որ առհասարակ մի առանձին թերահաւատութեամբ և կասկածանքով են վերաբերւում դէպի ինձ, ես հարկաւոր համարեցի մեկնել իմ ճանապարհորդելուս նպատակը, պատճառը, որ յանկարծակի Կարին եկայ, փոխարէն սկզբից Վան գնալու և մտադրու-

Թիւնս՝ ճանապարհս շարունակելու Մուշի կողմերը։ Ես յայտնեցի իմ կարծիքը, որ անհրաժեշտ է ոչ միայն պօլսեցիների համար «աչքով տեսնել, ականջով լսել» Թիւրքահայաստանցուն, այլ և ռուսահայերիս համար հարկաւոր է Թիւրքաց-Հայաստանի հետ անմիջապէս ծանօթանալը և նորա մասին ճիշդ տեղեկութիւններ ու գաղափար ունենալը։ Սանասարեանք չէին համակրում այդ կարծիքին և յայտնում էին իրանց դժգոհութիւնը, որ ռուսահայերը և եւրոպական հայ զաւթականութիւնը խառնում են Թիւրքահայերի զործերում։ Եւրոպայում նստած ազատ խօսում են, աղմուկ հանում, իսկ տուժում է այստեղ ժողովուրդը և տաճիկների ճնշումը ու կասկածանքը դոցա շնորհիւ աւելանում։ Ես ասացի, թէ Թիւրքահայաստանի վիճակով իրաւունք ունի հետաքրքրւել ամեն մի հայ, մանաւանդ ռուսահայերը, որոնք իրանց մտաւոր, բարոյական և նիւթական զօրութեամբ անհամեմատ բարձր են Թիւրքահայերից, և կարող։ Իսկ ինչ վերաբերում է եւրոպացական հայերին, թէև, ի հարկէ, պախարակելի է նրանց լոկ աղմուկներ հանելը առանց զործ կատարելու, կ'աղմակեւրուէ և բաց, այնուամենայնիւ, վնասակար չեմ գտնում նրանց արդարացի բողոքները և հրապարակ հանելը Հայաստանի ցաւերը ու թշաւուրթիւնը...

Սանասարեանք բողոքովին համակրում էին Յարութիւն պատրիարքի շրջաբերականին, որով նա համոզում էր Թիւրքահայերին՝ հրաժարւել եւրոպացական խռովարար հայերից, նզովել նրանց, որոնք ուրախութիւն, բարօրութիւն և երջանկութիւն չեն տեսնում վշտի, թշաւուրթեան, աւեր ու զրկանքների երկրում։ Նա հրաւիրում էր իւր ժողովրդին, որի հազարաւոր թշաւ, վտարանդի, յուսահատ զաւակներին տեսնում էր պատրիարքարանի շուրջը՝ թափւել եկեղեցիները, ծնկաչոք մաղթանքներ կարդալ առ Բաքճրեալն վասն կենաց հայրախնամ օգոստափառ Սուլթանին և նորան շրջապատող մեծամեծներին, որոնք օր ու գիշեր մտածում են, հոգս են տանում իրանց սիրած հայ ազգի մասին...

Սանասարեանք իրանց աշխարհայեցողութեամբ պատկանում են այն կուսակցութեան, որին մեր մէջ կարելի է ընդհանրապէս «խոհեմների» անունը տալ. դրանք ներսէս—Խրիմեան—Բաֆֆի—ական ձգտումների դէմ են... Խոհեմները համոզւած են, որ կրակից ազատ-

ւելու համար՝ պէտք է նետուել բոցի մէջ: Խոհեմները պառաւ մարդկանց պէս դանդաղիտոյ, կասկածոտ և ողորուելու անընդունակ մարդիկ են: Նրանց զգուշութիւնը վախկոտութեան է հասնում, քարոզած համբերութիւնը՝ անբարոյականացնող, մեղցնող ստրկահոգութեան...

Սանասարեանք լաւ տեսնում էին երկրի դրութիւնը. իրանք գիտէին, որ Հայաստանի աշխարհագրութիւնը և պատմութիւնը արդէլւած է աւանդել ուսումնարաններում, որ համարեա ամեն մի տպւած գրքի մօտք Հայաստան խափանւած է, որ Ազգերեանի առձեռն բառարանի և Շարականի պէս անմեղ գրւածքներ բռնւում են, իբրև մշաստակար և ժողովուրդը պրզող գրքեր, որ բանտերում տառապում են բոլորովին անմեղ մանուկներ, որ իրանք քաղաքական, հասարակական գործերում խառնւելուց բոլորովին հեռու լինելով և վալիների ու փաշաների վստահութիւնն ու յարգանքը վալելելով հանդերձ, պարտաւորւած են այնու ամենայնիւ պատուել, շողոքորթել Պօղոս Սարափեանների պէս մասնիչներին, յարմարել նորա պէսների ցանկութեան: Նրանք չէին կարող չը տեսնել երկրի տնտեսական վատթար վիճակը, մտաւոր խաւարը, բայց այնու ամենայնիւ նրանց ջղերը այնքան բթացել էին, որ նրանց այդ չէր վրդովեցնում, և նրանք հանգիստ ու խաղաղ ասում էին. «Այդ բոլորը ժամանակաւոր է... մենք չենք ուզում, բացի մեր դասերից ու ուսումնարանից, ուրիշ բան ճանաչել: Մենք կղզիացած ենք ժողովրդից: Տաճկա-Հայաստանի բաղդը կախւած է մեր վարժարանից: Միակ սուրբ, նւիրական մեծ բանն է Տաճկա-Հայաստանում մեր վարժարանի գոյութիւնը: Ուսուցանել մեր աշակերտներին ինչ որ գիտենք և բոլորովին կղզիանալ մեր վարժարանում, պահպանելով միմիայն կապ տեղիս բարձր շրջանների հետ—ահա՛ մեր իղէալը: Պահանջները շատ են և մենք բոլորին պէտք է գոհացում տանք: Մեր նպատակն է նախ և առաջ Թիւրքիայի համար լաւ քաղաքացիներ (?) պատրաստել: Մենք ուզում ենք միջոց տալ մեր սաներին մրցելու ապրուստի կռիւի մէջ մեր երկիրը թափւող եւրոպացիների հետ, պատրաստելով արհեստաւորներ, ֆրանսերէն խմացող գործակատարներ, տէրութեան բարձրագոյն (!) վարժարանները մոնելու համար աշակերտներ, որոնք զուրս գային զեղագործներ, բժիշկներ և այլ ծա-

ռայրդներ: Մենք զանգաղ ենք քայլում, բայց մանկավարժութան մէջ հեռուում ենք եւրոպական գիտութեան վերջին խօսքին...»

— Հայաստանում վարժապետներ չը կան, քահանաները և վարժապետները զարհուրելի ագէտ են, նկատեցի ես:

— Այո՛, պահանջները շատ են և մենք պէտք է ամենին զոհացում տանք: Մեր ուսումնարանը առ այժմ ունի 6 տարւայ դասընթաց. ներկայ ծրագրի ծաւալը հաւասար է ձեր բէալական ուսումնարանների 4 դաստան...:

Խօսակցութիւնը դեռ շարունակուում էր, երբ Ս. աղան և պ. Յ. Մաղաթեանը վերկացան ու հեռացան: Պ. Աբուլեանը հրաւիրեց զնալ ներքև՝ իրանց հետ ճաշելու, խոստանալով յետոյ մանածել վարժարանում: Իջնելով ցած, մենք մօտանք հիւրասենեակը, ուր սպիտակ սվառցով ծածկած սեղանի շուրջը նստած էին հինգ հոգի վարժապետներ: Նրանք արդէն վերջացրել էին ճաշը: Բացի Յ. Մաղաթեանից, որը պսակւած է, բոլոր միւս վարժապետները ճաշում են միասին, վարժարանում:

Ճաշի ժամանակ մեր խօսակցութիւնը զլխաւորապէս վարժարանի մասին էր: Մինչև այժմ Սանասարեան վարժարանը ուսումնարաններ դեռ չի տւել: Ընդ ամենը պէտք է լինի 9 տարւայ դասընթաց, այժմ դեռ 6-ը կայ: Աւանդում են կրօն, բարոյագիտութիւն, հայերէն, տաճկերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, ընդհանուր աշխարհագրութիւն, ընդհանուր պատմութիւն, թւաբանութիւն, երկրաչափութիւն և բնական պատմութիւն: Նրեք տեւողութիւնը ամեն միւսը, բացի իրանց առարկաներից, սովորեցնում են, մէկը՝ ջութակ ածել, միւսը՝ զաշնամուրի վրայ, երրորդը՝ կազմարութիւն: Աշակերտները բոլորը գիշերօթիկներ են: Մօտ 150 աշակերտ կար, որոնցից միայն 25 հոգի էին ձրիավարժ, միւսները՝ թօշակաւորներ: Վճարը տարեկան 25 ոսկի է (մօտ 235 ռուբլի) — մի դումար, որ Տաճկաստանում բաւականին պատկառելի է համարւում և ունեւոր ծնողներին մատչելի: 25 հոգի ձրիավարժներից պէտք է հասնել նոցա, որոնք ընդունւած են «բօլիդիդի» համար՝ մի քանի ազգեցիկ աղաների և էֆէնդիկների շաջակցութիւնն ու բարեկամութիւնը շահելու նպատակով: Մնացածը՝ ո՞րքանը չեմ կարող ասել, որովհետև Սանասարեանք շատ ժխտութեամբ էին ինձ տեղեկու-

Թիւններ տալիս ուսումնարանի մասին՝ Հայաստանի զանազան տեղերից են և, երևի, աղքատ ծնողների զաւակներ: Կարինի Հայ Ժողովրդի մեծ մասը՝ չքաւոր լինելով՝ իւր որդիերանց համար փակւած է տեսնում վարժարանի դուռը՝ մանաւանդ վերջին տարիներս՝ և անբաւական է այս վարժարանից, որտեղ ջուժ է ու յետ պահանջում իւր շինութիւնը (բախի մէջ տեղում տեսածը), ասելով Թէ՛ իւր որդիերանց կրթութիւն տալու տեղ չ'ունի: Թէև պ. Մ. Սանասարեանը իւր վարժարանի համար մեծ տարածութեամբ հող է գնել Կարինում, սակայն տեղական վարչութիւնը Թոյլ չի տալիս շինութիւն կառուցանել: Հանդամանքները ստիպում են մտածել վարժարանի ղեկավարներին՝ տեղափոխւել Խարբերդ:

Որովհետև կիւրակի օր էր և դասեր չը կային, իսկ ինձ հետաքրքրում էր աւելի դասաւանդութեան եղանակը և աշակերտների ընդհանուր զարգացման ստիճանը, ուստի դիմեցի պ. պ. Աբուլեանին և Սողիկեանին, հարցնելով. — Կարելի է արդեօք հասարակ օրերից մէկում ներկայ գտնւել դասերին:

Մի քանի բոպէ տիրեց խորին լռութիւն: Բոլորեքեան նայում էին իրանց պնակների վերայ:

— Ո՛չ. վերջապէս ընդհատեց խորին լռութիւնը պ. Աբուլեանը:

Անյարմար էի համարում մեկնութիւններ խնդրել, այնպիսի ձևով էր արտասանւած այդ առջը: «Ոչ»-ից յետոյ մի քանի բոպէ տիրեց կրկին լռութիւն, որը ընդմիջեց պ. Սողիկեանը, դիմելով վարժապետներին. «Քալեցրէ՛ք պ. ...-ին վարժարանը»: Իսկ ինքը և պարոն Աբուլեանը յայտնեցին, որ զբաղւած են և ժամանակ չ'ունին ինձ հետ զալ: Էջմիածնի ճեմարանում աւարտած երկու վարժապետները և փականագործութեան ուսուցիչը «քալեցրին» ինձ:

Դասարանները և ննջարանները մաքուր, ընդարձակ ու եւրոպական ձևով են: Առ հասարակ, ինչպէս երևում է, բարեգործը ոչինչ միջոց չի խնայել իւր հիմնարկութեան վերայ: Մի փոքրիկ Թանգարանում ժողոված են մի քանի զազանների և Կարինի մօտ գտնւող Շամբի Թուշունների մորթապտիկները (ყუყუღო): Կան և մի քանի պատկերներ, ծովային կենդանիների կարծր մնացորդներ և այլն:

Անցնելով դէպի բակի մէջ տեղում գտնուող շինութիւնը, մտանք մի սենեակ, ուր մի քանի աշակերտներ ջութակի վերայ էին վարժւում։ Նրանք ածեցին դերմանական նոտաներին նայելով մի եղանակ։ Այդ սենեակից մտանք մի ուրիշը, որտեղ դրած էին մի քանի դաշնամուրներ։ Աշակերտներից մէկին վարժապետները խնդրեցին «չալել» և նա «չալեց» մի գերմանական վալս։

— Իսկ հայերէն երգեր չը գիտե՞ն, հարցրի ես։

— Երբ գերմաներէն և ընդհանուր եւրոպականը կը սովորեն, հեշտ կը լինի իրանց համար և հայերէնը, հիմա չենք սովորեցնում։

Հասկանալի էր. Տաճկա-Հայաստանում բացի «Հայր-մերից» ուրիշ երգ չէր կարելի երգել հայերէն։

Նիմեցինք դէպի բակի մի ծայրում գտնուող առանձին շինութիւնը՝ սեղանատուն-գրադարանը։ Գրադարանում ոչ մի հայերէն գիրք չը կար, բոլորը գերմաներէն և ֆրանսերէն. հայերէն գրքերը դեռ գտնուում էին հիմնադրի մօտ՝ Պետերբուրգում, որովհետեւ ներկայ պայմաններում Թիւրքա-Հայաստան անկարելի է հայերէն գիրք մտցնել։ Նոյն իսկ Պոլսի գրաքննութիւնից թոյլ տաճ գրքերը արգելւում են Հայաստանի մէջ. Ազգերեանի առանձն բառարանի սկսած անմեղ գիրք փնտաւար է համարւում։ Սեղանատանից դուրս գալով դիմեցինք բակի մէջ գտնուող միջարկանի հասարակ շինութիւնը — արհեստանոցը, որը մի մեծ երկար սենեակ էր մի շարք սեղաններով, հարկաւոր մեքենաներով և փուքսով։ Մուտքի մօտ մի անկիւնում լւացւելու տեղն էր և մի պատից կախած էին կարգով աշակերտների կապոյտ շապիկները։ Ուսուցիչը ցոյց տւեց ինձ աշակերտների շինած մի քանի իրերը։ Վարժարանում արհեստները միմիայն ցանկացողների համար են և աւելի մի մարմնամարզական զբաղմունք, քան իսկական դործ։ Հիւանդութիւն, փականագործութիւն և երկաթագործութիւն են սովորեցնում։

Ինչպէս մենք տեսանք, վարժարանի աշակերտների ահագին մեծամասնութիւնը ունեւոր դասին է պատկանում. այնպէս որ հազիւ թէ մէկը այդ աշակերտներից, աւարտելուց չետոյ, սկսի արհեստով պարպել, այն էլ Տաճկաստանում, ուր անտեսական պայմանները այնպէս են, որ մեծ պահանջ չը կայ զարգացած և կատարելագործած արհեստ-

ների, հետևապէս մեծ ձեռով մի գործ սկսել չի կարելի և ունեոր մարդիկ չեն պարտալիլ դորանով. ուրեմն էլի կը մնայ նոյն աղքատ արհեստաւորների զաւակներին պարապել իրանց հօր գործով, միայն աւելի կատարելագործած միջոցներով... Դաշնամուր, ջութակ ածողը, ֆրանսերէն, գերմաներէն իմացողը, միջնակարգ կրթութիւն ստացածը և եւրոպական կոմֆօրտին բնութեացածը չի գնալ եզներ պայտելու, մեխեր շինելու... Որ ամեն տեսակ պահանջ շատ է—այդ չի նշանակում որ ամեն բան իրար խառնելով կարելի է զոհացում տալ ամենին: Արհեստաւորին հարկաւոր է և յայտնի տեսակ, յայտնի չափով կրթութիւն, բոլորովին զատ ծրագրով: Կարինի ազգային վարժարաններում սովորում են չքաւոր դասակարգի զաւակներ, զլիաւորապէս արհեստաւորների. նրանք, ստանալով ամենատարրական կրթութիւն, էլի վերադառնում են իրանց հօր արհեստանոցը և պարապում նոյն գործով: Ահա՛, եթէ Սանասարեան վարժարանի չինական պատում մի անցք բացել այդ մանուկների համար գէպի արհեստանոցը և այդ չքաւոր տղաներին միջոց տրւի սովորել վարժարանիս արհեստների հմուտ ուսուցիչների մօտ՝ այն ժամանակ անհամեմատ աւելի օգտակար կը լինէր այդ արհեստանոցը Հայաստանի ժողովրդին, քան հիմա՝ լինելով ունեորների երեխայոց զւարճութեան աւարկաց: Սանասարեան վարժարանը ոչ միայն ոչինչ չէր կորցնիլ, եթէ նորա արհեստանոցը, առանձին հիմնարկութիւն լինելով, մատչելի դառնար արհեստաւորների աղքատ զաւակներին, այլ և բաժանւելով արհեստանոցից աւելի որոշ ծրագիր կ'ունենար և այդ չէր խանգարի էլի իրանց ցանկացածին հասնել՝ «պատրաստել կրթւած քաղաքացիներ», «Պօլսի թիւրքաց բարձրագոյն ուսումնարանների համար ուսանողներ, ընկերութիւնների համար գործակատարներ և այլն»:

Արհեստանոցից դուրս եկանք կրկին ընդարձակ բակը, ուր անկւած էին մի քանի բարդի. ծառեր: Բակում ձմեռը շինւում է աշակերտների համար սահելու տեղ: Բակի մէջ տեղում դռնւող շինութեան մօտից անցնելիս կրկին պատահեցի տեսուչներին և երկու վարժապետ էջեղներին խմբւած մի փոքրիկ արկղանման ջերմանոցի (оранжерея) մօտ: Այդ ծանօթ խմբի մէջ կանգնած էր ինձ անծանօթ յաղթանդամ մի սև մարդ. զաւ. Ն. Մաղաթեանն էր, պ-

Յ. Մաղաթեանի եղբայրը, վարադաշ վանքի Հայրիկի նախկին երկրագործական ուսումնարանի տեսուչը: Այդ վարժարանի փակումից յետոյ, նա եկել էր Կարին եղբոր մօտ՝ փոքրիկ ջերմանոցի վերայ հսկելու: Այդ տեղ, ի միջի այլոց, վարունդ են ցանում և ստացած առաջին նուբարը մատուցանում վալի վաշային և այլ մեծամեծներին ի վայելումն: Ուրիշ տեսակ ճաճկաստանում անկարելի է...: Անցնելով խմբի մօտով, պ. պ. տեսուչներին և վարժապետ էֆենդիներին մնաք բարով ու ի և զիմեցի իմ երեք չիչերօնիս երիս հետ դէպի դարբասը, որի մօտ իմ ուշադրութիւնը դարձրին մի կէս-օմնիբուս կէս-հուրդօնի ձեռնեցող կառքի վերայ: Ձիերօնիներին ասելովք, այդ կառքը աշակերտներն են շինել և դորանով ամարանոց են դնում թէ իրանք տեսուչները ու վարժապետները և թէ աշակերտները:

Յայտնելով շնորհակալութիւնս պ. պ. ուսուցիչներին՝ դուրս եկաց մենաստան-վարժարանից: Շատ բան դեռ ուզում էի իմանալ, շատ բան պարզել ինձ համար այդ ուսումնարանի մասին, բայց սառն ընդունելութիւնը, ուղիղ պատասխաններից խոյս տալը և վերջապէս լակոնական «ոչ»-ը և չը ցանկանալը որ և է յարաբերութիւն ունենալ ինձ հետ—հարկադրում էին քչով բաւականանալ: Եւ շատ բան լսեցի այդ ուսումնարանի մասին ժողովրդի մէջ պատուոյ, բայց անկարող լինելով ստուգել՝ լռում եմ. նաեւ իմ անձնական տպաւորութիւններս մեծ զգուշութեամբ աշխատեցի գրել, լոյս աշխարհ հանելով այն, ինչ բանի մէջ հաւատացած եմ և համոզւած: Գուցէ զանաւն մարդիկ, որոնք կարծեն թէ ես որ և է նշանակութիւն եմ տալիս ինձ արած ընդունելութեանս — Ոչինչ, բացի այն որ բոլորը ինձ համար նշանակութիւն ունի, իբրեւ նոր ապացոյց, իբրեւ լուսաբանումն Բիւրքա-Հայաստանում տիրապետող անտանելի պայմաններին մի կողմից և ղեկավարներին, իմ կարծիքով, սխալ ուղղութեան՝ միւս կողմից:

* * *

Երեկոյեան, ընթերցարանից դուրս գալիս, խնդրեցի Յովհաննէս աղային, որ մանի իմ սենեակս, բան ունէի հարցնելու: Նա ուրիշներին համար անլսելի և աննկատելի կերպով շտապեց պատասխանել.

«Եթէ երեկոցեան փողոցում բօլիսների չը պատահեմ», և իսկոյն հեռացաւ, մօտենալով մի խումբ տաճիկների:

Թիւրքաց-Հայաստանի ներկայ դրութեան պատճառներից մինը այն է, որ բարձր կառավարութիւնը անտեղեակ է հեռու, կենդրոնից անջատւած խորքերում կատարուող զործերին: Ուրիշ երկիրներում բարձրը կառավարութեան օգնում է գաւառական մամուլը, որը չը կայ Թիւրքիայում: Օտար երկրացի ճանապարհորդներին է մնում կառավարութեան նպատած լինել, ցոյց տալով տեղական վարչութեան սխալ և տէրութեան շահերին վնասող զործերը: Բերենք մի քանի փաստեր՝ ցոյց տալու համար տեղական վարչութեան բռնած ընթացքը: Զանազան ստահակ պաշտօնեաներին յաջողւել է հաւատացնել Բ. Դրան, թէ հայերը զանգատուում են ոչ թէ այն պատճառով, որ ճշմարիտ որ քրդերից հարատահարւում ու նեղւում են, այլ ուզում են յուզում, ապստամբութիւն յառաջացնել: Եւ ահա վալիները ներկայացնում են երկրի դրութիւնը այնպիսի գոյներով, որ Ելչըզի պալատը, սխալի մէջ խրւելով, նրանց տալիս է բացառիկ իրաւունքներ «խառնակութիւն»-ը արմատախիլ անելու...

Այդ վալիները և փաշաները աչալուրջ երեւալու համար և մեծ ծառայութիւններ անող՝ դիտմամբ են երկիրը այդպիսի դրութեան մէջ ցոյց տալիս Բ. Դրան, որպէս զի իրանց աւելի ևս իրաւունքներ տրւի իրանց քիմքի համեմատ վարւելու այդ թշուառ երկրում. նոքա չեն էլ մտածում, որ դորանով վնասում են իրանց կառավարութեան: Մի երկրում, ինչպիսին Թիւրքաց-Հայաստանն է, ուր ոչ մամուլ կայ, ոչ հասարակական կարծիք, ուր ոչ մի միջոց չը կայ՝ լսելի անել արդարադատութեան և բարձր կառավարութեան երկրի իսկական դրութիւնը, պաշտօնեաների բազմաթիւ զեղծումները, ժողովրդի կրած անբաւ հալածանքը—ինչ էլք է մնում դուրս գալու այդ վիճակից... Նոյն իսկ եւրոպական և ռուսաց հիւպատոսները այդ ամենը տեսնում են, ցաւում, հաղորդում իրանց կառավարութիւններին, իսկ Պօլսում չեն կամենում խաղաղացնել երկիրը, լսել հայերի արդար պահանջները:

Վալիները առաջարկում են արմատախիլ անել «խռովութիւն»-ները և ահա՛ ինչ միջոցներով:—Ամբողջ ծածկա-Հայաստանը, այսինքն՝ Էրզրումի, Վանի և Բաղէշի վիլայէթները պաշարման դրութեան մէջ

դնել. ամեն զիրք և լրագրի մուտք խափանել. մինչև անգամ այն զրքերը, որոնք Պօլսի տաճկական գրաքննութիւնից թոյլատրւած են, Հայաստան մտնելիս կրկին քննել. Բաֆֆիի, Գամառ-Քաթիպայի, Պէշիկթաշլեանի, Դուրեանի և այլ գրւածքները, ինչպէս և հայ հին պատմագիրները, խստիւ արգելել: Շարականը հրատարակուած է իբրև վնասակար գիրք, որովհետև մէջը կան տաղեր՝ նւիրած ս. Վարդանանց և Աւոնդեանց. Աւգերեանի անձեռն բառարանը գրաւուած է իբրև յուզող գիրք: «Բօլիսները» այնքան վախենում են զրքերից, որ, երբ փողոցով մէկը անցնում է կռան տակին գիրք բռնած, նրանք մօտենում են, առնում, տեսնում և եթէ անփնաս են գտնում՝ յետ են տալիս, իսկ եթէ ոչ՝ տիրոջը տանում են (աէրայը)...

Արդարադատութիւն, այն մտքով, որ հասկանում է եւրոպացին՝ Տաճկաստանում չը կայ: Թէև Տաճկաստանում երկու տեսակ դատարաններ կան՝ շէրիյէ—մուսուլմանների համար և նիզամիյէ—քրիստոնեաների և մուսուլմանների ու քրիստոնեաների մէջ պատահած վէճերի համար, բայց երկրիս վարչական դրութիւնը այնպէս է, որ դատաւորները և վարչութիւնը ինչպիսի ընթացք ուղենան կը տան գործին. հին կարգ ու կանոնը, միայն ուրիշ ձևով, էլի պահպանւած է: Շէրիյէի դատաստանագիրքը Աուրանն է իւր Ֆէթուան երով (յօդաճանչերով). դատաւորները ուլեմն երից (չքննական գիտնական մի Կոտայի) դուրս եկած կադիներն են, որոնց նշանակում է ու ընտրում շէյխիւլիսլամը: Նիզամիյէ դատարանները իրանց կազմակերպութեամբ ու օրէնքներով փոխ են առնւած ֆրանսիականից մի քանի «տաճկացրած» փոփոխութիւններով: Երկրիս ամեն մի վարչական բաժանմունք՝ նահիյէ, դէզէ, սանջակ, վիլայէթ՝ ունի իւր դատարանը, որի իրաւասութիւնը մեծ կամ փոքր է, նայած բաժանմունքի աստիճանին: Այդ դատարանների մէջ անդամների ընտրութիւնը կախւած է վարչութեան ցանկութիւնից: Դատաւորներին ընտրում է և նշանակում վարչութիւնը: Եւրաքանչիւր վիլայէթում կայ դատաստանական պալատ, որի նախագահը նոյն ուլեմների դատակարգից է և միշտ կարող է տալ գործին այն կերպարանքը, որ իբր թէ խնդիրը կրօնական է և շէրիյէի վերաբերեալ, ուստի պէտք է քննել Աուրանի յօդաճանչերի համաձայն. և այդ շատ զիւրիշ է ա-

ներ, քանի որ անորոշ են այն խնդիրները, որոնք պետք է այս կամ այն դատարանում քննեն: Բացի այդ, նիզամիլէի օրէնքները, թարգմանւած լինելով Փրանսիական օրէնսդրական գրքերից բարձր խրթին ոճով—բոլորովին անհասկանալի են տաճիկ տգէտ պաշտօնեաներին, թէ լեզուի և թէ մտքի կողմից. չէ՞ որ այդ օրէնքները հասկանալու համար հարկաւոր է մի յայտնի զարգացում, կրթութիւն, որը ի հարկէ չ'ունին տաճիկ պաշտօնեաները: Եթէ մեր մաշադիւների ձեռքը տանք Փրանսիական օրէնքները, թէկուզ թուրքերէն թարգմանւած, մի՞թէ նրանք կարող են կարգին դատաւորներ դառնալ. նոյնը և տաճիկներին համար... Եւրոպական օրէնսդրութիւնը և կազմակերպութիւնը կը պատւաստուի Տաճկաստանում, երբ այնտեղ կը տարածւի եւրոպական կուլտուրը, իսկ մուսուլմանութիւն և քաղաքակրթութիւն բառերը իրար բացասում են:

Քանի որ Եւրոպայից Փոքր-Ասիա ճանապարհը բռնում են տաճիկները, քաղաքակրթութեան մուտքը արգելւած է Փոքր-Ասիա և կարգ ու բարօրութիւնը չի կարող անցնել Բօսֆորից դէպի ասիական ափը: Մարդիկ են ստեղծում պայմանները. մինչև Փոքր-Ասիայում կը լինին տաճիկները, կը լինին և նրանց ստեղծած պայմանները, կարգ ու կանոնը: Ինչպէս զժւար է, որ տաճիկները Մահմէդի տեղ Քրիստոսին պաշտեն, նոյնքան անհնարին է, որ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը իւր կարգ ու օրէնքներով պատուաստուի տաճկական կեանքում:

Բացի այդ ամենից, տաճիկները անզօր են քրդերին զսպելու: Այդ լեռնաբնակ աւազակաբարոյ ցեղերի հետ կարելի է կուել միայն՝ տալով խաղաղ ժողովրդին տեղական սեպհական զինւորական ուժ, միջոց՝ արդարութեան և օրէնքների հիման վերայ պատժել չարագործութիւնները և, վերջապէս, երկրիս այն ազգութեան, որը ընդունակ է քաղաքակրթելու, տալ ազատ զարգանալու և լուսաւորելու պայմաններ, որպէս զի նրանք այդ վայրենիների մէջ կարողանան տարածել գիտութիւնը, մարդասիրութիւնն և կարգ ու կանոնի հասկացողութիւնը: Իսկ ներկայ պայմաններում երկիրս մի այնպիսի վիճակի մէջ է, որ ապստամբութիւնները լեռնական ցեղերի մէջ սովորական բան են: Օրինակ, անցեալ տարի՝ օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներում, Վանի հարաւային կողմերում լեռ-

նական ասորիները ապստամբւել էին, տեսնելով որ քրդերից իրանց հասցրած ֆեոսներն համար կառավարութիւնը ոչինչ չի անում: Երգրումից զօրք էր ուղարկւած խաղաղացնելու ասորիներին և այդ դէպքի մասին խստիւ արգելւած էր խօսել, որպէս ղի լուրը չը հասնի Եւրոպա...

Ասորիների այն ցեղերը, որոնք ապրում են Հայաստանի հարաւարեւելեան սահմաններում, Զուլամերկի մօտերքում և պարսկական սահմանի վերայ, գլխաւորապէս լեռնաբնակ խաշնարածներ լինելով, պահպանել են իրանց վայրենի, բիրտ և պատերազմասէր բնաւորութիւնը: Այդ նեստորականների հողւոր-աշխարհական պետը, նրանց պատրիարքը, Մար-Շիմօն է (տէր-Սիմօն), որ կենում է Զուլամերկի մօտ մի վանքում: Իսկ Հայաստանի հարաւարեւմտեան սահմաններում ապրում է ասորիների մի այլ ցեղ, որ կրօնով և սովորութիւններով տարբերում նեստորականներից: Այդ յակոբեանները (Եւտիքէսի վարդապետութիւնն են դաւանում) դաշտաբնակ ժողովուրդ լինելով, աւելի մեծ հակում ունին դէպի լուսաւորութիւնը և խաղաղ կեանքը. զրանք ունին մի առանձին պատրիարք, որ նստում է Զաֆրիան վանքում, Մարդինէ քաղաքի մօտ:

Ասորիների մէջ կան և կաթոլիկներ:

Թէ նեստորականները և թէ յակոբեանները ընդունում են Պօլսի հայոց պատրիարքարանի իրաւասութիւնը. հայոց պատրիարքարանն է Բ. Ղրան և ասորիների միջնորդը, Հայերի թշնամիները աշխատում են հեռացնել ասորիներին հայերից և այդ երկու հարեան ազգերի մէջ ատելութիւն սերմանել: Հայ առաջնորդների և պատրիարքների քաղաքական տակտից է կախւած պահպանել և արմատացնել հայերի և ասորիների մէջ համերաշխութեան զաղափարը:

Ասորիները Թիւրքաց-Հայաստանում գլխաւորապէս Բաղէշի և Վանի վիլայէթների հարաւային մասերում են բնակւած և նրանց թիւը Հայաստանում հասնում է մօտ 50 հազարի: Ասորիները, չը նայած որ իրանց ծագումով ոչինչ կապ չ'ունին հայերի հետ, այնուամենայնիւ իրանց աշխարհայեցողութեամբ և ձգտումներով աւելի մօտ են հայերին քան քրդերը, որոնք, ինչպէս և պարսերը, թէ լեզուով և թէ ծագումով շատ մօտ լինելով հայերին և մի զենդ-իրանական ճիւղին պատկանելով հանդերձ՝ շատ հեռու են հայերից կրօնով,

ձգտումներով և զարգացման աստիճանով: Ուրեմն Թիւրքաց-Հայաստանում ալժմ հայերին բարեկամ և մօտ կարելի է համարել միմիայն ասորիներին, և ուսումնասիրել նրանց կացութիւնը, ձգտումները ու դրութիւնը՝ պէտք է լինի Թիւրքաց-Հայաստանի ապագայով հետաքրքրւողների գործերից մէկը, ինչպէս նրանց հետ ունեցած քաղաքական կապը պահպանելը՝ Պօլսի պատրիարքարանի պարտականութիւններից ոչ փոքրագոյնը:

(Կը շարունակւի)

ՆԻԿՐ • ՆԱԽԱԿԻ • ՀԵՂԻՆԱԿ Լ. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑԻՆ

Ձ. ԲԱԼՈՒՂԵԱՆԻՅ

Արդեօք եղե՞լ ես անքուն գիշերով
Միայնակ պառկած մի կոշտ անկողնում...
Պատահե՞լ է քեզ զաղտնի ցաւերով
Տառապած փակել խաւար սենեակում:
Գուցէ պատահած լինի, որ արթուն
Նըստես սեղանիդ առաջ տաղտկութեամբ,
Սեղմես ճակատդ տարաժամ պահուն
Ափերիդ մէջը բոլոր զօրութեամբ:
Եղե՞լ է արդեօք, որ դու զառանցես,
Անէծքներ թափես դողդոջ շըրթունքից...
Քո ոչընչութիւնն բացորոշ տեսնես,
Ջրգըտնես մի ելք այդ խոր անդընդից:
Եւ այդ ժամանակ փետե՞լ ես մազերդ,
Յուսահատ ջարդել փայտացած մատներդ,
Ճընշող ու խեղդող զգացմունքը կըրճփիդ,
Թունալից միտքը այրւող ուղեղիդ:
Գուցէ ցընցւել ես, ցատկել աթոռից,
Գըժւած վազվըղել անկիւնից անկիւն,
Կարծես, անլեզու, մութը խորշերից
Յուսալիս լինես միակ փրկութիւն:
Եւ այնտեղ, գըլխումդ արագ պըտտումով
Գործում է ուժգին, զարկում ճակատիդ
Այն մըռայլ հարցը, մըռայլ դոյներով,
Իր սպանիչ թոյնը թափելով սըրտիդ:

«Ինչո՞ւ—կըրկնում ես անգիտակցաբար
 Խեղդւած մի ձայնով, դիմելով պատին.—
 « Ես այդպէս չէի վըճըռել, ախար,
 « Երբ զբօսնում էի ծովի ափերին:
 « Այնտեղ նըպատակ դըրեցի դիմել
 « Հեռւում երևող սքանչելի լոյսին,
 « Հոսանքի հետը անվահեր կըռւել
 « Եւ հասնել անշուշտ տենչալի կէտին:
 « Բայց ինչո՞ւ յանկարծ դեռ ճամբի կիսում,
 « Անորոշ կանգնած, նայում եմ հեռւին...
 « Եւ ինչո՞ւ, ինչո՞ւ չեմ Թիալարում,
 « Որ հասնեմ շուտով ցանկալի ափին:
 « Հոսանքը կատղած խըփում է նաւիս...
 « Ունում է իմ դէմ, ըսպառնում ալիք...
 « Ծովը ահագին—փրուած առաջիս...
 « Իսկ ես միայնակ՝ մի մըրջիւն փոքրիկ...»

Ն Ա Դ Ս Օ Ն-ից

Զ. ԲԱԼՈՒՂԵԱՆՅԻ

Եթէ սիրում ես — պիտ' անվերջ տանջւես,
Յագեցնես սիրտըդ, ծարաւ ու ագահ,
Խեղդող գիշերներ կատաղած փրնտռես,
Ծրձես շրթնութիւնքից թոյնը դու անահ:
Ես չեմ սիրում, աղօթում եմ,
Այնպէս ջերմ, վրսեմ ես պաշտում եմ...
Մի ցաւակցական բառ նորա բերնից —
Իստակ, անարատ, անկեղծ բերանից —
Ահա այն բոլորն, ինչ որ ես չոքած
Կամէի լըսել, ոտքերը գըրկած...
Ահա այն աղօթքն, որ ես գողալով
Շըշընջում եմ ոսկի յոյսերով...:
Ես սիրում եմ գուցէ մի ըստեր...
Գուցէ երազ էր այդ քաղցրիկ ժամեր...
Գուցէ ցընորք էր... մի ցընորք անմեղ...
Գուցէ դա ամպ էր երևում այնտեղ...:
Բայց մի՞թէ բաղդըս կամէր ինձ ծաղրել...
Իմ սիրտըս կըրկին այրել, փոթոթել
Նոր-նոր տանջանքով, մօտեցնել մահւան...
Հայհոյել, կեղտել ու թըքել վերան...:
Սակայն յոգնեցայ վաճառու կեանքից,
Ձանձրացայ վաղուց դատարկ օրերից...
Ինձ դէպի առաջ մի միտք էր մըղում,
Եւ դա էր միայն ապրել յորդորում:
Այդ հպարտ միտքը դէպ' գեղեցկութեան
Վեհ իդէալի տաճարն սըրբազան,
Կանչում էր առաջ, ապրել պատւիրում,
Որ սիրեմ անվերջ, սիրեմ անգագրում...:

**ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ՄԱՐՍՈՂՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԻՒԱՆ-
ԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:**

ԲԺՂԿ. ԳՐ. ԳԱՍ. ՏԷՐ-ԳՐԻԴՈՐԵԱՆՅ (Ղզաբցի)

Մի ժողովուրդ, որ այնքան զարգացած է, որ գիտէ թէ ինքը ինչ պէտք է ուտէ և իւր մանուկներին ինչ պէտք է ուտեցնէ՝ ի հարկէ քաղաքակրթութեան ասպարէզի մէջ բաւականին յառաջագեմ ժողովուրդ պէտք է համարուի: Բայց որքան ցաւալի է տեսնել մի ժողովուրդ, որը զրկւած է քաղաքակրթութեան այդ բարիքից, մանաւանդ մանուկների վերաբերութեամբ: Քանի՜ քանի՜ մանուկներ իրանց մատաղ հասակում զոհ են գնում ծնողների սգիտութեան մեր երկրում, այդ ի հարկէ մի գաղտնիք չէ, և պատճառը ըստ մեծի մասին այն է, որ ծնողները չը գիտեն թէ ի՞նչ և ի՞նչպէս պէտք է ուտեցնեն իրանց մանուկներին: Մի տեղ դուք տեսնում էք, որ մանուկը հիւանդ է այն պատճառով, որ մայրը վեց ամսւայ հասակում տանձ է ուտեցրել իւր միակ մանկանը, միւսը՝ տասն և մէկ ամսւայ հասակում կորիզներով կեռաս է ուտեցրել, մի ուրիշը՝ տարին չը լրացած միս է ուտեցնում կամ երկու տարեկան հասակում պասւայ լոբի, թթու խիար և այլ դժւարամարս բաներ է ուտեցնում: և երբ երեխան հիւանդանում է, բժշկից-բժշկի մօտ է ման ածում, բայց կերակուրը չի փոխում, կարծելով, որ զեղերը բաւական է փոխել, օր մանուկը բժշկւի: Եւ երբ բժիշկը սկսում է հասկացնել, թէ ի՞նչ պէտք է ուտեցնեն մանկանը և ի՞նչպէս՝ այն ժամանակ պառաւները պատասխանում են, որ նոքա տասնեակ երեխաներ են մեծացրել այսպէս, բայց մոռանում են, որ թոյլերը վաղուց արդէն գըլորւել են գերեզման, իսկ միայն ամուր կազմաճք ունեցողները մնացել են և թէ ամեն երեխայ նոցա գործածած կերակուրները չէ կարող

մարտել և եթէ ոչ իւր կեանքը, զոնէ իւր առողջութիւնը կը տուժէ:

Ահա՛ այդ իսկ պատճառով կան մի քանի ճշմարտութիւններ մանուկներին կերակրելու վերաբերութեամբ, որոնք պէտք է մի քանի տասնեակ տարիներ ընթացքում կրկնեն, որ ժողովրդեան սեպհականութիւն դառնան և ինդճ մանուկներին հիւանդութիւններէց փոքր ի շատէ զերծ պահեն:

Գլխաւորներն են:—Միծ տուղ մայրը կամ ծծմայրը ¹⁾ պէտք է այնքան տոկունութիւն ունենայ, որ երկու ժամը մի անգամ ծիծ տայ մանկանը, իսկ գիշերը վերջին անգամ ժամը տասն և մէկին և այնուհետև միւս առաւօտը ժամը վեցին: Երկու տարին լրանալուց առաջ չը պէտք է երեխային միս տալ ուտելու: Զորրորդ տարում պէտք է երեխային միայն միրգ տալ և այն էլ հասածը առանց կորիզների և, աւելի լաւ է, եփած: Առաջին երեք տարին երեխայի գլխաւոր կերակուրը պէտք է լինի կաթ՝ սկիզբը մաքրականը և ապա՝ կովինը: Եթէ կովի թարմ կաթ դժւար է ունենալ, այն ժամանակ աւելի լաւ է այժ կամ էշ պահել, և չոր կերակուր ուտեցնելով նրանց, այդ կենդանիների կաթով կերակրել երեխային: Մեծերի կերակուրը երեխայք չորս տարուց առաջ չը պէտք է ստանան...²⁾ Ալիւրեղէն, այն է՝ հաց և զանազան կասկեր (չրոպա) վեց ամսից առաջ չը պէտք է տալ երեխային և այն էլ շատ չափաւոր քանակութիւնով: Եթէ այդ կանոնները ճշգրտութիւնով պահեն, մենք փորձով զիտենք, որ շատ քիչ կը պատահի, որ երեխաների մարսողութեան գործարանները հիւանդանան:

Մանուկների մարսողութեան գործարանների հիւանդութիւնները նկարագրելով՝ մեր դիտաւորութիւնը այն չէ, որ խորհուրդ տանք, թէ ի՞նչպէս պէտք է բժշկեն, այլ այն է՝ թէ հիւանդութեան ժամանակ ծնողները ի՞նչ պէտք է ուտեցնեն և ի՞նչպէս պէտք է հիւանդ մանուկներին պահեն:

¹⁾ Մանրամասնութիւնները կարդա՛ մեր «Մանկատաժութեան» մէջ՝ երես 29, 30, 31 և 32, նոյնպէս 40, 41 և 45:

²⁾ Կարդա՛ մեր «Մանկատաժութեան» մէջ՝ 104, 105, 109, 110, 118, 119, 120, 121, 122 և 123 երեսները:

Ամենից շատ պատահող հիւանդութիւնները սոքա են. Դիսպէպսի, բարակ աղիքների կատար, հաստ աղիքի բորբոքումն, դիզենտերի (լեռնչ) և երեխաների խօլերա:

ՅԱՆԿԱՐԾԱՀԱՍ (ռէուա) ԴԻՍՊԵՊՍԻ:

Դիսպէպսին արտաբացուում է նորանով, որ մանուկը ակորժակը կորցնում է, բզկում է, կերածը փսխում է, փորի մէջ շանջուունի, կղկղանքը կանանչ կամ դեղնագոյն կանանչ է՝ խառն սպիտակ կամ դեղնագոյն կտրւած կաթի կտորներով, ըստ մեծի մասին թըթւած հոտ ունի, արտավիժում է երբեմն շուտ շուտ և երբեմն փորկապութիւն ունի: Հիւանդութիւնը պէտք է, որչափ կարելի է, շուտով բժշկել, ապա թէ ոչ կամ աղիքների բորբոքումն յառաջ կը գալ, կամ խօլերա, կամ երկարատև դիսպէպսի կը փոխւի, որը շատ ժամանակ է քաշում և դժւար է բժշկւում:

Այնտեղ, ուր մայրը ծիծը անկանոն է տալիս, իսկոյն պէտք է սկսի երկու մինչև անգամ երեք ժամը մի անգամ ծիծ տալ կամ աւելի ուշ. եթէ երեխան չի պահանջում, հարկաւոր չէ նորան ստիպել որ ուտէ. իւրաքանչիւր ծիծ տալուց յետոյ երեխայի բերանը հարկաւոր է մաքուր ջրով սրբել: Երբէք չը պէտք է երեխային ծիծ տալ նորան հանգստացնելու համար, երբ նա լաց է լինում. եթէ նա փորի ցաւիցն է լաց լինում, այդ կը նշանակէ որ նորա կերածը չէ մարսւել, այլ քայքայւել է, ուստի նորա կերածը նոյնպէս կը քայքայւի և ցաւ կը պատճառի: Իսկ եթէ ծիծ չը տալ և թողնել, որ ստամոքսը հանգստանայ կամ աղիքները դատարկեն, այնուհետև կերածը աւելի լաւ կը մարսւի և ցաւ չի պատճառի: Ծիծ տալու մայրը և ծծմայրը չը պէտք է հոգեկան յուզմունքներին կամ մարմնական տաժան աշխատանքներին ենթարկեն իրանց:

Եթէ երեխային կովի կաթով են մեծացնում, պէտք է որ ծննդեան առաջին շաբաթը մի մասը կաթ վեր առնեն և չորս մասը եփած և սառցրած ջուր, երկրորդ շաբաթը՝ մի մասը կաթ և երեք մասը ջուր, երրորդ շաբաթից մինչև չորս ամիսը՝ երկու մասը ջուր և մէկ մասը կաթ, հինգ և վեցերորդ ամիսները՝ մէկ մասը ջուր, մէկ մասը կաթ: Վեց—ութ ամիսները՝ երկու մասը կաթ, մէկ մասը ջուր:

ութ — տասն ամիսները՝ երեք մասը կաթ, մէկ մասը ջուր: Կաթը պէտք է նոր կթած լինի, ստանալուց յետոյ իսկոյն պէտք է եփ տալ 15 բոպէից մինչև կէս ժամ, ապա նեղ բերանանի մաքուր շիշերի մէջ ածել, բերանները բամբակի խցանով փակել և սառը տեղում պահել: Աւելի լաւ է, որ կովը նոր կերակուր ստանալով լինի ամառ ժամանակը: Կաթի խառնուրդը, ամեն անգամ երեսային տալուց առաջ, պէտք է տաքացնել մինչև 28° Բ. 3)

Եթէ երեսային նոր են ծծից կտրել, իսկոյն պէտք է սկսել ծիծ տալ: Իսկ եթէ հիւանդութեան ժամանակ ստիպւած են կովի կաթ ուտեցնել, պէտք է մի քանի օր կաթ չը տան և հետեւեալ կերակուրներից մինը գործ ածեն:

Չուի սպիտակուցի ջուր: Վեր առնել մէկ ձուի սպիտակուց և մէկ թէյի բաժակ (14 հացի գդալ) եփած և սառցրած ջրի մէջ լաւ տրորել, այնքան որ սպիտակուցը ջրի հետ միատեսակ խառնւի, մի քիչ աղ անել և ապա բարակ գործած կտաւի կամ շղարշի (փշւ) միջով քամել:

Երկու թէյի գդալ վարսակի (սուլա) կասկը (չրապ) եփում են մէկ թաս ջրի մէջ՝ մի փոքր աղ խառնած և ապա քամում են բարակ կտաւի միջով:

Մէկ թէյի գդալ գելադինը (դրդադ) լաւ խառնում են մէկ թէյի բաժակ ջրի հետ, մինչև որ բոլորովին լուծւի և ապա քամում են կտաւի միջով: Կամ ուղղակի հորթի մսից արգանակ են պատրաստում:

Այս կերակուրներից մէկը սկսում են տալ. երբ հիւանդութիւնը թեթեւանում է, խառնում են նորա մէջ փոքր քանակութիւնով կաթ և կամաց կամաց կաթի քանակութիւնը աւելացնում են, երբ տեսնում են, որ երեսային կղկղանքը բնական կերպարանք է ստանում, այն է՝ միատեսակ դեղին, բաց ոչ ջրալի և ոչ շատ սերու:

Երեսային տալու կաթի խառնուրդների մասին արդէն մենք մեր «Մանկատաժութեան» մէջ խօսել ենք, թէ ո՛ր հասակում ո՛ր քանակութիւնով և օրը քանի՜ անգամ պէտք է տալ. այս կանոնները

3) Մանրամասնութիւնները կարդա մեր «Մանկատաժութեան» մէջ՝ և-րես 54—60.

Հիւանդութեան ժամանակ աւելի ճշդիւ պէտք է պահել վերը յիշած կերակուրների վերաբերութեամբ (տե՛ս երես 54 և 59), բայց այստեղ մի քանի անհրաժեշտ կանոնները կրկնում ենք: Երեխային կերակուրը կամ կաթի խառնուրդը երեք չորս ժամը մի անգամ պէտք է տալ, իսկ զիշերը վերջին անգամ տասն և մէկ ժամին և այնուհետև մինչև միւս առաւօտուայ վեց ժամը ոչինչ չը տալ: Առաջին ամիսը՝ երեխային ամեն անգամ պէտք է տալ հնգից մինչև վեց հացի գդալ և օրը մինչև ութն անգամ: Երկրորդ ամիսը՝ օրը մինչև եօթն անգամ և իւրաքանչիւր անգամ մինչև տասն հացի գդալ: Երրորդ ամիսը՝ օրը վեց անգամ, իւրաքանչիւր անգամ տասնից մինչև տասներկու հացի գդալ: Այնուհետև ամենաշատը իւրաքանչիւր անգամ մինչև տասնևվեց հացի գդալ:

Ընդհակառակն, եթէ երեխան մինչև հիւանդանալը ալիւրեղէն շատ էր ստանում, հարկաւոր է վերը յիշած վարսակի ջրի կամ հորթի մսի արգանակի հետ ուղղակի կովի կաթ խառնել և այնպէս տալ: Կաթը կարելի է խառնել նոյնպէս կակաօի (հնդկանոշ) թէյի հետ: Մէկ թէյի գդալ կակաօի վերայ մի բաժակ եռ եկող ջուր են ածում, կէս ժամ թողնում են և ապա կաթի հետ խառնում: Երեք մասն այդ թէյն են վեր առնում և մի մասը կովի կամ այծի եփած կաթ:

Յաւի ժամանակ երեխայի փորին քսում են մի որ և իցէ տաքացրած ձէթ և Ֆլանելով փորը փաթաթում են:

ԵՐԿԱՐԱՏԵԻ (խրոնիկալան) ԴԻՍՊԵՊՍԻ:

Երեխայի կղկղանքը սաստիկ հոտ ունի, և շողի մեծ մեծ կտորտանքի հետ խառնւած է: Երբեմն երեխայի փորը կապ է, երբեմն շուտ շուտ լուծում է: Երբեմն երբեմն երեխան փսխում է մեծ քանակութիւնով շողի խառնուրդ, ախորժակ չ'ունի, ստամոքսը լայնացած է, երբեմն կասես երեխան խեղդում է, փորը փքւած է քամիներով, հիւանդութիւնը շատ երկարատև է, երեխան նիհար է և թուլ:

Այսպիսի դէպքերում՝ կերակրելու մասին խստութիւն պէտք է պահպանել: Կերակուրը մէկ կամ կէս ժամը մի անգամ տալ, բայց

իւրաքանչիւր անգամ մէկից մինչև երեք հացի գդալ: Ոչ մի կերպով չը պէտք է տալ երեխային ոչ իւղալի կերակուր և ոչ ալիւրեղէն: Կաթի քանակութիւնն էլ պէտք է շատ չափաւոր լինի: Մի բաժին կաթը խառնում են երեք բաժին սովորական թէյի հետ կամ ընկուզի տերեւների թէյի հետ, դարու սուրճի հետ: Գարին աղանձում են, փոշիացնում, ապա ինչպէս սուրճ մէկ կամ երկու թէյի գդալը մէկ թաս ջրի մէջ եփում են: Բայց աւելի լաւ է կաղնիի պտղի սուրճի հետ խառնել: Կաղնիի պտուղները սուրճի պէս աղանձում են և փոշիացնում: Այս սուրճը (այսինքն փոշին) ծախում է իւրաքանչիւր դեղատան և անուանում է գլանդուլէ քվերկուս տօստէ: Մէկ կամ երկու թէյի գդալ փոշին մէկ թաս ջրի մէջ չափաւոր կերպով եփում են, ապա աւելացնում են շաքար և կաթ և տալիս են երեխային: Օրը մի քանի անգամ տալիս են շիշի մէջ եփած տաւարի մսի արգանակ: Կէս գրանքաց տաւարի միսը մանր կտորորում են, ածում են մէկ շիշի մէջ և բերանը խցանով պինդ փակում: Ետոյ շիշը ձգում են մի ջրով լիքը կաթսայի մէջ, որի տակը մի ժամապ ընթացքում հանդարտ կրակ են անում: Այնուհետև շիշը հանում են, նորա միջի պարունակութիւնը մզում են կտաւի միջով: Ստացած պղտոր և մուք դեղնագոյն հեղուկը ամբողջ օրաց ընթացքում փոքր առ փոքր թէյի գդալով տալիս են երեխային: Ինչպէս վերը յիշեցինք, բոլոր կերակուրները հարկաւոր է մէկ կամ կէս ժամը մի անգամ տալ, ամեն անգամ մէկից մինչև երեք հացի գդալ: Երբեմն օգտակար է լինում գելատինի հեղուկը, որի վերայ աւելացնում են մի փոքր ռօմ կամ լաւ գինի: Գելատինի հեղուկը կարելի է պատրաստել տանը հորթի ոտներից: Նոյնպէս խորհուրդ են տալիս՝ փոքր քանակութիւնով գլուխ գինիներ տալ, զորօրինակ, խերես, մալագա:

Եթէ յաջողի, որ երեխայի շողիաւոր փսխումը վերջանայ, ախորժակը լաւանայ, կղկղանքը կանոնաւոր և բնականին նման դառնայ՝ այն ժամանակ կարելի է զգուշութիւնով կաթ սկսել տալ, բայց միշտ խառնած կամ հորթի մսի արգանակի հետ կամ վարսակի շողիաւոր հեղուկի հետ: Սկիզբը պէտք է կաթը փոքր քանակութիւնով խառնել և տեսնել, եթէ երեխան լաւ է մարսում, այնուհետև կաթի քանակութիւնը աւելացնել: Կարելի է նոյնպէս դեռ

կաթ չը տալ, այլ սկսել կաթի շճուկը կամ շիթը (Ֆելէ, «իւ-
բօփէ») տալ և ապա մի քանի ժամանակից յետոյ սկսել կաթ տալ:

Կաթի շճուկը կամ շիթը տանն էլ դիտեն պատրաստել. բաց
կարելի է զորա համար զեղատանը դնել հարկաւոր նիւթը, այն է՝
տրօխիսցի սերիւարի: Մի հատը մէկ և կէս բաժակ եռացող կաթի
մէջ լուծում են. երբ բնասլանիրը բաժանում է, քամում են բա-
րակ կտաւի միջով և ապա փոքր փոքր քանակութիւնով հեղու-
կը տալիս են երեխային: Նթէ երեխայի փորը կապ է, այն ժամանակ պա-
հանջում են տրօխիսցի սերիւարի տամարին դատի, իսկ ե-
թէ աւելորդ է լուծում, այն ժամանակ վեր են առնում տրօխիսցի
սերիւարի ալիւմինատի:

(Վը շարունակւի)

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

«ԴԱԻԹ և ՄՀԵՐ». Ժողովրդական գիւցագնական վէպ. գրի առաւ Մ. ԱՅԵՂԵԱՆ. Շուշի, Միրզաջան Մահմեդ-Յակովբեանցի տպ. 1889 թ., Ժ-4-51 եր. փոքր քառածալ, տառ № 12, գինն է 35 կ.:

Այս գիրքը բաղկացած է մի չառաջարանից և երեք հատածներից՝ Դաւիթ 37 երես, Մհեր 11 երես և Թուլան Դաւիթ 2 երես: Առաջին երկու հատածները վարիանտներ են հ. Սրուանձտեանցի «Գրոց-Բրոց» գրքում բերած «Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ»¹⁾ չափնի ժողովրդական գիւցագնական վէպի, իսկ վերջինը մի բոլորովին նոր կտոր է:

Պ. Մ. Աբեղեանը պատահամբ լսել է էջմիածնում մի մոկացուց աչդ վէպը և գրի է առել, աշխատելով տողերի բաժանել և ոտանաւորի ձևով հրատարակել: «Աչդ տողատու թիւնը տեղ կալ շատ չաջող է, տեղ կալ թուլ է. թուլութիւնը չառաջացած պիտի լինի անշուշտ նորանից, որ պատմողը՝ ոտանաւորը մոռացած լինելով՝ խառնել է»: Դորան էլ եթէ աւելացնենք, որ պ. Աբեղեանը դժարացել է ճշտութեամբ արտայայտել

մոկացու հնչիւնների բարբառալիք տողանութիւնը իւր սուղ և երկար ձայնաւորներով հասկանալի կը լինի թէ ինչո՞ւ աչդ տողատուը տեղ տեղ անչաջող է: Օրինակ, այս կտորում չափ չի նկատուում.

Կնիկ խարդրեց, ասաց.

— Մարամելիք, տիւ ինչո՞ւ էսօր չըս խօսալ:

Ասաց—Յի՞նչ տը խօսամ.

Քեո տղէն ձի շատ ամօթով էրաւ մընչ խալխին:

Կնիկ ասաց.—Յի՞նչ էրաւ:—

— Ես իմ գետրդ որ չարղեցի (չգեցի) Ձեռ հոռու, զիմ գետրդ բռնեց:

— Բան չը կալ, աղալ է, ասաց, խելք բան չը կտրի. և ալն:

Սակայն որ վէպի սկզբնական աղբիւրը ամբողջապէս չափ ունի՝ աչդ ակնյայտնի է, օրինակ, ոչ միայն էպօսի մէջ պատահող երգերից, այլ և հետեւեալ կտորներից.

Բերենք, մէկ սէնի ոսկի դնենք էռջև,
Մէկ սէնի լէ կրակ դնենք էռջև...

¹⁾ Թարգմանւած է ռուսերէն պ. Գ. Խալաթեանից:

Մէկ սէնի կրակ, մէկ սէնի ոսկի,
Բերին զրին չեւջե Ռաւթին:

Կըկեայ, Սասմայ քաղաք աւրի,
Մարայ քաղաքի քամակ նոր քաղաք
ըմ շինի:

Ասաց, ժողովեց, զըմեն թօփ էրաւ,
Ասքեար կապեց, էկաւ վար Սասմայ
քաղաքին:
Մընչ դաշտին գիւր չաղը՝—խեաթ
(Վրահեթ) եղար,
Ձուհապ խրկեց Ձէնով—Յովանին:
Կամ:

Չուր խլիսուն, քանի մ'աստղ երկինք
կայ,
Ընցկուն չաղը՝—խեաթ բուլուր
քեռ քաղաքին դարնեն

Յըմեն քեռ խօր գլխու դուշման էլ
նեն...

Չուր խլիսուն, քանի մ'աստղ երկինք
կայ,
Ընցկուն չաղը՝—խեաթ բունեցին
Բուլուր Խանդուլ խաթնի խօր
քաղաքին,
Յըմեն Խանդուլ խաթնի խօր
դուշման. և ալն:

Պ. Արեղեանցի բերած վարիանտը
աւելի ընդարձակ և մօտ լինելով
սկզբնականին քան Սրուանձտեանի-
նը, աւելի լուս է սփռում մեր ժողո-
վրդական բանաւոր ստեղծագործու-
թեան զեղարեւոտական կողմի վե-
րայ: Ժողովրդի սիրած հերոսը՝ «սի-
րուն—խօրօտ», «թուխ—մօրուս» թը-
լօր Դաւիթը՝ բեկեֆ կերպով է
հանդիսանում մեր առջև, հեծած իւր
«Քուռկիկ—Ջալալին», կապած «քա-
մարն ի մէջքին», թուր—կէծակին»

դրած «գլխու գետին», հաղած «կա-
պէն—խաբուկին», «վար աջ թևին
ունենալով «խաչ—պատարաղին». նա
կուռւմ է իւր հալրենի քաղաքի հա-
մար Մարամեղքի, փէհլուանների
և իւր սիրունու՝ Խանդուլ խաթնի՝
հօր թշնամիների դէմ: Սասնոյ ժո-
ղովուրդը իւր հերոսին ներկայաց-
նում է բարի, պարզ, միամիտ, ուխ-
տապահ, ողջախոհ, քաջ, զերբնա-
կան ուժ ունեցող և վեհանձն, ժողո-
վրդի պաշտած Դաւիթը չի ուզում
թշնամու վերայ ծածուկ լարձակել:
—Ի՞նչիս անեմ, թը գեաղտիկ էր-
թամ,

Տ'ասեն Դաւիթ գեող էկաւ, գեող
գնաց...

Եւ զիմելով թշնամիների բանա-
կը կանչեց.—

Վով քներ էք՝ չարթուն կացէք:

Վով չարթուն էք՝ ելէք, կաշեցէք:

Վով կաշեք էք՝ ձի (ջեթ) ճակեր
(դրահեթ) կապեցէք,

Վով ձի ճակեր կապեր էք՝ ձի ձի-
անք թամքեցէք:

Վով ձի ձիանք թամքեր էք՝ ելէք,
խեծեցէք,

Չ'ասէք՝ Դաւիթ գեող էկաւ, գեող
գնաց:

Ահա ինչ բանաստեղծական հա-
մեմատութիւններ է անում ժողովուր-
դը. Մարամեղքը խաբելով միամիտ
Դաւիթին ձգում է հորը: Սասնոյ մէջ
այդ ժամանակ նորա հօրեղբայր՝

Ձէնով—Յովան գչեր էրաղ տեսաւ,

Մարայ աստղ պաշտաւ էր,

Սասմայ աստղ մօղաւր (Մուհաւու) էր:

Քնուց էլաւ վիր, ասաց.—

Կնիկ, իլի վիր. ես տեսայ

Մարայ աստղ պաշտաւ էր,

Սասմալ աստղ մծղաւիր էր,—
 Դաւիթ ձեռաց գնաց:

 Ձէնով—Յովան էլ ըմ քնաւ,
 Դոր էրազ տեսաւ՝
 Մ'սրալ աստղ էկաւ,
 Սասմալ աստղ հոռւ կուլ և ալլն:
 Կամ՝ Դաւիթ տեսնելով թշնամիների
 անթիւ վրանները՝ ահա ինչ է ասում.
 «Խնոնք էլենն բամբակ,
 Ես լէ էլենմ կրակ,
 Ձեմ կարալ էրեցըցի.
 Էնոնք էլենն գարնան մատղաշ
 դառներ,
 Ես լէ էլենմ գարնան մատղաշ գէ-
 լեր,
 Ձեմ կարալ զանոնք կտրեցըցի»:
 Ահա և բիրտ սասունցու պարզ,
 ինքնուրոյն նկարագրութիւնը երկու
 սիրահարների քնքշութիւններին.
 Դաւիթ զիւր ձին խեծաւ,
 Քշեց, գնաց Վեջի Խանդուկ խաթ-
 նի փանջարին,
 Խանդուկ խաթուն՝ որ աչք ընկաւ,
 ՁԴաւիթ տեսաւ՝ ուրախացաւ.
 Ուրախութենէ խնձոր մ'եղար Դաւ-
 թին,
 Դաւիթ զխնձոր բռնեց վար ձիուն.
 Խնդացաւ վար խնձորին:

 Դաւիթ գչեր էլաւ, գնաց Խանդուկ
 խաթնի տուն,
 Էնոր կշտին պառկաւ չուր խլիսուն:
 Խլիսուն էլաւ վիր տ'երթէր, լուաց-
 ուէր.
 Խանդուկ խաթուն ձիւր տարաւ,
 Ըլից Դաւիթի ձեռաց.
 Դաւիթ գրկեց զԽանդուկ խաթուն՝
 տը պագնէր,
 Խանդուն խաթուն չեթող պագնէր.

Բռնցքի մ'եղար Դաւիթի բերան
 Արուն—արնձիւր բերնէն եթալ տիւս:
 Վէպում նկարագրած Մհերի բո-
 լոր կեանքը ցոյց է տալիս թէ ժո-
 ղովուրդը որքան մահացու մեղք է
 համարում ծնողներին անպատուելը:
 —Մհեր, որ տիւ խետ ձի կուլ և ա-
 ըրի,
 Ձի ամանչըցրի մընչ խալխին,
 Կանչիր եմ քաղցրիկ Ասուած,
 Քեո մօտէն ժառանգ չընկնի տիւրս,
 Քե մախ չըլնի, չուր Բրիստոս
 կեալ դատաւտան:
 Ահա թէ ինչպէս է անիծում Դաւի-
 թը իւր որդուն նորա իւր գէմ ձեռք
 բարձրացնելու համար:
 Դաւիթ մահից Վեթոյ՝
 Մհեր մնաց հեթըմ:
 Ձէնով—Յովան զՄհեր տփեց,
 Էլ չը պախեց, ասաց.
 —Մհեր, կոնդ ես,
 Խետ քեո խէր կուլ արիւր,
 Իլի', գնա միր քաղքէն,
 Մը դադրի մեր քաղաք:
 Մհեր էլաւ, գնաց,
 Վար խոր գերեզմին կաջնաւ
 Ելաց, ասաց.
 «Խէրի'կ, վիճչիս անեմ,
 Խէրի'կ, վիճչիս անեմ,
 Ասօր ձի Սասմալ քաղքէն
 Բեհբա'ր (بهار) ի խանած»:
 Գերեզմից ձէն էլաւ, ասաց.
 «Որդի', վիճչիս անեմ,
 Գացիր մէջալն ի ձեռնէս.
 Գացիր մէջալն ի ձեռնէս,
 Թափիր մաղկին երեսէս:
 Գնա Հալաբու քաղաք» և ալլն:
 Ո'րքան վիշտ, թախիծ ալդ մի
 քանի տողերի մէջ:
 Եւ անիծած անժառանգ ու ան-

մահ Մհերը, որի «լեռջև գետին թու-
լացիր էր, խող չէր դադրի լեռջև»,
վերջը զղւած կեանքից աղօթք է ա-
նում:

«Ով Տէր Ասուած,
Իմ խօր անէծք ձի խասիր ի,
Իմ միջաց էրակ քաշիր ի,
Իմ մօտէն ժառանգ չ'ընկաւ մըչ
աշխարքին.

Ձի էլ մախ չը կալ, չուր Քրիստոս
կեալ դատաստան:

Ո'վ Տէր Ասուած, զքեզ եմ կանչիր.
Տիւ ընցկուն էնես, ձի ձգես վա-
նալ քար,

Ձուր Քրիստոս կեալ դատաստան.
Իմ խողու ճարը էնի»:
Ասուած հրամանք էրաւ,
Ձէնիկ մարմնաւոր եթալ վանալ
քար,

Ձուր Քրիստոս կեալ դատաստան:

Այս մի քանի նմուշները բաւա-
կան են՝ ցոյց տալու համար որքան
հրաշալի պէտք է լինի սասունցիներ-
ի էպօսի սկզբնատիպը իւր ամբող-
ջութեամբ: Այդ էպօսը պարունա-
կում է Սասնոց տէրերի ցեղի չլատ-
մութիւնը, սկսած Աբամելիք Սանա-
տարի ժամանակներից, աչխնքն մի
քանի դար Քրիստոսից առաջ, մինչև
համեմատաբար նորագոյն ժամանակ-
ները: Ի հարկէ, ժողովրդի բերանում
սերունդից սերունդ և դարից դար
անցնելով աչք էպօսը կրում է փո-
փոխութիւններ և բաւելածներ, մըտ-
նում են նորա մէջ զանազան շնա-
խըրօնիղմներ, բայց պատմական հիմ-
քը աչնու ամենաչնիւ պահպանւում
է, ինչպէս և էպօսի բուն նիւթը, ո-
րը Սասնոց դիւցաղն տէրերի անընդ-
հատ սլաութիւններն է նկարագրում

Մարամելիքների հետ, աչխնքն՝ հա-
ւաքական մտքով՝ Սասնոց զանազան
թշնամիներ զէմ: Հ. Գ. Սրուանձտեանի
վարիանտը սկսում է սասունցիների
նախահայր Աբամելիքի և Սանասա-
րի պատմութիւնով և վերջանում է
Աբամելիքի որդի Դաւթով և սորա
որդի Մհերով: Պ. Աբեղեանի վարի-
անտը ուղղակի սկսում է Դաւթից,
Մհերի մասին աւելի երկար է պատ-
մըւում և զիւցազներգութեան մի
դեռ անլայտ ձևով՝ Թուան Դաւ-
թից՝ մի փոքրիկ կտոր է բերում:
Իսկ «Թլօր Դաւթի» գլուխը աչքան
ամփոփ է, որ թողնում է մի վերջաց-
րած և զեղարեւստական կողմից մի-
ապաղաղ տպաւորութիւն:

Մինչև այժմ զբաւանութեան մէջ
լուս տեսած նմուշները ցոյց են տա-
լիս, որ սասունցիների աչք հրաշալի
էպօսը բաւական ընդարձակ է: Նթէ
մեր տեղ աւելի կրթւած ազգ լինէր,
տեսնելով իւր ժողովրդական հանձա-
րի ստեղծագործութեան աչպիսի
նմուշներ՝ եթէ ոչ մի գիտնական էքս-
պիդիցիալի, դոնեա մի երկու ձեռնհաս
անձանց միջոց կը տար զնալ և տեղն ու
տեղը հաւաքել ու կորստից ազատել
ժողովրդի բանաւոր զբաւանութեան
աչպիսի գոնձերը: Բայց մենք՝ հա-
լերս շատ անտարբեր ենք, սեպհա-
կան հանգստութիւնը սիրող և պա-
ռաւած, որ աչպիսի գործերի հա-
մար մտածէինք... Նթէ աչք իրա-
գործէր, աչն ժամանակ մերանդոն,
թող բանաստեղծները, և առհասա-
րակ ժողովրդական տարրից զուրկ
զբաւանութիւնը, խմելով ժողովրդա-
կան բանահիւսութեան սլարդ, թարմ,
ուժեղացնող և կենդանարար աղբիւ-

րից, ահպէս կը կերպարանաւորուէին, ինչպէս փոխակեց Թլօր Դաւիթը՝ խմելով իւր հօր «կաթնաղբիւրից»:

Մէկ սհաթ քնաւ, էլ աւ-
Տեսաւ էնպէսն ի լցւի
էնպէսն ի խաստացի,
էնպէսն ի զօրութիւն, ուժ աւրի,
Որ չափաւամիշ ի եղի:

Այսպէս ուրեմն, պ. Աբեղեանի
հրատարակած «Դաւիթ և Մհեր» ժողո-

վորդական դիւցազնական վէպը, չը
նաչած իւր թերատութեան, մի շատ
նշանաւոր երևութ է մեր գրականու-
թեան մէջ և ցանկալի է, որ աչտու-
հետև ոչ թէ պատահական կերպով
անկատարութիւնից լոյս աշխարհ ընկ-
նէին մեր ժողովրդի փառաւոր դիւ-
ցազներգութեան բեկորները, ալ
կազմակերպւած հետադասութեան և
ուսումնասիրութեան արդիւնք լի-
նէին նոքա:

Լ. Ս.

ՌՈՒՇԱՆ և ՀԻՒՐԻՋԱՆԻ, վէպ (Ղարաբաղի անցեալից). հեղինակու-
թիւն ՄԻՐՋԱ ՏԵՐ-ՍԱՐԳՍԵԱՆՅԻ. տպ. Մ. Մահտեսի-Յակոբեանցի,
Նուշի, 1889 թ., քառածալ, Գ+148 էրես, տառ № 12, գինն է 40 կ.:

Պ. Միրզա Տէր-Սարգսեանցի
վէպը, որպէս հեղինակը մէկ լաւա-
ջարանով լաւտնում է ընթերցողին,
պատմական վէպ է: Համառօտակի
պատմենք վէպի բովանդակութիւնը:

Լինում է չի լինում Ղարաբաղում
մէկ Մ. գիւղ. այդ գիւղի մէջ ևս լի-
նում են մէկ երիտասարդ՝ Ռուշան
անունով և մէկ աղջիկ՝ Հիւրիդադ
անունով. այդ երկուսը միմեանց սի-
րում են: Ղարաբաղի խաները սո-
վորութիւն են ունեցել տարին մէկ
անգամ հաջ գիւղերից գիւղերիկ աղ-
ջիկ ընտրել և բռնութեամբ տանել
իրանց հարեմը: Ղարաբաղի խանը
մարդիկ է ուղարկում Հիւրիդադին
հարեմը բերելու. Ռուշանը իւր հա-
մագիւղացի մէկ քանի երիտասարդ-
ներով կարճակելով Հիւրիդադին խա-
նի մօտ տանող թուրքերի վերաջ նո-

ցա սպանում են և Հիւրիդադին ա-
ղատում: Խանը բարկանում է այդ
դէպքի վերաջ և Մ. գիւղը քարուքանդ
անում, գիւղացիներին բաւականին
մարդիկ սպանում: Վերջ ի վերջոյ Հիւ-
րիդադը բռնւելով ընկնում է խանի
հարեմը, բայց չը կամենալով մահմե-
դական լինել և խանի կամքը կա-
տարել, մանաւանդ թէ իւր սիրե-
ցեալի երգի ձայնը լսելով, ապարան-
քի բարձրութիւնից իրան ցած է
ձգում Ռուշանի նոտները տակ ու մեռ-
նում, ուր և Ռուշանն ևս անձնաւո-
սպանութեամբ վերջ է տալիս իւր
կեանքին:

Ինչպէս լաւտնի է, պատմական
վէպ դրել շատ անգամ չէ լաջողում
նոյն խով տաղանդաւոր վիպասանե-
րին, որովհետև այդ սեղ, բայց տա-
ղանդից, վիպասանը պէտք է ուսում-

նասիրած լինի և գիտենալ նկարագրած ժամանակի անցքերը, երկրի տեղադրութիւնը, նոյն ժամանակի ժողովրդի սովորութիւնները, նորա զարգացման չափը, կենցաղավարութիւնը, արդ ու զարդը և որ գլխաւորն է՝ վիպասանը պէտք է ճանաչէ աչք պատմական շրջանի մարդու հոգեբանական կողմը և ալն և ալն: Եւ որովհետեւ վիշեալ պարմանները պ. Միրզա Տէր-Սարգսեանցի համար գոյութիւն չ'ունին, պատմական վէպ գրելը ուրիմն և դիւրին է: Հեղինակը, իւր գրածքի մէջ մտցնելով մէկ քանի շատ սովորական պարսկական անուններ, ինչպէս է՝ իւզբաշի, աղսալիկալ, գիշերխալի, խան, կարծում է, աչն է պատմական վէպ եղաւ. նա չի էլ որոշում վէպի մէջ նկարագրւած անցքի ժամանակը: Աչն գիւղի անունը, որտեղ կատարւում է ամբողջ վէպը՝ պ. Միրզա Տէր-Սարգսեանցը Մ. տառով է նշանակում, փոխանակ կամ գիւղի խկական անունը նշանակելու կամ՝ եթէ չը գիտէր, որ և հաւանական է, Ղարաբաղի գիւղերից մէկի անունը դնէր: Նկարագրելով Ղարաբաղի խանի բռնութիւնները, նորա ապարանքը՝ հեղինակը չէ փոքրում որ քաղաքում կամ որ գիւղումն էր նստում աչք խանը. չէ՛ր Ղարաբաղը մէկ երկրի անուն է, և ոչ մէկ քաղաքի կամ գիւղի. նոյն իսկ աչք խանի (որ վէպի գլխաւոր շարժառիթն է) անունը նշանակւած է Շ տառով:

Ռուշան և Հիւրիդադ վէպը ոչ միայն պատմական չէ, ալ և ժամանակակից չէ. դա «ոչ հալի խունկ է և ոչ թուրքի ուղառուկ», այսինքն՝ մէկ

անգոյն, անբնական և աղէտ դրածք է, որտեղ Ղարաբաղի պատմական գիւղացիք ճամարտակում են աչք մեան լրագրական գաղափարներով և բառերով և աչք ճամարտակութիւնները բռնում են զբքի կէս մասը: «Ռուշանը հասկանում էր թէ ինչ ասել է ամուսնութիւն, ինչ ասել է ընտանիք. նա (Ռուշանը) ատում և պախարակում էր ուրիշներին, որ զլուխները կախ զցած, անբան կենդանու նման կապը բռնած տարւում էին աղջկաչ տուն և նշանւում: Շատ տղերք էլ իրանց տանը մնում էին նստած և քահանան ու ծնողները մատանին տանում էին աղջկաչ տունը: Ի՞նչ գաղափար կարող էին ունենալ աղալիսի տղաք ամուսնութեան վերաբերեալ...» (Վէտերն հեղինակի դրածն է. երևի դորանով մէկ գաղտնիք է կամենում հասկացնել): Մէկ ուրիշ տեղ. «Ռուշանը ոչ թէ ցափշտակւած էր Հիւրիդադի հաւրտութեամբ կամ ճոխ օժիտով, ինչպէս լինում են շատերը (աչք Երբ և որտեղ), ալ սիրում էր ապագայում խաղաղ ընտանիքի համետ անդամներ լինելու նպատակով— ամուսնանալու նպատակով»: Հեղինակի գրչի տակ Ղարաբաղի պատմական գիւղացիք միմեանց հետ դուռքով են խօսում, ինչպէս Ռուշանի քեռի Յհանը և իւզբաշի Սարգիսը:

Հարկաւոր է նկատել, որ վէպի բոլոր անձնաւորութիւնները՝ սկսած հերոսից և հերոսուհուց՝ որոշ բնաւորութեան տխրարներ չեն, ալ հեղինակի քմայ համաձայն պատահական, չինձու խրաւիլակներ են, որոնք

իրանց դատողութեան ձեռով և զոր-
 ծերով նման են աւելի ազմեան քա-
 ղաքակրթութեան ազդեցութեան ներ-
 քոյ բարոյապէս փչացած քաղաքա-
 ցոյց, քան թէ Ղարաբաղի պատմա-
 կան գիւղացոյց. ազդեցն են Ռուշանի
 քեռի Օհանը, իւզբաշի Սարգիսը,
 Ռուշանի մայրը, Խաթալի պառաւը:
 Ինչ առեւ կուղի, որ հեղինակը չէ
 բացատրում թէ ինչո՞ւ այդ մարդիկ
 բարոյապէս փչացած են. ինչ հիման
 վերաջ Ռուշանի մայրը մէկ կոչաւ ու
 կոպիտ, զգացում և դուժ չ'ունեցող
 գիւղացի կին է, իսկ նորա որդի
 Ռուշանը՝ սնւած ու մեծացած նոյն
 գիւղական շրջանումը՝ 19-րդ դարու
 լրագրական լեզուով ճամբարտակող մէկ
 երիտասարդ է. և վերջապէս ինչ
 պատմական վիստի վերաջ հիմնելով
 հեղինակը մէկ խեղճ գիւղացի կնոջ
 բերան է դնում օփտի մասին աջնպիսի
 խօսքեր, որոնք չառուկ են Տփլիսի
 մօցիքուլներին: Հաջ գիւղացին, լինի
 նա ալ թէ կին, ոչ միայն անցեա-
 լում, ալ և ներկայումս՝ իրան սահ-
 մանափակ գլխով, նախապաշարում-
 ներով և աւանդական սովորութիւննե-
 րով հանդերձ՝ աւելի ճիշդ և բարոյա-
 կան գաղափար ունի ամուսնութեան
 վերաջ թէ տնտեսական և թէ գե-
 ղեցկութեան ճաշակի կողմից, քան
 թէ պ. Միրզա Տէր-Սարգսեանցը մեզ
 ներկայացնում է: Յայտնի է, որ տղայի

տէրն է աղջկալ տիրոջը բաշչել տա-
 լիս, որ լինում է ձի, ոչխար, շոր և
 ալն, որովհետեւ աղջիկը հարս դնա-
 ւով՝ փեսայի տանը մէկ գլխաւոր
 աշխատաւոր ձեռք է աւելանում. ու-
 բեմն ինքն ըստ ինքեան շատ հաս-
 կանալի է, որ Ռուշանի մայրը չէր
 կարող ցանկանալ որ իւզբաշու «վի-
 մար, գիժ, խելաղար և սոգեղ» աղ-
 ջիկը իւր հարսն լինի, և վերջապէս
 ճիւղ մայրը կը ցանկալ աղջկայի չտակու-
 թիւններէ տէր հարսն ունենալ: Գիւ-
 ղացու ամուսնութեան համար անհրա-
 ժեշտ պայմաններէ մէկն է և կնոջ
 գեղեցկութիւնը. մանաւանդ իւր հար-
 սի գեղեցկութեանը բծախնդիր է
 փեսայի մայրը: Հաջ գիւղերում և
 մինչև անգամ քաղաքներում որ և իցէ
 կերպով մայրը չի համաձայնի, որ
 իւր տղայի կինը սոգեղ լինի: Ժողո-
 վուրդը՝ տղայ ունեցող մօրը բարե-
 մաղթութիւններ արած ժամանակ,
 կամենալով նորա սրտին և հոգուն մօտ
 բարիք ցանկալ, ասում է. Աստուած
 քեզ մի սիրուն և հնազանդ հարսի տէր
 անէ: Այդ է հաջ մօր իւր որդու հա-
 մար նորա մանկութիւնից փաշտալած
 իղէալներէ մէկը. իսկ պ. Միրզա
 Տէր-Սարգսեանցն իւր թքով կպցրած
 և կխաղրագէտ վէպով կամենում է
 ապացուցանել, որ Ղարաբաղի Մ.
 գիւղում հակառակն է եղել:

Մ. Աս.

ՆՈՐ ՍՏԱՑԻԱԾ ԳՐԳԵՐ

ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ՝ «ԽԵՒ-ԿԱՐԱՊԵՏ»։ Վէպ հալ-կաթօլիկների կեանքից։ Հրատարակութիւն «Մուրճ» ամսագրի, Թիֆլիս, տպ. Ռօտինեանցի, գինն է 1 ռուբլի։

ՄԵԼԻԲ-ԲԱԽՏԱՄԵԱՆՑ՝ «ՏԱՆՏԻԿԻՆ և ԽՈՀԱՆՈՅ»։ Մասն առաջին։ 400-ի չափ տեղական և եւրոպական աժան, համեղ և անթշատ կերակուրներ պատրաստելու եղանակ։ Թիֆլիս, տպար. Մարտիրոսեանցի, 1889 թ. գինն է 1 ռ. 50 կոպ.։

РАФФИ, въ переводѣ И. Вермишева, изданіе Якова Самойлова—«БИ-БИ—ПАРАБАНИ». Этюдъ изъ жизни огнепоклонниковъ въ Персіи. Тиф-лисѣ, Тип. Вартанянцъ; 1889 г. Цѣна 15 к.

ՏԷՐ-ԱՒԵՏԻՔԵԱՆ Ն.՝ «ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ»։ Հրատարակութիւն «Աղբիւր» մանկական ամսագրի։ Թիֆլիս, տպ. Ռօտինեանցի, 1889 թ., գինն է 30 կոպ.։

ՓԻԼՕՅԵԱՆ Ս.՝ «ԶՐՈՅՑՆԵՐ»։ II մասն, (5-րդ տարւալ դասընթաց) Թիֆլիս, տպ. Ռօտինեանցի, 1889 թ., գինն է 60 կոպ.։

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ՔՐՕՆԻԿ

Կովկասը, ամբողջ Կովկասը պատրաստում է իւր արդիւնաբերական հանճարով փալլել Թիֆլիսի Արդիւնաբերական և Գիւղատնտեսական հանդէսի դաշտում: «Մուրճ»-ը, իւր առաջին իսկ համարից, պարտք համարեց չորդոր կարգալ տեղական ազգաբնակութեան՝ սիրով ընդունել Արդիւնահանդէսի մասնաժողովի հրաւերքը՝ հանդէսին մասնակցելու: Աւելի մեծ պրօպագանդի համար, մեր ամսագիրը, մի քանի համարում չարունակ հրատարակեց Արդիւնահանդէսի ծրագիրը և մասնակցելու պաշմանները, դեռ աւելի էլ վաղ, քան վիշեալ մասնաժողովը հրատարակել էր պաշտօնական կերպով:

Աճապարեւու պատճառ ունէինք մենք: Այդ մասնաժողովը, որի հոգսը պէտք է լինէր տեղական բոլոր բազմակեղու ազգաբնակութեան ծանօթացնել ծրագրի հետ, չորդորներ կարգալ, զօրեղ պրօպագանդ անել, մի խօսքով, տաքացնել ժողովուրդը, արդիւնաբեր ժողովուրդը առաջադրած մեծ դործի համար, ալդ մասնաժողովը իւր, ալսպէս ասած, լաչտարարական դործը կատարած համարեց, տպագրելով ծրագիրը և կանոնները ռուսերէն լեզուով, ալսինքն ալն լեզուով, որը ամենից քիչն են հասկանում երկրիս արդիւնաբեր ազգաբնակութեան ամենամեծ մասը: Միւս լեզուների համար մասնաժողովը բարեհաճել էր չատկացնել մի որոշ գումար, որպէս ղի թարգմանութիւն տպողը ներկալացնէ մասնաժողովին ալսքան ու ալսքան օրինակ և ստանալ ամեն մի օրինակի համար ալսքան ու ալսքան կոպէկ: Նւ դեռ ալդ որոշումն էլ արել էր մասնաժողովը իւր մէջ, առանց լաչտարարելու: Նւ ահա թէ ինչպէս կարող էր պատահել, որ երկրիս հալական ազգաբնակութիւնը, ալսինքն երկի թէ երկրիս ամենաարդիւնաբեր և ամենալաճառաշահ ազգաբնակութիւնը, չ'ունեցաւ ծրագրի և կանոնների հալերէն թարգմանութիւնը առանձին հրատարակութեամբ՝ մասնաժողովից մատակարարւած: Ուրեմն կարգադրիչ մասնաժողովը չի կարելի ասել՝ թէ մի առանձին և մինչև իսկ սովորական հաճելութիւն ցուց

տւած լինէր և նոյն խի հասարակ քաղաքաւարութիւն բանեցրած լինէր հալ արդիւնաբերողների վերաբերութեամբ: Այդ հանգամանքը, որքան էլ չնչին երևալ կամ չնչին ուղեման երևացնել, արժանաւորութիւն ունի վկաւելու կարգադրիչ մասնաժողովի ձեռնհասութեան աստիճանը մի արդիւնահանդէս սարքելու գործում:

Բայց այս հանգամանքը ես չը լիշատակեցի նորա համար, որ իբր թէ ես դուշակում եմ նորաբաց Արդիւնահանդէսի անգաջողութիւնը: Ամենին ոչ: Ես բոլորովին չոչ ունիմ, որ բոլոր ալեկուները պէտք է վկաւեն, որ ներկալ թւականի Կովկասեան Արդիւնահանդէսը ղեռ աւելի էլ բան է ներկալացնում, քան ինչ կարելի էր սպասել: Մենք լաւ առիթ կ'ունենանք աչքով տեսնելու Կովկասեան քաջ ժողովուրդների քրտինքով վաստակածը առհասարակ և մի պատուական առիթ՝ տեսնելու հալ ժողովուրդի արդիւնաբերական հանճարը—համեմատաբար ալազգիների հետ:

Օգոստոսի 1-ից, Անդրկովկասեան երկաթուղին, ալք երկաթուղու ընկերութեան ձեռքից անցաւ տէրութեան ձեռքը: Պետական գանձարանը դնեց ընկերութիւնից երկաթուղին: Ըստ երևութին, հասարակութեանը ինչ, թէ երկաթուղին ունի է պատկանում՝ կապիտալիստների մի ընկերութեան, թէ պետական գանձարանին: Նրկու դէպքերումն էլ շոգեքարչը դնալ-գալու է և նոյն պաշտօններն է կատարելու, ինչ որ մինչ ալժամ նա կատարել է: Բայց իրապէս երկաթուղիների ում ձեռքում լինելու խնդիրը մի մեծ խնդիր է: Եւ նա մի շատ մեծ տեղ է բռնում բոլոր լուսաւորած երկիրների մամուլի մէջ, ալն մամուլի, որը կոչւած է հասարակաց շահերը պաշտպանելու: Որպէս շատ ուրիշ խնդիրներ, նաեւ երկաթուղալին գործը ունի չատուկ գրականութիւն և ալն էլ շատ ընդարձակ գրականութիւն: Ես չեմ խօսում երկաթուղի շինելու արհեստի մասին, որը տեխնիկի գործ է. ես խօսում եմ խնդրի հասարակական նշանակութեան մասին, որի շնորհիւ նա տէրութիւնների ներքին քաղաքականութեան խնդիրներից մէկն է կազմում և, որպէս ալգալիսին, պետական գիտութիւնների, քաղաքականութեան և քաղաքա-տնտեսութեան գիտութիւնների առարկաներից մէկն է:

Երկաթուղիների շինում է և կառավարում կամ ինքը տէրութիւնը և կամ մասնաւոր անձերի մի ընկերութիւն: Այս վերջին դէպքում, ընկերութիւնը կամ վերցնում է բոլոր ֆինանսական պատասխանատուութիւնը իւր վերալ և կամ պալմանաւորում է տէրութեան հետ, որ սա երաշխաւորէ ընկերութեանը մինչ մի որոշ սահմանի զուտ արդիւնքը, գործադրած դրամալլիսի որոշ տոկոսը, օրինակ՝ 5 կամ 6 տոկոսը:

Անգլիալում, որը ի բնէ մասնաւոր ձեռնարկութիւնների հալրենիք

է, երկաթուղիները մասնաւոր ընկերութիւններէ ձեռքումն են. ֆրանսիական երկաթուղիներէ ամենակարեւոր և մեծ գծերը շինուել են և կառավարուում են նմանապէս մասնաւոր ընկերութիւններէ ձեռքով, բայց տէրութեան երաշխաւորութիւնով. Գերմանիայում, Կաթիլապէս Պրուսիայում, երկաթուղային գործը եղել է և է զլիսաւորապէս տէրութեան գործ և ոչ մասնաւոր ընկերութիւններէ, կապիտալիստներէ՝ Ռուսիայում երկաթուղիները մեծ մասով մասնաւոր ընկերութիւններն են կառուցել՝ տէրութեան երաշխաւորութիւնով:

Գարուս ալն թւականներում, երբ կապիտալը նոր-նոր սկսեց ուժ տառնալ և երբ նա հասցրեց իւր ուժը մինչ ալն աստիճանի, որի առջև կառավարութիւնները գլուխ էին խոնարհում, ալդ թւականներում երկաթուղային վերին աստիճանի արդիւնաւէտ գործը դժւար էր կորզել կապիտալիստ զասակարգէ, բուրժուազիայի ձեռքից: Որովհետեւ կապիտալը հրաշքներ էր գործում և բոլոր լուսաւորած երկիրները իրանց կերպարանքը հիմնովին փոխեցին նոր ծնունդ առած ինդուստրիալիզմով, ալդ երկիրներում նաև քաղաքական ուժը կենդանացաւ ալն զասակարգի ձեռքում, որը իւր ձեռքումն ունէր ինդուստրիան կամ գործարանականութիւնը: Երբ զանազան երկիրներ, մէկը միւսի վտակից, ստացան սահմանադրութիւններ, ամեն բան պէտք է լրիւ էր ազգից ընտրւած պատգամաւորների ժողովից և կամ անցնէր սորա միջով՝ ինչ խօսք, որ նաև երկրի օրէնսդրութիւնը ընկաւ ուժեղ կապիտալիստ զասակարգի ձեռքը: Երկաթուղային գործը, որը պահանջում էր ոչ միայն միլիոններ, այլ և միլիարդներ՝ ընկաւ կապիտալիստների ձեռքը: Տէրութիւնները պահպանեցին իրանց բարձրագոյն իրաւունքները՝ հսկողութիւն անելու, տակաւներ նշանակելու. որոշ պայմաններով և ալն, բայց ստիպւեցին, որքան հնարաւոր է, զիջանել կապիտալիստ ընկերութիւնների օգտին:

Իրողութեան և պատմական անհրաժեշտութեան ծանրութիւնը զգացին նաև ալն գիտութիւնները, որոնց սփերի մէջ մտնում է երկաթուղային ինդիւրը: Հազար ու մէկ արգումենտներ բերին օգուտ ալն թեզի սի, թէ ալդ գործը աւելի ձեռնտու է և աւելի լաւ է տալ մասնաւոր մարդկանց ձեռքը՝ իբր թէ դոքա աւելի լաւ են շինում ամեն բան, քան ինքը տէրութիւնը:

Մասնաւոր ընկերութիւնները, մինչ վերջին տասնեակ տարին, ղեկ ամենակարող էին: Բայց երբ երկաթուղային գծերի ամենակարեւոր մասերը շինւած վերջացած էին, տէրութիւնները օգուտ քաղեցին՝ իրանց իրաւունքները աւելի զօրեղ կերպով բանացնելու, տէրութիւններէ միջամտութիւնը աւելի շօշափելի կերպարանք ստացաւ: Ընկերութիւնները իրանց զգացին կապւած երկու ձեռքերով և ալնքան ընդդիմադրութիւն չը կարողացան գործ դնել, որպէս առաջ: Տէրութիւնը սկսեց միջամտել տակաւներ իջեցնելու համար. նա նշանակեց երթևեկների վերաջ հարկեր և ալն և, որ զլիսա-

ւորն է, ընկերութիւնների հաշիւների վերաջ աւելի մեծ հսկողութիւն մտցրեց. չէ որ տէրութիւնն էր պատասխանատու յորոշ զուտ արդիւնքի համար:

Այս բոլորը բնականապէս դժարացրեց մասնաւոր ընկերութիւնների գործը. իսկ միւս կողմից այն գաղափարը, թէ տէրութիւնը ինքը կարող է երկաթուղային գծերը թէ շինել և թէ կառավարել, — աւելի ու աւելի քաղթող հանդիսացաւ: Թէօրիալից աւելի ուժեղ կերպով ազդեց օրինակը և այդ օրինակը տւեց մանաւանդ Պրուսիան, ուր երկաթուղիները մեծ մասով տէրութեան ձեռքով և՛ շինւած են և՛ կառավարւում են: Բայց նոքա շինւած են ու կառավարւում են ամեն կողմից օրինակելի կերպով: Այն ժամանակից, երբ մանաւանդ իշխան Բիսմարկը մտցրեց՝ այսպէս կոչւած՝ «պետական սօցիալիզմը» երկրի ներքին քաղաքականութեան մէջ և ստիպեց միւս տէրութիւններին էլ հետեւել իւր տւած օրինակին, ջախջախելով արդէն փոտութեան հասնող բուրժուազական պօլիտիկը, որի ներկայացուցիչներն են այսպէս կոչւած «ազատամիտ կուսակցութիւնը» — այդ ժամանակից ի վեր նաև երկաթուղային գործում պրուսական երկաթուղային քաղաքականութիւնը տարածեց Ներոպալում: Ռուսիան այն եւրոպական երկիրներէն է, ուր ոչ մի կուսակցութիւն դեռ ևս խոր արմատներ չ'ունի պատմութեան մէջ: Եւ այդ է պատճառը, որ ամեն մի նորութիւն և նոր վարդապետութիւն, որ քարոզւում է միացեալ Ներոպալում, շուտով և շատ շուտով ընդունւում է Ռուսիայում: Բիսմարկի պետական սօցիալիզմը, օրինակ, օրէնքները բանւորների վերաբերեալ՝ դժբաղդութիւնների դէպքում, բանւոր ինւալիդների վերաբերեալ և այլն, աւելի մեծ շանս ունեցաւ արձագանք գտնելու ռուսաց օրէնսդրութեան մէջ, քան, օրինակ, Ֆրանսիայում: Նոյնը կարելի է ասել երկաթուղիների մասին: Տէրութիւնը աշխատում է այժմ նորերը շինել իւր հաշով. դեներալ Անենկովը, շինելով Անդրկովկասեան երկաթուղին, մեծապէս նպաստեց չօգուտ տէրունական երկաթուղիների: Տէրութիւնը առնելով Անդրկովկասեան երկաթուղին, առաջնորդւում է նոյն գաղափարով:

Մեր երկրում ինքնաօգնութեան ամեն մի դէպքը հասարակական ինքնաճանաչութեան նշան է: Թիֆլիս քաղաքի ինքնավարութեան նախաձեռնութեամբ, այս վերջին ամիսներս կազմեց կրակից ապահովող մի փոխադարձ ընկերութիւն: Մինչ այժմ Թիֆլիսում և ուրիշ քաղաքներում, որտեղ սովորութիւն է մտել տները ապահովել կրակից, բոլորը ապահովւած էին Ռուսիայի ընկերութիւնների մօտ, որոնք գլխաւորապէս Թիֆլիսում ունին իրանց ագենտուրները: Տան արժէքի ամեն մի 1000 ռուբլուն տալով 6—7—8 ռուբլի ապահովութեան համար, տարեկան ահապին

գումարներ էին դուրս գնում մեր երկրի չըջանառութիւնից և մտնում մեր երկրի ինտերեսներէից հեռու կանգնած մարդկանց զբաղմունքը: Մեր աեղացիները մաքուր էլ չէր անցնում տեղացիներէից ընկերութիւններ կազմել՝ օտարներին հարկ տալու անհրաժեշտութիւնից ազատելու համար: Գործից հեռու կանգնելուն նպաստում էր այն հանգամանքը, որ կրակից ապահուող ընկերութիւնները մեծաքանակ միլլիոններ ունին որպէս դրամազուլիս: Մի՞թէ մեր խելքի և զբաղմունքի գործն է, մտածում էին մերոնք, 5—10—20 միլլիոններով դրամազուլիս կազմել՝ մի աղջկաի ընկերութիւն գլուխ բերելու համար:

Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան անդամներից մի քանիսը գեռաւելի էլ խելօք բան առաջարկեցին, քան կազմել տեղական կապիտալիստներից մի ընկերութիւն: Նոքա առաջարկեցին, որ, նախաձեռնութեամբ քաղաքային վարչութեան, կազմել փոխադարձ ապահովութեան մի ընկերութիւն, որի կապիտալը կազմէր ապահովութեան համար տւած փողերից: Նշխարեմք, թէ Թիֆլիսի տները ներկայացնում են հարիւր միլլիոն ռուբլու արժէք: Ապահովութեան համար եթէ 1000 ռուբլուն տան դիցուք 6 ռուբլի, ընկերութիւնը կ'ունենալ տարեկան 600.000 ռուբլի դրամազուլիս: Եթէ Թիֆլիսում ալրւած տները տարեկան ներկայացնեն 600.000 ռուբլու արժէք, կը նշանակէ թէ ընկերութեան դրամազուլիւր բաւական է իրանց տները ապահովացրած տանտէրերին բաւականութիւն տալու համար:

Իսկ եթէ, ասում էին փոխադարձ ընկերութեան հակառակորդները, ալրւած տների արժէքը աւելի լինի, քան ընկերութեան ալդ համեմատապէս չնչին դրամազուլիւր, ալն ժամանակ ո՞վ պիտի վճարէ միասը: Գորա պատասխանը սա է, որ այն, ինչ վեր կը լինի ընկերութեան կարողութիւնից, ալդ կը վճարէ մի որ և իցէ ուրիշ, աւելի հարուստ ընկերութիւն, որի հետ Թիֆլիսի ընկերութիւնը նստատակաւարմար պալման կը կապէ: Բանը սա է, որ նոյն իսկ Մօսկուայի, Պետերբուրգի ընկերութիւնները, որոնց դրամազուլիսները գործին անտեղեակներին աչքերը չլացնում են, ալնքան հարուստ չեն, որ կարողանան, դժբաղդ դէպքում, իրանց վերաջ առած սլարտառութիւնները՝ կատարել: Նոցանից ապահովացրած տների արժէքը անհամեմատ աւելի մեծ է, քան նոցա դրամազուլիւր: Ալդ դրամազուլիւր հաղիւ հազ հասնում է ապահովացրած տների արժէքի չնչին տոկոսին: Ալդ պատճառով, նոյն իսկ հարուստ համարւած ռուս ընկերութիւնները ստիպւած են իրանց մօտ ապահովացրած տները կրկին ապահովացնել մի որ և է աւելի հարուստ և աւելի հաստատ արտասահմանեան ընկերութեան մօտ, որին վճարում են մի որոշ տոկոս իրանց ստացած ապահովական սլրմիաներից: Ուրեմն, մտածեցին Թիֆլիսի փոխադարձ ապահովութեան ընկերութեան լնիցլատօրները, եթէ նոյն իսկ ռուսաց մալրաքաղաքների մեծ կապիտալիստական ընկերութիւնները հարկ

են տեսնում մի սրտչ հարկ վճարել արտասահմանեան ընկերութիւններին, ինչո՞ւ թիֆլիսի փոխադարձ ապահովացման ընկերութիւնը չի կարող դիմել մի ուրիշ իրանից աւելի հարուստ, ընկերութեան, լինի աղ ընկերութիւնը՝ մի ռուսական թէ մի արտասահմանեան ընկերութիւն:

Բայց սա էլ մի մեծ խնդիր է, թէ արդեօք նախատեսնում է, որ թիֆլիսի ընկերութիւնը միանգամայն անհրաժեշտ կերպով պարտաւորւած է մի ուրիշ ընկերութեան օգնութեան դիմել թէ ոչ:

Ստատիստիկապէս հաստատւած է, որ թիֆլիս քաղաքի ալրւած տների արժէքը շատ աւելի պակաս է, քան այն գումարը, որ վճարած են թիֆլիսի տանտէրերը ապահովացման ընկերութիւններին:

Ուրեմն, եթէ թիֆլիսի բոլոր տները ապահովեն փոխադարձաբար, պէտք է որ գոյացած գումարը շատ գերազանցէ թիֆլիսում ալրւելիք տների արժէքին:

Այս գաղափարը, սակայն, փոխադարձաբար իրար տները ապահովել թիֆլիսում չէ ծնւել. Ռուսաստանի շատ քաղաքներում նա արդէն դորձադրւել է: Աստիտալիստական մեծ ընկերութիւնները, աղ նորութեան մէջ իրանց գոյութեան համար փոանգ նշմարելով, խօսք կապեցին թըշ նամաբար վարւել փոխադարձ ապահովացման ընկերութիւններին դէմ: Նոքա վճռեցին չ'ընդունել փոխադարձ ապահովացման ընկերութիւններին առաջարկութիւնը՝ վերաապահովացնել նոցա մօտ քաղաքային տները: Բայց նրանց չը չաջողւեց արդելք լինել համակրելի և առողջ գաղափարի իրադործման. փոխադարձ ընկերութիւնները վճռեցին չը դիմել մեծ ընկերութիւններին և սոքա, տեսնելով մօտալուտ մեծ վտանգը, վետոյ իրանք սկսեցին դրեթէ աղաչել, որ իրանց մօտ վերաապահովացնեն: Յօս ունենաւ, որ թիֆլիսի տանտէրերը իրանց հասարակաց օգուտը կը հասկանան և դորանով մեր միւս քաղաքներին լաւ օրինակ տւած կը լինին: Եւ մեր աղ միւս քաղաքները կը շտապեն օգուտել տւած օրինակից: Յուսով ենք: Թերևս «Մուրճ»-ը այդ խնդրով մօտ ապագայում աւելի լուրջ կերպով զբաղւի, նւիրելով աղ խնդրին մի առանձին ջօղւած, որի մէջ դուրս բերւած կը լինին խնդրին վերաբերելի թէ թւանշանները և թէ կանոնները:

Ներկայ տարւայ ամառը Անդրկովկասը երեք նշանաւոր հիւրեր ունեցաւ. մի թագաւոր, մի բանաստեղծ, մի քաղաքական թղթակից՝ Նասր-էդդին Շահը, Ռաֆայէլ Պատկանեանը, Ֆից-Ջերալդը—թղթակիցը անգլիական ազատամիտ կուսակցութեան գլխաւոր օրդան «Դէյլի-Նիւս»-ի: Աղ երեք ճանապարհորդներին ներկայութիւնը մեր երկրում թողեց լաւ տպաւորութիւն մեր ժողովուրդի վերայ: Նասր-էդդին Շահին ամեն տեղ ուղեկցում էին ոչ միայն նորա հպատակները, այլ գրականապէս բոլոր աղղութիւնների բարի ցանկութիւնները և սրտանց ողջոյնները, Այս երրորդ ան-

դամն է, որ պարսկաց թագաւորը հաբ է դնում իւր երկրից դուրս: Անկա-
կած է, որ ամեն անգամ նա իւր հետ տարել է Եւրոպայից մի որ և իցէ
նոր դիտաւորութիւն, մի դադարիւր, մի զգացմունք: Այն ընդունելութիւն-
ները, որ Շահը գտաւ թէ Ռուսիայի և թէ Արտասահմանի մայրաքաղաք-
ներում, վրասի նշանաւոր էին: Հերթով ամենափերջին ընդունելութիւնը՝
հաղկականն էր, Վահագնաւ Կաթողիկոսի մօտ, Էջմիածնում, որ ներկայ
Շահը երկրորդ անգամն է աւցելում:

Ռաֆայէլ Պատկանեանը ալս անգամ, պէտք է արած, շատ աւելի
նւազ նկատելի եղաւ, դոնէ թիֆլիսում, քան 1887 թւականին: Բաւց բա-
նաստեղծի մեղ մօտ երեւալ թէ ալս և թէ ալս անգամ երևուլ էր՝ իւր
նշանակութիւնով սովորականից դուրս: Նորա անունը, կից նորա վերին
աստիճանի արտապատիւ զէմքի պծագրութիւնների և առհասարակ արտա-
քննի հետ, զօրեղ տպաւորութիւն են գործում մանաւանդ հասարակաց
տեղերում: Այն երեկոն, երբ նա թիֆլիսի ժողովարանումն էր, կարելի էր
ամենալն իրաւամբ Պատկանեանի երեկոյ անուանել. նա անում էր ընդհա-
նուրի վերաջ մի մեծ հիւրի ապաւորութիւնը: Պատկանեանը ամեն անգամ,
երբ մեզ մօտ է գալիս, Էջմիածնի ուխտաւոր է: Նա երբէք ոչ դատարկ
գնում է և ոչ դատարկ դուրս գալիս: Անցեալ 1887-ին նա աչնտեղի թան-
գարանին տարաւ նւիրեց, կարծեմ, իւր մի ալբոմը, չօրէլեանին ստացած,
իսկ ալս անգամ իմացեց, որ Վահագնից հաճութիւն է ստացել ստորա-
գրութիւն բանալու, որ ազգովին մի նոր սան (մեռօն եղիւր կաթսու)
պարգեւի Էջմիածնին:

Իսկ ինչ վերաբերում է մեր անգլիական հիւր Ֆից-Ջերալդին, լաւտ-
նի է թէ ինչ պատմական նշանակութիւն ստացան նորա մերկացումները.
Բօլզարիւսում կատարած տաճկական բարբարոսութիւնների 1877 թւա-
կանին անգլիական «Դէյլի-Նիւս» թերթի էջերում: Ֆից-Ջերալդը ալս անգամ,
ուրեմն առաջինից 13 տարի փառ, դնաց ոչ թէ Բօլզարիւս, ալ Տաճկա-
նապատան: Նա վերադարձաւ Ալէքսանդրօպօլի և թիֆլիսի միջով, Կ. Պո-
լիս գնալու համար, ուր նա պէտք է սպասէ Մուսա-բէյի և ընկերութեան
գործի վախճանին:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Եւրոպայի քաղաքական դրութիւնը խաղաղ չէ: Եռապետեան միութիւնը Գերմանիայի, Աւստրո-Ունգարիայի և Իտալիայի մէջ դառել է այժմ մի նոր Փակտոր եւրոպական միջազգային քաղաքականութեան: Բիսմարկը, գերմանական մեծ ու փոքր տէրութիւնները ի մի ձուլելուց և գերմանական կայսերութիւնը ստեղծելուց յետոյ, յաջողեց նոյն այդ գերմանական կայսերութեան արտաքին քաղաքականութեանը ենթարկել Աւստրո-Ունգարիային և Իտալիային, զինւորական դաշինքներ կապելով այդ երկու պետութիւնների հետ: Եւ որովհետեւ այդ երեք պետութիւններից զօրեղագոյնը Գերմանիան է, կատարած սխրագործութիւնների պրեստիժը նոյն Գերմանիայինն է, և քաղաքական հանձարը պատկանում է նոյն այդ գերմանական կայսերութեան ստեղծող Բիսմարկին, ուստի հաստատ պէտք է ընդունել, որ քաղաքական խնդիրներում տօն տալը վերապահած է Բիսմարկին, որի անձնաւորութիւնը ինքը մի գրաւական է կապած դաշինքների հաստատութեան և գործնական բնաւորութեան:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ, շնորհիւ Բիսմարկի քաղաքական հանձարի, Եւրոպայի սրտում կազմւել է մի տեսակ նոր պետութիւն՝ բաղկացած երեք մարմիններից, բայց որոնց արտաքին քաղաքականութեան ղեկավարը հանդիսանում է մի միակ անձնաւորութիւն:

Այդ իրողութեան ծանրութիւնը իրան զգացնել է տալիս ամեն մի խնդրում, ամեն քայլափոխում: Զր պէտք է կարծել, թէ այդ եռապետեան միութիւնը նշանակութիւն պիտի ստանայ միմիայն պատերազմի դէպքում: Ոչ: Նրբ երեք մեծ պետութիւններ իրար հետ պատերազմական միութիւններ են կապում, պէտք է ենթադրել, որ

միութիւնը կայացնելուց առաջ, նոքա հաշուել են դաշնակիցների ձգտումների և ղիտաւորութիւնների հետ առհասարակ և որ նոքա խօսք են տւել չը կատարել ոչ մի բան, որ կարող լինի դաշնակցին փնասել թէ ներքին և թէ արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Նոքա, այդ երեք պետութիւնները, կապւելով իրար հետ պատերազմի ժամանակ իրար օգնելու համար, անկարելի է որ խաղաղ ժամանակներում թոյլ տան իրանց այնպիսի վարմունք, որը որ և է կերպով սառեցնէր դաշնակցին: Մի՞թէ, օրինակ, Գերմանիան իրան թոյլ կը տայ այնքան մօտենալ Պապին, որ դորանից նեղանայ իտալական կառավարութիւնը, եթէ մինչև անգամ Իտալիայի և Գերմանիայի մէջ կապած դաշինքի մէջ ոչ մի խօսք չը լինի Պապի մասին:

Ասելս այն է, որ կապած դաշինքների պարագրաֆները ղեռ ևս չեն սահմանում այդ երեք պետութիւնների մէջ կապած համաձայնութեան չափը և որ նոցա ձեռք ձեռքի տալու սահմանը աւելի հեռու է, աւելի ընդարձակ, քան դաշինքների բնագիրը թոյլ է տալիս ենթադրելու:

Ուրեմն, եթէ այդ այդպէս է, եթէ այդ երեք պետութիւնների մէջ կայ ոչ միայն պատերազմական դաշինք, այլ և բարեկամութիւն, մի՞թէ նոցանից իւրաքանչիւրը չը պիտի աշխատէ այդ բարեկամութիւնից օգուտներ քաղել խաղաղութեան ժամանակ: Պարզ է և շատ պարզ, որ այժմ ոչ մի պետութեան համար պատերազմը նպատակ չի կարող լինել և որ, եթէ պատերազմական դաշինքներ են կապւում, այդ անում է ոչ թէ նորա համար, որ իբր թէ վճռած է պատերազմ սկսելու, այլ նորա համար, որ իրանց ցանկացածը առաջ տանեն խաղաղ միջոցներով. երբ իրանց նպատակին չը հասնեն խաղաղ միջոցներով, այն ժամանակ միայն նոքա ձեռք կը մեկնեն զէնքի եւրոպական որ և է մեծ պետութեան դէմ:

Նուապետեան միութեան գործնական նշանակութիւնը կայանում նորանում, որ դաշնակիցներից իւրաքանչիւրը, իւր արտաքին քաղաքական ձեռնարկութիւնների մէջ, աւելի վստահ կարող է գործել և աւելի քիչ տեղիք կ'ունենայ վախենալու մի ուրիշ տէրութեան ընդդիմադրութիւնից, քան առաջ, երբ այդ միութիւնը չը կար նոցա մէջ:

Մի ուրիշ գործնական նշանակութիւնը այդ միութեան կայա-

նում է նորանում, որ դաշնակիցներից իւրաքանչիւրը կը հետեւի արտաքին քաղաքականութեան մէջ այնպիսի նպատակներէ, որոնք կարող են վնասել միութեանը չը մասնակցող պետութեան շահերին, մինչդեռ իրանք իրար չեն վնասիլ:

Ինչ է դուրս գալիս դորանից. այն, որ, չիցուք Աւստրո-Ունգարիան, իւր քաղաքականութեան մէջ Բալկանեան թերակղզում ապահոված է Գերմանիայի և Խաղկայի կողմերից՝ շնորհիւ փոխադարձ բարեկամութեան, և ապահոված է, որ մի ուրիշ տէրութիւն առաջնայ չափով ընդդիմադրութիւն չի անիլ իրան շնորհիւ իւր ոյժի. ոյժ, որը ոչ միայն Աւստրո-Ունգարիայինն է, այլ այդ ոյժի հետ միացրած նաև Գերմանիայի և Խաղկայի ոյժերը:

Այդ հանգամանքի մէջն է, որ կայանում է սպառնալիքը եռապետեան դաշնակցութեան կողմից: Մենք բոլորովին հաւատացած ենք, որ այդ եռապետեան դաշնակցութիւնը, որ «խաղաղութեան լիգայի» (միութեան) անունն է կրում, իսկ որ պատերազմ չի որոնում. որովհետև այդ եռապետեան ոյժով դաշնակիցներից իւրաքանչիւրը կարող է այնպիսի հետեանքների հասնել, որ յաջող պատերազմով անգամ ձեռք բերել դժւարին է: Բայց այդ խաղաղ քաղաքականութիւնը միմիայն նորանից է, որ նա ծանրակշիռ է, ճշնող է, իւր դիմաց հաւասար ոյժ չի տեսնում:

Մենք վկայում ենք այն, ինչ կայ և ոչ թէ այն, ինչ մեզ հաճելի է: Արդ, ցաւելով պէտք է վկայենք և այս, որ եռապետեան դաշնակցութեան ամենամեծ ծանրութիւնը զգում են ոչ թէ այդ դաշնակցութիւններից դուրս պետութիւնները, այլ ամենից առաջ Գերմանիայի և Աւստրո-Ունգարիայի մանր ազգութիւնները՝ չէտերը և Սլաւեան ազգերը առհասարակ, լեհերը, Ելզաս-Լոթրինգացիք, դանիացիք, Աւստրիայի իտալական ազգաբնակիչութիւնը և այլն:

Դա մի վերջին աստիճանի նկատելու արժանի կէտ է, որը ունի նաև այն ընդհանուր նշանակութիւնը, որ եռապետեան դաշնակցութիւնը մենք ոչ մի կերպով նպաստաւոր չենք կարող համարել ոչ միայն Գերմանիայի և Աւստրո-Ունգարիայի մանր ազգութիւնների քաղաքական զարգացման, այլ նպաստաւոր չենք համարում առհասարակ բոլոր մանր ազգութիւնների քաղաքական զարգացման, դոցա թւում նաև յոյներին: Մենք այս վերջիններիս առանձնապէս ենք

յիշատակում ան պատճառով, որ յոյների համար նորերումն ծագեց կրէտական խնդիրը: Եւ այդ խնդրի բնական ընթացքի վերայ ոչ երկրորդական դեր է խաղում եռապետեան դաշնակցութեան բնաւորութիւնը և բռնած զիրքը զէպի մանչ ապագայի հետեւը: Կարծիքս:

Դոցանից մենք կարող ենք շօշափել միայն կրէտականը, բայց նախ տեսնենք թէ հպատակ մանր ազգութիւնների քաղաքական դրութիւնը ինչո՞վ է ճնշւած Գերմանիայում ու Աւստրո-Ունգարիայում՝ շնորհիւ եռապետեան դաշնակցութեան: Աւստրիայի իտալական սահմանին կից կայ իտալական ազգաբնակչութիւն, որի կենդրոնը Տրիէստ քաղաքն է: Այդ կտոր հողը Իտալիայի հետ միացնելը կազմում է իտալական հայրենասէրների և նոյն իսկ տէրութեան ձգտումներից մէկը: Փանի Աւստրո-Ունգարիան դաշնակից չէր Գերմանիային, Իտալիան միշտ ցոյցեր էր անում յօգուտ այդ իտալացիների. բայց երբ դաշնակցութիւնը կատարւեց և մանաւանդ երբ Իտալիան ինքը մտաւ այդ դաշնակցութեան մէջ, բնական է, որ Իտալիայի քաղաքական ղեկավարների ծրագրից պիտի դուրս գլէր այդ կէտը:

Ելգաս-Լօթրինգացիք, անկասկած է, որ ունին Ֆրանսիական հայրենասիրութիւն: Երբ Ֆրանսիայի դիմաց միմիայն Գերմանիան էր, անդադար ցոյցեր էին անում այդ երկու նահանգները կրկին յետ դարձնելու գաղափարի համար: Բայց երբ կապւեց Գերմանական-Աւստրո-Ունգարական դաշնակցութիւնը, Գերմանիան դառաւ Ֆրանսիայի համար աւելի ահարկու. իսկ երբ այդ դաշնակցութեան մէջ մտաւ Իտալիան էլ, Ֆրանսիան, իւր դէմն ունենալով Գերմանիային, բայց արդէն դաշնակիցներով, սկսեց աւելի զգոյշ վարել Ելգաս-Լօթրինգի նկատմամբ: Իսկ Գերմանիան, իրան աւելի ուժեղ զգալով, սկսեց մտցնել այդ երկրում անպիսի խտութիւններ և հակաֆրանսիական կարգ ու կանոններ, որ առաջ չէր մտցնում, վախենալով որ դորանով կը բորբոքի Ֆրանսիացիներին և քաղաքական մեծ դեմնաստրացիաների տեղիք կը տա: Այժմ Գերմանիան ան չափով չի վախենում ֆրանսիական դեմնաստրացիաներից, որովհետեւ ինքը Ֆրանսիան վախենում է առաջւայ պէս ցոյցեր անել ընդդէմ Գերմանիայի: Այդպիսով Ելգաս-Լօթրինգացիք աւելի են մատնւած գերմանական ճնշումին, քան առաջ: Իսկ Գերմանիան օգուտում է

դորանից, որ, երկիրը գերմանացնելու մտքով, կարգ ու կանոններ մտցնէ այդ երկիրը: Ի միջի այլոց, Գերմանիան մոցրեց անցաթուղթի սխտեմը, որով Ֆրանսիացիների ազատ մուտքը Ելզաս-Լոթրինգիա վերին աստիճանի դժարացրած է:

Ձէխերի դրութիւնը Աւստրիայում աւելի դժարացել է, քան մի քանի տարի առաջ: Աւստրիայի գերմանացիների ձայնը չէխերի դէմ աւելի զօրեղացել է Գերմանական-Աւստրիական-Ունգարական դաշնակցութիւն կապելուց դէսը, մանաւանդ այս վերջին տարին: Հէնց նորերումս փակեց Պրագայում չէխական ընթերցարանը՝ իւր մասնակցութեան համար Պարիզում կատարւած ուսանողական հանդէսին: Մի խօսքով, Աւստրո-Ունգարական առաջին մինիստր Կոմս Տաաֆէի քաղաքականութիւնը, որ սկսել է 10 տարուց առաջ, այժմ տկար պէտք է զգաց այն ազդեցութեան շնորհիւ, որ ունի Գերմանիան Աւստրիայում, շնորհիւ «խաղաղութեան լիգայի» կազմակերպւելուն:

Այսպիսով ուրեմն մենք տեսնում ենք, որ եռապետեան դաշնակցութեան հետեւանքների ծանրութիւնը ամենից առաջ ընկնում է նոյն այդ դաշնակից երկիրների մանր ազգութիւնների վերայ: Եւ այդ ծանրութիւնը, ըստ մեզ, պէտք է զգան բոլոր մանր ազգութիւնները առհասարակ, հէնց նոյն իսկ եռապետեան միութեան այդ առանձնապատկութեան պատճառով:

Բայց միւս մանր ազգութիւնների համար դորա վերայ աւելանում են նաև ընդհանուր քաղաքական հանգամանքներ՝ աննպաստ այդ ազգերի համար: Մեր խօսքը Կրէտա կղզու յոյների խնդրի մասին է: Աշխատենք Կրէտայի դէպքը լուսաբանել:

Կրէտա կղզին Յունաստանի դիմաց Միջերկրական ծովի մեծ կղզիներից մէկն է և պատկանում է Թիւրքիային: Յոյների ձգտումը այդ կղզում ոչնչով չի զանազանւում միւս տեղերի յունական ձգտումներից. նոքա, այդ տեղի յոյները, միշտ ձգտել են միանալ Յունաստանի հետ, բայց ամենից առաջ աշխատել են ինքնավարութիւն ստանալ Թիւրքիայից:

Կղզին ունի 255 կիլոմետր (կիլոմետրը հաւասար է մօտ մի վերստի) երկարութիւն և միայն 12—15 կիլոմետր լայնութիւն: Ազգաբնակչութիւնը մեծ մասամբ յոյներ են, որոնց մէջ ազատութիւն սիրող Սֆա-

կեցիք, կղզու հարաւ-արեւմտեան մասում են բնակւում: 67 թւակա-
նին Քրիստոսից յետոյ այդ կղզին դառաւ հռովմեական, իսկ յետոյ
մէկը միւսից յետոյ ընդունեց յունական, արաբական (823 թ.), կրկին
յունական (961 թ.), ջենովական, վենեցիական իշխանութիւն. 1668
թւականից դէսը նա տաճկական է: 1858 թւականից, բայց մանա-
ւանդ 1866—1868 թւականներին, կղզու յոյները վարեցին Օսմա-
նեան կայսերութեան դէմ ազատութեան կատաղի կռիւ, օգնութիւն
ստանալով ցամաքային յոյներից: Տաճկաց կառավարութիւնը կա-
րողացաւ խաղաղացնել միմիայն զիջումներ անելով: Երկրին
արեւց ինքնավարութիւն, մի տեսակ պատգամաւորի ժողով,
թուրք և յոյն պատգամաւորներից բաղկացած. կղզու գեներ-
ալ-նահանգապետը պիտի նշանակէր քրիստոնեաներից, տաճկաց
ծառայութեան մէջ քրիստոնեաները ստացան մի քանի արտօնու-
թիւններ և այլն:

Կրէտա կղզու յոյները, չընայած իւր արտօնութիւններին, արգէն
այն պատճառով, որ թիւրքերի իշխանութեան ներքոյ են, թիւրք
ազգաբնակութեան կողմից ապահովւած չեն: Թիւրքերի ազգաբնա-
կութիւնը նեղում է յոյներին, յարձակւելով գիւղերի վերայ, կողոպ-
տելով ժողովուրդը և այլն:

Ահա, այդպիսի արարմունքների դէմ բողոքելու համար է, որ
Կրէտայի մէջ վերջին ամիսները յուզմունք է տիրում, յուզմունք,
որ ստացաւ իսկական ապստամբութեան բնաւորութիւն:

Մենք մինչև այժմ հաստատ չը կարողացանք իմանալ,
թէ ո՛ր աստիճանի ճիշդ են այն փաստերը, որ բեր-
ւում են յոյների կողմից թիւրքերի դէմ: Բայց գլխաւորը սա
է, որ տեղական յոյն ազգաբնակութիւնը դրական ձգտում ունի
միանալու ցամաքային Յունաստանի հետ և որ նա չի ուզում մնալ
թիւրքական իշխանութեան ներքոյ: Արգէն բաւական է ասել, որ
Կրէտա կղզում, տեղական իշխանութեան ներքոյ, տեղացիք ոչ մի
առաջադիմութիւն չեն անում, յետ են մնում լուսաւորութեան բա-
րիքներից, արհեստները և առևտուրը ընկած դրութեան մէջ են և
որ տեղացիներին տւած ինքնավարական արտօնութիւնները բաւակա-
նութիւն չեն տալիս ժողովրդի պահանջներին:

Որպէս քաղաքական ազատութեան և իւր մայր հայրենիքի

հետ միանալու ձգտող—Կրէտացի յոյն ազգաբնակիւթիւնը ընդհանրապէս չ'ունի իւր դէմ թշնամիներ Եւրոպացուս։ Միւս կողմից Բարձր Դուան ջանքերը՝ ջրել յոյների կողմից առաջ բերած իրողութիւնները՝ գտնուում են Եւրոպացի հասարակաց կարծիքի մէջ անտարբերութիւն. որովհետեւ ամենքը համոզւած են, որ այստեղ խնդիրը մի քանի դէպքերի եղած կամ չ'եղած լինելու մէջը չէ։ Թիւրքիացի անցեալը շատ և շատ վատ է, այնպէս որ նորա խօսքերը, լինեն նոքա մինչև անգամ շատ ճշմարիտ,—բայց այդ էլ անսպասելի է,—իրան չեն արդարացնում ոչ ոքի աչքում։

Բայց ընդհանուր կարծիքը և համակրութիւնը կամ հակակրութիւնը Եւրոպացի կողմից դէպի մի ժողովուրդ և դէպի մի պետութիւն՝ դեռ ևս միակ որոշող ֆակտորը չեն եւրոպական քաղաքականութեան։ Եւրոպան չը խրախուսեց Կրէտացի յոյների ապստամբական շարժումը. նա չը պաշտպանեց յոյների դատը, չը յարգեց Յունաստանի կառավարութեան բողոքը և ընդունեց թիւրք կառավարութեան տեսակէտը։ Եւրոպան, մի խօսքով, չ'ուզեց զորանից «խնդիր» շինել։

Ինչո՞ւ։—Որովհետեւ դա առիթ կը տար պատերազմի, նախ Թիւրքիացի և Յունաստանի մէջ, յետոյ առհասարակ Բալկանեան թերակղզում կը լինէին շփոթութիւններ, իսկ այստեղից բոցը կը բռնկէր Եւրոպայի վերայ տարածւելու սպառնալիքով։

Բայց քանի որ ներկայումս խաղաղութիւն պահպանելը և պատերազմ ծագեցնելը գլխաւորապէս կախւած է եռապետեան դաշնակցութիւնից (Գերմանիա, Աւստրո-Ունգարիա, Իտալիա), ուրեմն Կրէտացիների ապստամբական շարժման պաշտպանութիւնը կամ ոչ պաշտպանութիւնը կախւած է, կարճ ասենք, Բիսմարկի ցանկութիւնից՝ խաղաղութիւն պահպանել կամ պատերազմի ձգտել, քանի որ Բիսմարկն է եռապետեան դաշնակցութեան ողին։

Արդ, մենք արդէն վերը ասացինք և կրկնում ենք այստեղ, որ Բիսմարկի համար բոլորովին հաշիւ չէ ընդհանուր եւրոպական պատերազմ ծագեցնել այս ամենահասարակ պատճառով, որ շնորհիւ եռապետեան դաշնակցութեան, Գերմանիան այս րոպէիս բռնում է վերին աստիճանի յաջող դիրք թէ դէպի գերմանական ներքին կուսակցութիւնները, թէ դէպի Գերմանիայի մանր ազգու-

Թիւնները, թէ դէպի Ֆրանսիան և ուրիշ տէրութիւններ և թէ վերջապէս այն պատճառով, որ այդ բոլորի շնորհիւ Կոլոնիական քաղաքականութեան մէջ օրէցօր յաջողութիւններ է անում, մի տեսակ և օլա գնալով Անգլիայի հետ:

Դաշնակցական երեք պետութիւնների աննպաստ դիրքը դէպի Կրէտայի յոյները, ուրեմն, հասկանալի է: Դոցանից յետոյ, այդ խընդրում, ամենից կարևոր խօսքը պատկանում էր Անգլիային, որին խընդիրը աւելի էլ մօտ է, քան որ և է ուրիշ մեծ պետութեան: Բայց Անգլիայի այժմեան տօրիական մինիստրութիւնը, լօրդ Սալսբերիի ղեկավարութեամբ, նոյն կերպ վարեց: Ինչո՞ւ: — Անգլիան, բացի ընդհանուր պատերազմի ահից, ունէր մի քանի յատուկ պատճառներ: Կրէտական նորագոյն ապստամբութեան սկզբում կրէտական կոմիտեոը բանակցութիւններ սկսեց Պոլսի բրիտանական դեսպանի հետ. Անգլիան յոյս տածեց, որ Կրէտայի յոյները կը հայցեն Անգլիայի հովանաւորութիւնը (պրօթէկթօրաթ): Բայց հէնց որ Յունաստանի հետ միանալու ձայնը հնչեց, Անգլիան իւր յարաբերութիւնները կտրեց կրէտական կոմիտեոի հետ:

Բայց Անգլիան լրջօրէն չէր մտածում Կրէտայի վերայ հովանաւորութիւն ձեռք բերելու մասին: Նա յիշեց ոչ շատ հեռու ժամանակները, երբ Յոնիական կղզիները նորա հովանաւորութեան ներքոյ էին և որոնց նա ստիպւած զիջանեց Յունաստանին 1863 թ.: «Թայմս» անգլիական թերթը ուղղակի յայտնեց հետևեալը. «Անգլիան չը պիտի զբաւէ Կրէտան. դորանով նա աւելի էլ կը բորբոքէր Ֆրանսիայի նախանձը. և ի՞նչ վաստակեց Անգլիան Յոնիական կղզիներից, բացի յոյների անշընորհակալութիւնից»:

Լօրդ Սալսբերին մի ճառում, որտեղ նա աշխատում էր հերքել Գլադստօնի իրլանդական քաղաքականութիւնը, Կրէտացիների շարժումը բերեց իբր օրինակ, թէ ինչպէս մի ժողովուրդ ինքնավարութիւն ստանալով, ձգտում է դէպի անկախութիւն: Ինչ խօսք, որ մի մինիստր, որը Կրէտայի առիթով իրլանդիայի մասին է մտածում, այն իրլանդիայի, որին նա ճնշւած պահել է ուզում, Կրէտայի ազատական շարժման էլ դէմ կը կենայ:

Այդպիսով, ուրեմն, Անգլիան էլ յետ քաշեց ինդրից և պաշտ-

պանեց Կրէտայի համար status quo, այսինքն առաջւայ եղածը, առաջւայ կարգ ու կանոնը:

Կրէտայի յոյների դատը աւելի սրտի մօտիկ առան Ռուսիան և Ֆրանսիան, որոնց ձեռք ձեռքի տւած զնալը պարտաւորում է եռապետեան դաշնակցութեան զոյութիւնը: Որքան յայտնի է, Ռուսիան, առանց ցանկանալու Կրէտական խնդիր յարուցանել, առաջարկեց ընթօրմներ մտցնել այդ կղզու կառավարչութեան մէջ, իբր պատասխան թուրքական նօտային՝ ուղղած մեծ պետութիւններին: Նման պատասխան տւեց նաև Աւստրիան:

Կղզին զեռ ևս հանդստացած չէ. յուզումը դեռ ևս շարունակուում է, բայց մօտենում է իւր վախճանին, քանի որ Եւրոպան չ'ուզեց Կրէտայի յոյների դատը իւր ձեռքին առնել: Յունաստանի բողոքը մնաց առանց մեծ հետեանքների. բայց այդ բողոքը միանգամայն ապարդիւն չէր, քանի որ այդ բողոքի շնորհիւն է, որ Թիւրքիան ստիպւեց պաշտպանել Եւրոպայի հասարակաց կարծիքի առջև: Թիւրքիան աշխատեց, որ Կրէտայի ապստամբութեան ձայնը բոլորովին Եւրոպա չը հասնի. ամբողջ երեք ամիս շարունակ նա արգելեց Պօլսի թերթերին՝ Կրէտա կղզու անունն անգամ տալ և յանկարծ, տեսնելով որ դորանից բան չի դուրս գալիս, նա ինքը ստիպւեց իւր պաշտօնական թերթում պատասխանել Յունաստանի նօտային, իւր տեսակէտից լուսաբանելով Կրէտայի անցքերը: Եւ այդ լուսաբանութեան մէջ թիւրքերը դուրս են գալիս ի հարկէ գառներ, յոյները — գայլեր, որոնց անվտանգ դարձնելու համար հարկաւոր է աստմները հանել: — Կղզին խաղաղացնելու համար՝ կղզու նահանգապետը փոխեց. Պետերբուրգից կանչւեց թիւրքաց զեապան Շաքիր փաշան, որին յաջողեց ապստամբների առաջնորդներին տեղիք տալ բանակցութիւններ սկսելու իւր հետ. իսկ թիւրք ուլեմաները, ի մի գումարւած, վճռեցին քարոզել, որ յոյների վերայ յարձակումները դադարեն և նրանց խնայեն: Բայց մի և նոյն ժամանակ, իմանալով որ Սուլթանը տրամադիր է քրիստոնէականներին զիջումներ անել, նոյն թիւրք առաջնորդները բողոքեցին Սուլթանին քրիստոնէականներից պահանջած արտօնութիւնների շնորհման դէմ:

Այն հանդամանքներում, որոնց մէջ գտանւում է թիւրքաց

պետութիւնը մի հարիւր տարիից ի վեր, մի այդպիսի փոփոխութիւն կարելի է սպասել միմիայն այն դէպքում՝ եթէ խնդրի լուծումը իւր վերայ առնէ Եւրոպան:

Մի ուրիշ երկրում մի խնդիր կարող է յարուցել և լուծել՝ առանց որ և է միջամտութեան օտար պետութեան: Այն պահանջումները, որ անում են Սլաւոնական ազգերը Աւստրիա-Ունգարիայում, առաջացնում են քաղաքական խնդիրներ, բայց այդ խնդիրները մնում են ներքին քաղաքական և ոչ միջազգային խնդիրներ: Թիւրքիայում այդ անկարելի է այն պատճառով, որ այդ երկրում կան բազմաթիւ հարցեր, որոնք կամաց-կամաց լուծւում են եւրոպական պետութիւնների ձեռքով, յօգուտ թէ իրանց և թէ այդ երկրի մանր ազգութիւնների:

Այդ հանգամանքը չափազանց կարեւոր է Թիւրքիայի մասին քաղաքական ճիշդ համոզմունք և գաղափար ունենալու համար: Մեզանում դուք կը տեսնէք մարդիկ իրար հետ վիճելիս, թէ արդեօք քրիստոնեաները իրանց փրկութիւնը պէտք է սպասեն Թիւրքիայի կառավարիչների բարեհաճութիւնից, թէ Եւրոպայի միջամտութիւնից: Վերը տւած բացատրութիւնը վճռում է այդ վէճը:

Այս մեր եզրակացութիւնները ուղղակի կերպով բըղխում են Թիւրքիայի գոյութեան պայմանների ծանօթութիւնից: Այդ պայմանները գաղտնիքներ չեն. և որովհետեւ գաղտնիքներ չեն, պէտք է որ յոցս մասին մեզանում վէճ չը լինի:

Ներկայ սեպտեմբերի 22-ին, նոր տոմարով (իսկ մեր տոմարով 10-ին), ամբողջ Ֆրանսիայում կատարւեցին նոր ընտրութիւններ օրինական 4 տարին լրացրած Պատգամաւորների ժողովի համար: Այդ և ոչ ուրիշ ընտրութիւններովն է վճռւում հանրապետութեան վիճակը և ապագայ գործունէութիւնը: Իրանց բնաւորութիւնով ներկայ ընտրութիւնները նման են 1877 թւականի ընտրութիւններին այն զանազանութեամբ, որ 12 տարի առաջ դրութիւնը աւելի վրտանգաւոր էր, քան այժմ: Այն ժամանակ հանրապետութիւնը յաղթող հանդիսացաւ. նոյնը, որպէս երևում է և՛ որպէս սպասւում էր, լինելու է այժմ: Յայժմ ստացւած դեռ ևս թերի տեղեկութիւններ

րից երևում է, որ բուլանժէականութիւնը կրել է մի պարտութիւն, որը այդ կուսակցութիւնը ծաղրալի է դարձնում: Եթէ ճիշդ են ներքին գործերի մինիստրի հաշիւները, Պատգամաւորների նոր ժողովում լինելու են 369 հանրապետականներ և 201 հոգի հանրապետութեան ամեն կարգի հակառակորդներ: Դա մեծ յաղթութիւն է հանրապետութեան համար. բայց կարգին և հաստատ գործունէութեան համար պէտք է, որ 369 հանրապետականների մէջ արմատականները լինին ոչ աւելի, քան յիսուն հոգի: Բայց դոքա աւելի են լինելու: Գալ անդամ մենք, ի միջի այլոց, մի հաշիւ կը տանք, թէ ինչ է արել հանրապետութիւնը վերջին 19 տարում:

Z.

„ՄՈՒՐՃ“-Ի ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐՈՊՈՒ. պ. Տէր-Ստեփանեանցին: Ստացանք 70 կոպէկի մարկաները և ուղարկեցինք երկու գրքովները:

ԹԻՖԼԻՍ. պ. Գուրգէնին: Զեր ոտանաւորը չի տպւելու:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԱՊԱՌԻԿՆՆԵՐ. Մեր բաժանորդներէց ճոցա, որոնց վերաջ մը նում են ապառիկներ, խնդրում ենք բաժանորդագինը հասցնել խմբագրութեանս, առանց սպասելու երկրորդ ազդարարութեան:

ԵՐԵՒԱՆ. պ. Տ.Ս.-ին: Զեր աշխատակցութեան խնդրի առիթով մենք ստացանք մի նամակ Ալէքսանդրօպօլից՝ պ. Ա. Ք.-ից և Թիֆլիսում լրսեցինք պ. Տ.-Ս.-ից ինչ անձնարարած էք եղել մեզ հաղորդելու: Բոլորը կախւած է գրածքից: Փորձեցէք: Կանխօրէն խօսք չենք կարող տալ:

ԲԱՔՈՒ. պ. Մել-Դադ.-ին: Ստացանք 9 թուրին: Ուղարկած կտորները չեն դիմանում «Մուրճ»-ի պահանջներին:

ԵՆԱ. պ. Տիանգրին: Ուղարկւածի տպագրութիւնը դեռ ևս չի վճռւած: Այն, ինչ խոստանում էք նամակում՝ Գերմանական դպրոցների դրութիւնը և նպատակները—չատ հետաքրքրական է: Յոս ունինք, որ չօղւածի մէջ դուրս բերւած կը լինին, ի միջի ալոց, նաև գերմանական նշանաւոր գործիչների մտքերը:

ԳԱՆՁԱԿ. պ. Նիկ.-ին: Խորհուրդ ենք տալիս ոտանաւորներ գրելով չը զբաղւէք: Ոտանաւոր ուղարկելուց առաջ, Դուք պէտք է լաւ թերթէիք «Մուրճ»-ի անցած համարները:

ԹԻՖԼԻՍ. պ. Բուհանին: Կարդացէք նախընթաց տողերը:

ՇՈՒԼԱԻՆԵՐ. պ. Բ.-ին: Զեր ուղարկածը առանց կարդալու ստիպւած ենք չեա ուղարկել: Եթէ աճ ընդունէինք տպագրելու, մեր ընթերցողների գալ տարւաջ միակ հաճութիւն կը լինէր կարդալ «համառօտ» նկարագիրը կրթութեան և ուսման, միջին դարերում,

ամբողջ տարի շարունակ — ահնքան մեծ է Ձեր գրածքը: Է՛հ, դէ սա կարելի բան է արդեօք: Եւ վերջապէս ինչն է ստիպում մեզ այս բոլորին զբաղել միջին դարերի կրթութեան և ուսման եղանակներով, քանի որ մենք մեծապէս կարօտութիւն ունինք նորագոյն կրթութեան և ուսման սկզբունքների հետ ծանօթանալու և կեանքի մէջ մտցնելու նոցա: «Բնապատմութիւնը» «Մուրճ»-ում ղետեղելու բան չէ, իսկ «Պօլիօւնիկ Ֆրից» մանկական «Աղբիւր» ամսագրի համար թերեւ չարմար լինի և ոչ «Մուրճ»-ի համար:

ԹԻՖԼԻՍ. **պ. վ.-ին:** «Իդէալը» չի ապագրւելու:

Ա.Լ.ԲՍՍԱՆԻՐՕՊՈԼ. Հոգաբարձութեան սբ. Փրկիչ ուսումնարանի: Ձեզնից ստացւեց 30 բուբլու մի ծրար աչն օրը, երբ պ. Տ.-Մ. թողել էր Թիֆլիսը: Վերադառնալուն պէս, ծրարը չանձնեցինք իրան:

ԽԱՐԿՈՎ. Հաչ ուսանողներին: Համաձայն պ. Շահվերդեանի կողմից պ. Տ. Նաւասարդեանցին չարանած ցանկութեան, ի հաշիւ երկու բուբլու, ուղարկեցինք ձեզ մի-մի օրինակ «Յեցեր» և «Խե-կարապետ»:

ԿԱՐՍ. **պ. բժ. Ղ.-ին:** Ստացանք 40 բուբլին:

«Գաւիթ և Մհեր» նորերումս հրատարակած վէպի մասին խմբագրութիւնս ստացած է մի ընդարձակ քննադատութիւն այդ ժողովրդական վէպը գրի առնող պ. Արեղեանից: Յօդւածը կը տպւի եկող 10-րդ համարում: Գուցէ տեղի սղութիւնը հարկադրէ մեզ չօղւածը երկու Ռե-նդում ղետեղել: Ի նկատի առած վէպի մեծ գրական նշանակութիւնը, պ. Արեղեանի քննադատութիւնը ներկայացնում է մեծ գրական ինտերես: Յօդւածը միանգամայն բաւականութիւն է տալիս «Մուրճ»-ի պահանջներին:

Նոյն վէպի առիթով պ. Լէօն պատրաստած ունի նոյնպէս մի ընդարձակ գրութիւն, որին դեռ ես սպասում է «Մուրճ»-ի խմբագրութիւնը:

Գալ Ռե-ների համար, ի միջի այլոց, պատրաստում են չօղւածներ—պ. Գրիգոր Վարդանեան՝ Հարկերի մասին Անդրկովկասում, իսկ մի ուրիշը, որը մի քանի ամիս առաջ ստացել էր առաջարկ խմբագրութեան կողմից, պատրաստում է մի չօղւած Պանդխտութեան խնդրի մասին:

ՄԵՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՆ: Ներկայ 9-րդ Ռե-ը լույս է տեսնում աւելի ևս մեծ ծաւալով, քան «Մուրճ»-ի անցած համարներից ամենամեծը: Մեր բոլոր բաժանորդներին արդէն չափոնի պէտք է լինի, որ անցած համարներից և ոչ մէկը չի ունեցել այն փոքր ծաւալը, որ պէտք է կազմէր մեր հրատարակութեան փոքրագոյն չափսը:

Մեր «Հրաւերք»-ում խոստացել էինք «Մուրճ»-ը հրատարակել 128-ից մինչև 160 երես տետրակներով: Մինչդեռ մինչ արժամենք չենք հրատարակել և ոչ մի համար 128 երեսով, այլ անցած համարներից ամենափոքրը ունեցել է 144 երես, այսինքն արժան, որքան պէտք է ունենար մեր խոստացածի միջինը: Գորա համեմատ, «Մուրճ»-ի ամենամեծ համարը որ պէտք է ունենար ոչ աւել, քան 160 երես, ունեցել է ոչ թէ արդքան, այլ դորանից շատ աւել, այն է՝ 196 երես, չը հաշւած լպտարարութիւնները: Ներկալ համարը ալդ չափից էլ անցնում է:

ԷՋՄԻԱՅԻՆ. պ. Յ. Յովհաննիսեանին: Յանձնեցինք պ. Ս.-ին 20 բուրլու ծրարը:

«Խ և-կ ար ալ ե տ» վէպը այս համարում վերջանում է և լոյս տեսնում առանձին գրքով: Գրքի երեսները «Մուրճ»-ի երեսների ծաւալն ունին: Գինը նշանակւած է 1 բուրլի: Տպագրւած է 800 օրինակ: Այդ գիրքը կազմում է «Մուրճ»-ի երկրորդ հրատարակութիւնը:

Հեղինակը, Սարգիս Ատրպետեան (ծածկանուն), պատրաստել է «Մուրճ»-ի համար մի երկրորդ մեծ բօման՝ «Ալմաստ» անունով: Կարծում ենք, որ ալդ գրւածքը կը սկսենք հրատարակել նոյեմբեր ամսից, փոխանակ «Նինա» անունով բօմանի, որի տպագրութիւնը դժւարութիւնների հանդիպեց:

ԱՐԴԻԻՆԱԲԵՐԱԿԱՆ-ԱՌԵԻՏՐԱԿԱՆ ԿՈՒՐՍԵՐ

Ա. ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑԻ

ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ ՈՒՐԻՇ ՄԱՍՆԱԳԵՏ ԱՆՁԵՐԻ

Երկրորդ տարի

ԸՆԴԱՐՁԱԿԻԱԾ ԾՐԱԳՐՈՎ,

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ (մի տարի): Հաշւապահութիւն, առևտրական թւաբանութիւն, առևտրական աշխարհագրութիւն և լեզուներ՝ ռուսերէն, ֆրանսերէն և գերմաներէն:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ (յատուկ կուրս, մի տարի), ուր անցնում են առարկաներ՝ վերաբերեալ Անդրկովկասի արդիւնաբերութեան և առևտուրին, որպէս՝ նաւթային գործ, հանքային գործ, բամբակի գործ, շերամի և թելի գործ, բուրդի գործ և այլն և այլն, ընդամենը 14 առարկայ:

ԿՈՒՐՍԵՐԸ վերասկսելու են 25-ին սեպտեմբերի և տեւելու են մինչ մայիս 1890 թ.

Ծրագիրը և պայմանները առանձին բրոշուրով ուղարկւում են բոլոր ցանկացողներին ձրիապէս:

Դիմել՝ Промышленно-торговые курсы А. Арасханянцъ. Тифлисъ. Гановская ул., д. бывш. Иоаннисіани.

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԽՐԱԳՐԱՏԱՆ ՄԷՁ ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ ԵՆ ՀԵՏԵԻԵԱԼ ԳՐԳԵՐԸ.

	Բ.	Կ.
«ՄՈՒՐՃ» ամսագիր, առաջին քառամեակ՝ № 1. 2. 3.		
4 — փառակազմ	6	—
«ՄՈՒՐՃ» » երկրորդ քառամեակ՝ № 5. 6. 7.		
8 — փառակազմ	6	—
«ՄՈՒՐՃ» » առաջին կիսամեակ՝ № 1. 2. 3.		
4. 5. 6 — փառակազմ	8	—
ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ ԱԻ. — «Աղգարնակութիւնը և ազգա- բնակչական շարժումները»	—	40
ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿ. — «Հողատիրութիւնը և հասարա- կութիւնը»	—	40
ԲՕԿ բժիշկ. — «Ֆիզիքական և մոաւոր զարգացման մասին»	—	30
АРАСХАНИАНЦЪ А. — „Закавказская хлебная тор- говля“	—	75
» » — „Закавказские шелкометальные заводы“	—	80
ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆՅ ՏԻԳՐԱՆ. — «Ժողովրդական հէքիաթ- ներ», 4-րդ գիրք	—	50
« » «Ժողովրդական հէքիաթ- ներ», 5-րդ գիրք	—	50
ՊՈՕՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ. — «ՅԵՅԵՐ» — (վէպ)	1	—
ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՍՊԱՐԻ (Ղալարցի)՝ Ման- կատաճութիւն	—	50
ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ. — «ԽԵԻ-ԿԱՐԱՊԵՏ» — վէպ հայ-կաթօլիկնե- րի կեանքից	1	—
Ճանապարհածախսը խմբագրութեան վերայ է: Դրամի տեղ կա- րելի է ուղարկել պօստի մարկաներ:		

ՄՈՒՐՃ՝ ԱՄՍԱԳՐԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՇՏԱՅՐԱԾ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ուսուցիչների, վարժուհիների և բարձրագույն դպրոցների ուսանողների համար:

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ վճարում են կամ միանգամ 8 թուրքի տարւայ սկզբին և կամ տարեկան 10 թուրքի այսպէս՝

Յունւարի 1-ին	2 ռ.
Փետրւարի 1-ին	2
Մարտի 1-ին	2
Մայիսի 1-ին	2
Սեպտեմբերի 20-ին	2

ԳԱԻԱՌՆԵՐԻՅ ռւղարկում են տարեկան 9 թուրքի այսպէս՝

Յունւարի 1-ին	3 ռ.
Փետրւարի 1-ին	3
Մարտի 1-ին	3

Բարձրագույն դպրոցներում ուսանողները վճարում են տարեկան 8 թուրքի այսպէս՝

Յունւարի 1-ին	3 ռ.
Փետրւարի 1-ին	3
Մարտի 1-ին	2

Հասցէ՝ Թիֆլիս. Редакція журн. МУРЧЪ.

ՀՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

Տ Ա Ն Տ Ի Կ Ի Ն

ԵՒ

Խ Ո Հ Ա Ն Ո Ց

ԵՐԿՈՒ ՄԱՍԻՑ ԲԱՂԿԱՑԱԾ ԳԻՐՔԸ

մասն առաջին

400-ի չափ տեղական և եւրոպական՝ աժան, համեղ
և անթնաս կերակուրներ պատրաստելու եղանակ:

մասն երկրորդ

200-ից աւելի տնտեսական գիտելիք՝ քաղցրաւենիք,
թթուեղէն, պտուղների, բանջարեղէնի և կանանչեղէնի
պահպանելը և չորացնելը, կաթնատնտեսութիւն և զա-
նազան գիտելիք:

Կազմեց Յ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՏԱՄԵԱՆՑ

ԳԻՆՆ Է 1 Ր. 50 Կ.

Վաճառուում է բոլոր յայտնի գրավաճառանոցներում և Մարտիրո-
սեանի տպարանում: Վերջնոյս մօտ 10-ից աւելի գնողին 10 տոկոս
զիջումն կը լինի:

ԻՍԿԱԿԱՆ ԿԱՐԵՄԵՔԵՆԱՆԵՐ „ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԶԻՆԳԵՐԻ“ ՆԻՒ-ԵՕՐԿՈՒՄ

ԱՐԺԱՆԱՅԱԾ

աշխարհի մէջ կարեմեքեանների բոլոր ցուցահանդէսներում

ԱՄԵՆԱՐԱՐԶՐ ՊԱՐԳԵՒՆԵՐԻ

Կարևոր ընկերներ տան տիկիներին և աղջիկ ողջականներ
բոլոր արհեստագործների համար

ԳՏՆԻՈՒՄ ԵՆ ՄԻՄԻԱՅՆ

Թիֆլիսում: Զինգերի ընկերութեան կենդրոնական պահեստում: Գո-
լովնսկի պրոսպեկտի վերայ, Միլիմանովի տան և նրա բաժանմունք-
ներին մէջ:

Բաղում: Մեքայէլեան փողոցում,
Մերզա Աւագեանի տ.
Քուծայիսում: Բուլվարի դէմ,
Չերեկովի տ.

Բաթումում: Պոլեցիական փողո-
ցում, Թէրզի օղլու տ.
Թէհրանում: Մարշ-Մէյդանի
դէմ, բուլվարի վերայ:

և նրանց ճանապարհորդող գործաշուկայի հոգ

ՄԻՋԻՆ, ԵՒ ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՀԱՄԱՐ ԶԻՆԳԵՐԻ ԵՒ ԸՆԿԵՐ.
ԳԻՒՍԱՌՈՐ ԳՈՐԾԱԿԱՆԻ ՄՕՏ

արտոնութիւն ստացած

առևտրական գրոշմը.

Գ. ՆԵՅԳԻԼԻՆԳԵՐ

Գնողները կարող են, եթէ կամենում են, դրամը հետդիմել վճարել սակաւ քանակութեամբ, ալն է՝ չաբաթով կամ
ամսով և կամ ժամանակամիջոց ստանալ զրաւակիանով զրամը վճարելու համար:

Յ. Գ. Զինգերի և ընկ. բոլոր պահեստներում գտնուում են մեքենաներին պատկանելի գործիքները, ինչպէս ևն.
ասեղներ, թել, մետաքս և ալ մեքենային պատկանելի իրեղեններ ամենաշափաւոր գներով:

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ԱՄՍԱԳՐԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Է:

Տարեկան բաժանորդագինը	10 ռ.
Կէս տարւանը	6 ռ.
Երեք ամսւանը	4 ռ.
Մի գրքուկը	1 ռ. 50 կ.

Ուսուցիչները, վարժուհիները և բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները վաճառում են զիջումներ, համեմատ առանձին տպած յայտարարութեան:

Մուրճի ամեն մի համարը, որպէս առաջին «Հրաւեր»-ի մէջ աւաճ էր, ունենալու է 8—10 տպագրական թերթ, կամ որոշոյն է՝ 128 մինչ 160 երես: Մուրճը ցայժմ տւած է 196 երես աւելի, քան միջին թւով խոստացածը: Ամբողջ տարին Մուրճը կազմելու է 12 զիրք, երեք մեծ հատորներ, շուրջ 1800 երեսով:

Նոր բաժանորդները կը ստանան նախորդ համարները:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՎՃԱՐՈՒՄ ԵՆ

Ամսուկան մի երեսի համար	10 ռ.
„ կէս երեսի համար	6 ռ.
„ քառորդ երեսի համար	4 ռ.

Գրքերի յայտարարութիւնների համար կարելի է վճարել նաև յայտարարւած գրքերով՝ սոցա գների համաձայն:

Խմբագրութեան հասցէն՝ Тифлисъ. Въ Редацію журнала „МУРՇЪ“. Խմբագրութիւնը գտանուում է՝ Գանժեան փողոց, տուն Յովհաննիսեանի, (Гановская улица, домъ Іоаннисіани). բոլորովին մօտ Երևանեան հրապարակին:

Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue «MOURTJ».